

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR BLAU LAJOS.

HUSZONEGYEDIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1904.

A M.-Zsidó Szemle huszonegyedik évfolyamának
munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

	Lap
DR. BACHER VILMOS, Budapest	372
DR. BERNSTEIN BÉLA, Szombathely	73
DR. BLAU LAJOS, Budapest	35, 38, 41, 278, 284
DR. BÜCHLER SÁNDOR, Keszthely	127, 293, 413
DR. FARKAS JÓZSEF, Budapest	164, 405
DR. FRIEDLIEBER IGNÁ CZ, Budapest	167, 382
DR. FRISCH ARMIN, Budapest	100, 289
GERŐ ATTILA, Budapest	64, 200, 311, 396
DR. GRÜNHUT LÁZÁR, Jeruzsálem	276
DR. KISS ARNOLD, Buda	107, 252, 310
DR. KRAUSZ SÁMUEL, Budapest	25, 28
DR. LÖWY FERENCZ, Nagy-Atád	314
DR. LÖVINGER ADOLF, Szeged	374
DR. NEUMANN EDE, Nagy-Kanizsa	84
PATAI JÓZSEF, Budapest	142, 397
SALAMON MÓZES, Turdossin	19
DR. SCHWARZ GÁBOR, Zágráb	172
DR. SILBERFELD JAKAB, Budapest	170
VADÁSZ EDE, Budapest	46
DR. VAJDA BÉLA, Losonc	245, 331
DR. VENETIANER LAJOS, Ujpest	264
DR. WELLESZ GYULA, Nagy-Bittse	159, 370
DR. WEISZ MIKSA, Budapest	11

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Hosszú vergődés és kínos aggódás után a kormány rúdja tiszta szabadelvű férfiak kezébe került, kiknek vezére gr. Tisza István, a szabadelvű párt boldogult megteremtőjének nagy-erélyű fia. Ha a szabadelvűség egyúttal a felekezetek jog-egyenlőségét is jelenti, akkor felekezetünk a recepczió kilenczedik évében elvárhatja, hogy ügyei a jogegyenlőség alapján rendez-
tessenek. Az autonómia régóta vajudó ügyét dülőre kell vinni. De ha ez elé akadályok gördülnének is, semmi sem akadályozza azt, hogy az új kormány által programjába felvett 1848: XX. törvénycikk végrehajtása, melyet folyóiratunkban az évek folyamán a protestáns törekvésekkel kapcsolatban többször tettünk szavá, felekezetünk sérelme nélkül történjék. A közelmúlt eseményei, nevezetesen a kongrua-törvény, szomorú tapasztalattal gazdagította felekezetünket. A jogegyenlőség jegyében született törvény a mi állapotainkat nem vette tekintetbe, mert hogy tekintetbe vette volna, rosszakaratu feltevés lenne. Községeink roskadoznak a teher alatt és biz-
vást remélhető, hogy a telivér liberális kormány a köreinkben felhangzó panaszokat meghallja és a sérelmeket orvosolja.

*

Hatvany-Deutsch Sándor a főrendiház tagjává nevezte-tett ki és vele a zsidó főrendiházi tagok száma ötre emelke-
dett. A királyi kegy ezuttal oly férfiút ért, ki, bár nagy
vagyon örököse volt, nemes értelemben selfmadman. A java-
korbeli férfiú már kora ifjúságában szokta meg a munkát és
azóta szakadatlanul és serényen dolgozik. Különösen kiváló
érdemei vannak a cukoripar terén, melyen egy egész ember-

öltő óta munkálkodik, és új kitüntetése ebbeli érdemeit kívánja utaltatni. Ugy ezen, mint számos egyéb közgazdasági tevékenységét a napi sajtó kinevezése alkalmából kellően méltatta, ugyanezért mi csupán azt emeljük ki, hogy az új főrend feleketünk körül is jelentős érdemeket szerzett. A közalapnak, melyhez jelentékeny összeggel járult hozzá, megalapítása óta ügybuzgó pénztárosa. Egyébként is jó zsidó, ki ezt a szellemet családjában ébren tartja és ápolja. Felemlítésre méltó, hogy az egyik fiát *bölcsésznek*, a másikat művésznek nevei. Az emberbaráti tevékenység családi hagyományai közé tartozik és ennek csupán egyik kiemelkedő pontja az a százezer koronás alapítvány, melyet nem régen tett. A főrendház régebbi zsidó tagjai: *Sváb Károly, Bródy Zsigmond, Chorin Ferencz dr. és Kornfeld Zsigmond* vezérigazgató.

*

A napilapokból értesülünk, hogy az angol kormány a kelet-afrikai ajánlatot visszavonta azon megokolással, hogy a cionista táborban magában nagy agitációt fejtettek ki a terv ellen. Az angol kormány emez elhatározása fölött minden józan gondolkozó zsidó csak sajnálkozhatik. Sajnálatos a tény maga, de még sajnálatosabb a megokolás, amelyből kifolyólag alig van többé remény arra, hogy a brit világbirodalom az önálló zsidótelep létesítésére irányuló törekvést támogatná. Országokat nem kínálnak minden nap és az ilyen felajánlás ellen csak rajongók agitálhatnak. Rajongókkal pedig hatalmas államok nem operálnak, különösen akkor nem, midőn önzetlen, részben rajongásból eredő ajándékról van szó. Hogy a cionista körökben a rajongás mily hőfokra emelkedett, látható abból a merényletből, melyet egy orosz deák Párisban dr. Nordau M. ellen elkövetett. Kétszer lőtt rá, mert az ugandai terv támogatásával a cionizmust elárulta. Szerencsére nem talált és N. maga védte meg tette következményei ellen. Hogy az angol kormány Pálfordulása után mi lesz a cionisták legközelebbi teendője, a jó Isten a megmondhatója. A belső egyenetlenség bajait fokozza az orosz hivatalos körök magatartása, amely a kisenevi pör felháborító ítéletében megdőbbentően nyilvánult és az igazságszolgáltatás barbarizmusával feltárta a vulkánt, melyen az orosz zsidók élnek. Felemelő és biztató csupán az a lelki erő, amelyet az

elnyomottak tanúsítanak. Nem szavalnak a zsidó szenvedéseiről és nem szaladnak a káplánokhoz, hogy mossák le róluk vértanú apáik szegényét.

*

A ki még kételkedett abban, hogy zenebona esetén kik az első és minden történelmi tanúság szerint a főáldozatok, megtudhatta a szatmári választásból. A zsidók már a választás előtt külön csoporttá deklaráltattak, a liberális párti bankettre meg nem hívtak, következésképp a megsértettek csoportjává. A többi már ezután úgy ment, mint a karikacsapás. Duzzogtak, tartózkodtak, eldöntötték a választást, szóval nemcsak a választásig, hanem a választás után is »a zsidók« voltak. A bukott párt a zsinagóga ablakait beverte és a zsidó választók és nem választók ellen, a zsidók ellen szokásos módon »tüntetett« azaz rombolt. A sajtó, nemcsak az antisemita, hanem a liberális sajtó több organuma is, »tárgyalta az esetet« és a zsidókat jó tanácsokkal látta el. Minden mende-mondát felszedett, közreadott, kételkedett, elmélkedett, bírálgatott, szóval mindenről tudomást vett, csak arról nem, hogy minden polgár szabadon szavazhat. Ez a tárgyalás maga a zsidók megfélemlítése és polgári kötelességeik gyakorlásának korlátozása.

*

Hatvany-Deutsch József ur, az orsz. rabbiképző-intézet vezérő bizottságának tagja, látogatásai alkalmával a tanulók helyzetéről személyes tapasztalatokat szerezvén, azt a kitünő eszmét vetette fel, hogy a rászoruló érdemesebb tanulók természetben kapjanak lakást. Kész tervvel lepte meg a tanári kart, amely e fölött többször, két ízben az eszme felvetője részvételével, behatóan tanácskozott. Egyelőre 15—20 tanuló számára rendeztek volna be otthont, melynek összes költségeit *Hatvany-Deutsch József* fedezni kész volt, és dr. *Bloch H.* már keresett is megfelelő lakást. Az iskolaév előhaladása és egyéb nehézségek a terv azonnali megvalósulása elé legyőzhetetlen akadályokat gördítettek, amiért is ez az internátust előkészítő terv függőben marad, míg az akadályok elháríthatók lesznek. Hogy a tanulók addig is kellő támogatásban részesüljenek, *Hatvany-Deutsch József* a folyó tanévre kétezer koronát bocsátott rendelkezésre, amely összeg az adományozó neve alatt külön kezeltetik.

*

Az amerikai zsidó encyclopedia korszakalkotó eseménynyé válik a nagy conceptiókra adott példája által, mert kétségtelen, hogy a berlini »Grundriss der Wissenschaft des Judenthums« és a »Héber Encyclopedia« nagy vállalkozásoknak ez a szellemi atyja. Ha sikerült az amerikaiaknak, kik kevesen vannak, nekünk is fog sikerülni, kik többen vagyunk, így gondolkoztak a németek és az orosz-lengyelek. A német vállalkozás, mint a jelen fizetünk más helyén közölt munkatervből látható, eredményesnek és biztosítottnak tekinthető. A »Héber Encyclopedia«-ról örömmel jelenthetjük ugyanazt. A pénzügyi részét, mint utolsó számunkban jelentettük, *Tworok* délafrikai hitrokonunk 1.250.000 korona deponálása által megoldotta. *Sokolow*, a Hazefira varsói héber napilap szerkesztője, ki az eszme propagatora volt, most ritka agilitással a nagy mű megteremtésére szolgáló szervezet megalakításán fáradozik. A Varsóban székelő szerkesztőség mellé Párisban, Berlinben és Budapesten »tudományos tanács«-ot szervezett. Fővárosunkban *dr. Kayserling* elnöklete alatt két tanácskozás tartatott, melynek eredménye a bizottság megalakulása. Tagjai: *Kayserling*, *Bacher*, *Bloch M.*, *Goldziher*, *Kohn*, *Blau*, *Krauss*, *Mahler*. Szükség esetén a bizottság új tagokkal kiegészíti magát.

A »Héber Encyclopedia« általános jellegű lesz, amennyiben nemcsak a zsidókra vonatkozó, hanem az általános érdekű ismereteket is fel fogja ölelni. Célja az, hogy a csak héberül olvasó közönségnek korunk tudományos ismereteit dióhéjban nyújtsa. Természetes azonban, hogy a zsidó cikkek számra és terjedelemre nézve a mű céljának megfelelően lesznek képviselve. Az előzetes terv szerint az egész mű 20 hatvan-hatvan ives kötetből fog állani. A szerkesztők már most új (ע"ו) talmudnak nevezik, melyben minden benne lesz. Hazánkban a toll embereinél az áruslás mindennapos, a lenézett lengyel zsidó nem eladó. Sem lelke, sem tolla nem kapható, mindkettő az elnyomottaké.

A berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judenthums« programjával a nyilvánosság elé lép. A zsidóság tudományát szakok szerint egy-egy monográfiában akarja megismertetni és egyelőre 36 kötet kiadását határozta el. Az eszme *Karpeles Gusztáv*é, ki kivitele körül a legtöbbet fára-

dozott. Amerikába is elkalandozott, csakhogy összetoborozza az alkalmas munkaerőket és tényleg sikerült neki a legkülönbözőbb táborokhoz tartozó tudósokat egy kalap alá hozni. De hadd beszéljen a megirandó művek listája, melyet eredetiben közlünk.

I.

- Systematische Theologie. Rector *Dr. Kohler* (Cincinnati).
 Ethik u. Religionsphilosophie. Prof. *Dr. Herm. Cohen* (Marburg).
 Geschichte der Religionsphilosophie. Rabb. *Dr. J. Gutmann* (Breslau).
 Einleitung in die Bibel. Prof. *Dr. Blau* (Budapest).
 Geschichte der Bibelexegese Rabb. *Dr. Eppenstein* (Briesen).
 Einleitung in den Talmud. Docent *Dr. Baneth* (Berlin).
 Geschichte der Halacha. Rector *Dr. A. Schwarz* (Wien).
 Geschichte der Hagada. Rabb. *Dr. Bloch* (Posen).
 Religionsgeschichte. Rabb. *Dr. Bäck* (Oppeln).
 Judentum und Christentum. *Dr. B. Kellermann* (Berlin).
 Judentum und Islam. Prof. *Dr. Goldziher* (Budapest).
 Rabbinsche Litteratur des Mittelalters. *Dr. Ginzberg* (Newyork).
 Praktische Theologie. Rabb. *Dr. Vogelstein* (Stettin).
 Apologetik. Oberrabb. *Dr. Güdemann* (Wien).
 Das Ceremonialgesetz des Judenthums in seiner histor.-kritischen Entwicklung, Kirchenrat *Dr. Kroner* (Stuttgart).
 Homiletik. Prediger *Dr. M. Levin* (Berlin).
 Pädagogik. Rabb. *Dr. Hochfeld* (Düsseldorf).

II.

- Hebräische Sprachlehre. Prof. *Dr. Barth* (Berlin).
 Aramäische Sprachlehre. Prof. *Dr. Landauer* (Strassburg).
 Geschichte der hebräisch. Sprachwissenschaft. Prof. *Dr. Bacher* (Budapest).
 Geschichte der jüdischen Litteratur. *Dr. Gustav Karpeles* in Verbindung mit *S. Buber*, Prof. *Büchler*, *A. Epstein*, Prof. *Geiger*, *Dr. Gross*, *Dr. Harkavy*, *Dr. Kayserling*, *Dr. J. Löw*, *Dr. N. Porges*, *Dr. S. Posnanski* u. a. Fachmännern.
 Jüdisch-hellenistische Litteratur, Apokryphen und Pseud-epigraphen. Prof. *Dr. Leop. Cohn* (Breslau).

III.

- Biblische Archäologie. *Dr. Paul Rieger* (Hamburg).
 Talmudische Archäologie. *Dr. S. Krausz* (Budapest).

Mosaisches und talmudisches Recht. (Die Verhandlungen sind noch nicht abgeschlossen.)

Geschichte der Juden bis zum babylonischen Exil. Rabb. Dr. Jacob (Göttingen).

Geschichte der Juden bis zum Abschluss Talmuds. Rabb. Dr. Vogelstein (Königsberg).

Geschichte der Juden bis zur Aufklärungszeit. Docent Dr. Brann (Breslau).

Geschichte der Juden in der Neuzeit. Prof. Dr. M. Philippon (Berlin).

Wirtschaftsgeschichte der Juden in Mittelalter und Neuzeit. Privatdocent Dr. Caro (Zürich).

Geschichte der jüdischen Sekten. Dr. S. Posnanski (Warschau).

Quellenkunde der jüdischen Geschichte. Direktor Dr. M. Stern (Berlin).

Geschichte des Synagogenkultus. Docent Dr. Elbogen (Berlin).

Geographie Palästinas. Dr. J. Krengel (Böhm. Leipa).

Chronologie und Numismatik. Dr. M. Grunwald (Wien).

Epigraphik. (Die Verhandlungen schweben noch).

A munkatársak névsora azt mutatja, hogy a »Társulat« a legjobb erőket iparkodott megnyerni és hogy több feladat megoldásával kezdőket volt kénytelen megbizni, kik a személynkhöz fűzött reményeket kétségtelenül igazolni fogják. Az alkotandó művek lajstroma ad oculos demonstrálja a modern zsidó irodalom szegénységét vagyis inkább az irodalmi produkció hézagossá voltát. Ugyanis a tárgyak jórészt most először kerülnek feldolgozásra és remélhetőleg nemcsak első, hanem egyszersmind uttörő munkák is lesznek. A »Társulat« csupán néhány sorral vezeti be a megírandó művek listáját, mert jól érezte, hogy ez maga ékesszóló program, melyhez felesleges a kommentár. A munkaerők egyesítése és irányítása már magában véve nagy haladást és az erők fokozását jelenti.

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« megalkotása új bizonyíték a mellett, hogy felekezeti életünk szempontjából a vezérség a német zsidóságot illeti meg, amely a nembánomság veszedelmes korszaka után ismét a cselekvés terére lép. Csendes, de erőlyes és célzatos munkával aránylag rövid idő alatt oly művet fog létesíteni, amely tudományunkban korszakalkotónak ígérkezik. Remél-

jük is, hogy az új vállalkozást, melynek élén a nagytevékenységű történetirő Dr. Philipsohn tanár áll, fényes siker fogja koronázni.

*

Az előzővel kapcsolatban felemlítjük, hogy az új Társulat a boroszlói »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums« cz. folyóiratot, amely 47 évi pályafutásában annyi viszontagságon ment át, átvette és ezentúl mint az ő kiadványa fog megjelenni. Havonta legalább 4 ívet fog adni, úgy hogy a zsidó tudományos organumok közt a legterjedelmesebb és remélhetőleg a legtartalmasabb is lesz. Philippon és Brann professzorok köriratban szőlítják fel a tudósokat, hogy sorakozzanak a folyóirat köré és hogy közleményeik formai tekintetben a művelt közönség széles rétegeinek igényeihez alkalmazkodjanak. A »Monatsschrift«-ra a Társulat évente nagy összeget áldoz és ezt fogja tagilletményül adni.

*

A hazai protestáns szakirodalom a hivatott körök állítása szerint nem áll a kellő magaslaton és emelése égető szükség. Ennek keresztyélvitelére kitűnő eszmét vetettek fel: a parochiális könyvtárak felállítását. Kiadnak bizonyos számú kötetet, melyek a tudomány egy-egy szakát felölelik és ezeket minden község köteles megvenni. Ez által kettős célt kívánnak elérni. Először ily szakgyűjtemény költségeinek előteremtését, másodszor azt, hogy minden pap és egyéb érdeklődő ily alapvető munkákhoz mindenhol hozzáférhessen. A vita most a körül folyik, hogy a gyűjtemény kiadását a Protestáns Irodalmi Társulatra bízzák-e, vagy pedig magánvállalkozóra. De a költségeket semmiesetre sem viselné a nevezett Társulat, amely különben el sem bírná. Nálunk a szakmunkákat is az IMIT. adja ki, pl. utóljára az Okmánytárt. A bibliafordítás költségeit szintén a Társulat viseli, míg a protestáns bibliarevisióra külön alapot teremtettek és így nem csoda, hogy az IMIT. deficizzel küzd. Azt hisszük, hogy hivatalos támogatás mellett hitközségeink rávehetők volnának arra, hogy a protestáns példát kövessék és évi járulékot szavazzanak meg szakművek kiadása céljára és ennek fejében az illető műveket megkap-

nák. Részletekbe nem bocsátkozunk, de az eszmét mint életrevalót és megvalósíthatót ajánljuk az illetékes tényezők figyelmébe.

*

Az évek folyamán több oldalról világítottuk meg azt a veszélyt, amely a zsidóságot tudományának elhanyagolt állapotából kifolyólag fenyegeti. Most fájdalom eklatáns példával szolgálhatunk. Németországban, hol a zsidók a városokban is csekély számban laknak, a tanító az, ki a zsidó vallásos ismereteket képviseli és érthető, hogy a tanítók ez irányú kiképzésére ezentul nagyobb súlyt akarnak vetni. Megbízta tehát a berlini zsidó tanítóképző igazgatóját megfelelő tervezet kidolgozásával. És mit ajánl a szakférfi? Szerinte a zsidó tanító a következő műveket tanulmányozza:

Stade, Guthe, Cornill, Geschichte des Volkes Israel.

Wellhausen, Israelit. und jüd. Gesch.

Geiger A., Urschrift.

Dillmann, Alttest. Theologie.

Marti, Gesch. d. israel. Religion.

Smeind, Lehrb. d. alttest. Religionsgeschichte.

Maybaum, d. Entwicklung. d. isr. Prophetenthums.

A. Geiger, D. Judenthum u. s. Gesch.

Az ajánlott 10 auctor közül 7 keresztény, még pedig nemcsak születésére, hanem felfogására nézve is. A figyelmes olvasó a legradikálisabb kritikusoknál is, kik a »tisztá tudomány« nevében beszélnek, észre veszi, hogy keresztény szemüvegen át nézi Izrael történetét és az egész »Ó-Testamentumot«. Grätz azt mondta egy ízben Renanról, hogy minden radikalizmusa daczára a katolikus papot nem tudta levetni. Nagyobb joggal állítható, hogy a keresztény teológusok, még a kiátkozottak közé kerültek sem szabadulnak őseik világnézetétől és eszmekörétől. Ez a világért sem akar szemrehányás lenni, de furcsa, hogy a zsidó tanító zsidó vallásos kiképzését ilyen idegen szellemtől saturált termékekből merítse. Ezek a könyvek a zsidó szakembernek valók, ki kellő kritikával tanulmányozhatja, de nem zsidó tankönyvnek. Nem kételkedünk benne, hogy a zsidó-német pädagógus is érezte némiképp ajánlásának különös voltát. De hát zsidó könyvek nincsenek és szellemileg ő maga is »behódolt«. A német

protestáns világ őszinte meggyőződése, hogy az »Ó-Testamentum az övé, mert ő szeretetével magáévá tette, ép úgy mint pl. az egész német nép Shakespeare-t. Nem sokallt semmiféle áldozatot, több milliót költ évente tudományos kikutatására, mint a hány garast a zsidók. Nem is akarjuk jussukat elvitatni, de különös jelenség az, hogy zsidó vallásos kiképzésnél a radikális keresztény bibliakritika szolgáljon vezérfonalul. Nagyobb diadal ez, mint a mennyit a zsidó misszió 100 év alatt elért.

*

Szegeden az imént valamelyik ülésen vita folyt arról, hogy mi vallásunknak a helyes neve. Némelyek a »zsidó«, mások az »izraelita« mellett foglaltak állást és végre a zsidó mellett döntöttek. Tagadhatatlan, hogy bennünket zsidóknak neveznek és hogy mi magunk is zsidóknak mondjuk magunkat. Vallásunk elnevezésénél azonban nem ismerhetjük el mértékadónak a népek nyelvhasználatát még akkor sem, ha azt a magánéletben magunk is elfogadtuk. Ebben a kérdésben kizárólag alapirataink és a történeti hagyományok irányadók. Ezek pedig a leszavazott »izraelita« mellett szólnak. Ezt a biblia, a talmud és az apokryphákból vett számos adattal bizonyított Bacher Vilmos folyóiratunkban VI. 517 — 525. lapjain abban a vitában, amely 1889-ben közte és Schreiner között a szóban forgó kérdéstről folyt. Állítását három évvel később (IX. 113. s. követk.) történetünk középkori fénykorában élt három tekintélye nyelvhasználatának felmutatásával támogatta. Bátran állítható, hogy irodalmunkban az »izraelita« megjelölés a rendes és ezek alapján ezt tartjuk a jogosnak és helyesnek. A »VI. izr. községkerület oktatásügyi bizottsága« saját magával keveredik ellenmondásba, midőn »A zsidó vallásoktatás tantervét« adja ki. Vallásunk megnevezésénél következetesen az izraelita szót kell használni.

*

»Biblia (csak az új-testamentum)«. A népkönyvtárak felállítására előtt tisztába kellett hozni azt a kérdést, hogy mely könyvek azok, amelyek egy könyvtárból sem hiányozhatnak. A közoktatásügyi kormány szakemberek véleménye alapján megállapodott 10 ilyen könyvben. Gárdonyi Géza a listát,

amelyben a világirodalom népies és elterjedt művei vannak többségben, kifogásolta és más listát ajánlott. Egyebek közt azt is követeli, hogy minden népkönyvtárban legyen egy biblia, mert a biblia így meg amúgy, de zárójelbe tette, »csak az új-testamentum.« Vaj' miért, mester uram? Jézus és az apostolok, sőt az első három században az összes keresztény gyülekezetek »csak az ó-testamentumot« ismerték el irányadónak (kanonikusnak) és nem az újat, vajjon megártott nekik? Maga az új-testamentum is csak az ó-testamentumot ismeri szentnek, egyre arra hivatkozik, akár a talmud, nem is nevezi »ó«-nak, hanem »szent iratok«-nak. Gárdonyi tehát új-testamentumabb az újtestamentumnál. Nem tettük volna szóvá ezt az apróságot, ha nem lenne symptomatikus jelentősége: a »zsido« biblia sem jó. A biblia ismerői azonban tudják, hogy az »ó-testamentum« vonzó ereje és nevelő hatása a népre legalább is akkora, mint az »új-testamentumé«. Tessék csak kérdezősködni a világ összes misszionáriusainál és a művelt európai népek lelki vezetőinél.

TUDOMÁNY.

AZ ÁTOKRÓL ÉS HATÁSÁRÓL A TALMUDI IRODALOMBAN.

A keleti népek arzenáljának igen félelmetes fegyvere az átok. Csaknem oly hatással van mint a fegyver, sőt veszedelmesebb is annál. Míg a fegyver csak a jelenlevőt tudja megsejteni, addig az átok még a jelen nem lévő is elérí, megsebz, sőt meg is öli. A harczoló törzsek a háboru megkezdése előtt ünnepélyes szertartás kíséretében átkot mondanak az ellenfélre. A czélzatosan kiejtett szó úgy sért, akár a nyíl, és kárt tesz az ellenségben.¹⁾ Azért tünteti fel a szentírás oly nagy eseménynek Bileám átkának elhárítását. (V. Moz. 23. 5, 6, Micha 6. 5.) azért nyugtatja meg Rebekka fiát [I. Móz. 27. 13.] Az egyszer kiejtett átok okvetlenül valakit megöl, de ha az átok objektuma védekezik ellene áldásmondással, melyet az átok kimondása alatt mond, vagy ha ok nélküli az átok, akkor az nem teljesedik, vagy visszaesik az átkozóra.²⁾

A talmudi irodalom gazdag tárháza is híven visszatükrözteti ezen felfogást,³⁾ amely befolyással volt még a halakhára is. Az áldás mondások felolvasását félben lehet szakítani, de az átokmondások (תוכחה) felolvasását nem.⁴⁾ Ősrégi a még ma is néhol divó minhag, hogy a *Taucha*-t halk hangon

¹⁾ Mindezekről v. ö. Goldziher I.: A pogány arabok költészetének hagyománya. (Akad. értekezések XVI. II.) Budapest, 1893. 15. s. köv.

²⁾ V. ö. a תוכחה-et. Prov. 26. 2. és a חתך את הברך az átokkal szemben, melyet hall. V. ö. Blau L. Átokelhárítás az őshéberknél, M. Zs. 1891. 420. köv. és Goldziher: Muhammedanische Studien III.

³⁾ V. ö. Blau L.: Das altjüdische Zauberwesen. Budapest, 1898. 62. old.

⁴⁾ Megilla 30b. אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולן.

olvassák.¹⁾ Lévi b. Buté r. Hunna előtt értelmetlenül olvassa a tóra átkait.²⁾ Hogy az átkok egyáltalában felolvasásra kerülnek, szükségesnek látják avval megokolni, hogy azok Isten feddését képezik. (Megilla 31 b, Szoferim 12. §, Koh. rabb. VIII, 3. Deut. r. IV. 1). Az egyszer kimondott átok a személyen rajta marad, de attól más valaki átveheti. Jehuda Ráb nevében mondja, hogy mind az átok, amelylyel Dávid sujtotta Jóabot, Dávid utódjain teljesedett. Mert midőn Benája Jóabot meg akarja ölni, Jóab azt mondja neki: »Eredj, mondd meg neki (Salamonnak), hogy két büntetéssel ne sujtsa ezen férfit (Jóabot), ha meg akarod öletni, úgy vedd át az átkot, melylyel atyád sujtott, ha pedig nem, úgy engedd, hogy maradjon a férfin azon átokban, melylyel atyád megátkozta«. Salamon mégis megöleti és átveszi az átkot Jóabtól, Dávid átka azután Dávid ivadékein teljesedett. (Szanhedrin 48 b.)³⁾ Még a régi időben kimondott átok is fennáll, nem veszít erejéből. R. Acha h. Chanina szerint a rágalmazónak nincs már remédiuma, mert már Dávid király elátkozta azon kijelentésével: Irtsa ki az Örökkévaló mind a sima ajkát, a nyelvet, mely nagyot beszél (Erachin 15 b.). Csak ott nem fog az átok, ahol előbb áldás mondatott, az áldás ellensúlyozza az átkot.⁴⁾ R. Juda mondja: Noe elátkozta Kanaánt, Cham vétkezett és Kanáán átkoztatott! miért? mert írva vagyon: Isten megáldotta Noét és fiait (I. Móz. 9. 1.) és az átok nem fog az áldás helyén, ezért mondta Noe: átkozott legyen Kanáán.⁵⁾ A bölcsek nagyra vannak vele, hogy nem használják ezen veszélyes

¹⁾ Egyes községekben, főleg a kabbala behatása alatt, a Seliach Ozibbur felolvassa a Tauchochot a községnek halk hangon, de a torához felhívott nem áll mellette.

²⁾ אמין לוי בר בוני היה קרי וקא מנמנס קמיה דרב הונא בארורי Meg. 31b. Ugyanazon hely olvasható a Kohelet rabbákban (VIII. 3.) לוי בר בוני קרי את ארורי קדם רב הונא ונמנס בהון אל אשמע קליך דלית אמין קללות. A megokolásból világosan látszik, miért nem akarta Lévi אמין קללות. etc. az átkokat hangosan olvasni, (Levy Wörterbuch I. 11. II. alatt tévesen állítja, hogy tiszteletből nem olvasta az átkokat hangosan).

³⁾ V. ö. Jer. Kiddusin 61a.

⁴⁾ Érdekes a biblia felfogására erre nézve Birák XVII. 2. Micha anyja a tolvajra kimondott átkot visszavonja אלה בני ליה áldással. L. Blau: M. Zs. Sz. 1891. f. i. h.

⁵⁾ Gen. rabb. 36. §. 7.; Tanchuma ed. Buber נח 21.

fegyvert. Midőn r. Nechunja b. Hakánától kérdezik, miért ért el oly aggkort, azt felelte egyebek közt מתי קללה חבירי (Megilla 28 a); R. Ada b. Achva imájára eső jön egy nagy szárazság alkalmával; midőn kérdezik tőle בידך יש בידך מה מעשים טובים (J. Taanis 67 a.) Miután Herodes megölette a bölcseket, Bábá b. Bútát keresi fel álruhában és azt mondja neki! Nézd uram, mit tett ez a haszontalan rab-szolga. (Herodes.) Bábá feleli neki: Mit tegyek vele? Erre Herodes: Átkozd meg őt, Bábá ezt nem akarja megtenni (Bab. b. 4 a.) Még a tudatlan átka is súlyos következményekkel jár. R. Izsák mondja: Ne legyen a tudatlan (הדיוט) átka könnyű szemeid előtt, mert Abimelekh megátkozta Sárát és az teljesedett ivadékan; mert mondvá vagyon הנה הוא לך כמות דמה הוא (I. Móz. 20. 16), azt akarta Abimelekh mondani Sárának: Mivelhogy elrejtetted előlem, hogy Ábrahám a férjed és nem mondtad azt meg nekem és okoztad nekem e fájdalmat, ezért legyenek neked befödött szemű gyermekeid. Ez teljesedett is rajta, mert Izsák aggkorában megvakult (B. K. 93 a.)¹⁾ Azért mint esküforma is kerülendő az átok, mert nagy veszélylyel jár. A sok idevágó hely közül, melyekre alkalmadtán visszatérünk, kiemeljük a következőt: »Egy asszonnyal meg-esett, hogy elment szomszédnőjéhez tésztát gyurni és burnusában három denár volt bekötözve, vette azokat és betette őket a kendőjébe és véletlenül begyurta őket a tésztába, megsütötte a kenyeret és elment. Otthon férje kérte tőle a három denárt; visszament és követelte azokat a szomszédnőjétől és azt mondta neki: Talán látad a három denáromat? A szomszéd asszony-nak, kinek három fia volt azt válaszolta: Az a nő (t. i. én!) temesse el fiát, ha tud a denárokról.²⁾ A bünök eközben okozták, hogy a fiát eltemette. Azt mondta: (t. i. a pénz tulajdonosa) Ha nem lett volna bünös, bizonynyal nem temette volna el fiát, ezért elment újból hozzá és kérdezte: Láttad-e ama denárokat? A nő azt válaszolta: Temesse el eme nő másik fiát, ha tudott azokról. Eközben okozták a bünök, hogy

¹⁾ V. ö. Megilla 15a, a hol ezt R. Elazar mondja R. Chanina nevében és u. o. 28a. r. Izsák nevében. Ellenkezője ר' אלעזר אמר ר' חנניה לעולם אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיך Megilla 15a stb.

²⁾ A szöveg harmadik személyben beszél magáról, mert nem meri az átkot egyenesen magára vonni. V. ö. Blau f. i. h. 62. old.

meghalt a másik fia. Egy idő múlva újból azt kérdezte tőle: Talán láttad-e eme denárokat? azt válaszolta: Temesse el e nő harmadik fiát, ha tud róluk. Eközben okozták a vétkek és eltemette azt is. Ekkor a férje azt mondta ama asszonynak: Nem akarsz elmenni szomszédnőd megvigasztalására. Vett két kenyeret és elment szomszédnője vigasztalására. Midőn az egyik kenyeret felszelte, kiesett belőle a három denár. Ez az, amit az emberek mondanak: Akár ártatlanul, akár bűnösen, csak ne engedd, hogy esküre kerüljön a dolog.« (Lev. rabb. VI. 3.)

A tudósok száján természetesen még veszélyesebb az átok, hiszen a tudós pillantása is öl.²⁾ Hát még, ha az átkot abban a percben kimondja, mikor Isten is haragszik. Van egy percze a napnak, mikor Isten haragszik,³⁾ ha akkor mond a tudós átkot, akkor az hathatósabb. Josua b. Levi a kakas taréját megfigyelte, hogy, ha a szín elváltozik — az isteni harag percze — megátkozza egy mineus szomszédját, ki őt sokszor bántotta. Szándékát azonban nem teljesítheti, mert közben elalszik. (Ab. Zar. 4. b, Szanhedrin 105. b.) A halakha védelmére nem tudtak hathatósabb szert az átoknál. R. Jóchanán izeni r. Judának: Mindenki aki mondja, hogy az ערלה törvénye Palaestinán kívül érvénytelen, annak ne legyen unokája vagy utódja, »ki mérőkötelet vet a sors útján az Örökkévalónak gyülekezetében.« (Micha 2. 4, Kidusin 39. a.) Rav és Sámuel megátkozták azt, ki péntek este gyertyáját oly helyre tette, ahol ez magától elalszik ezen szavakkal: Irtsen ki az Örökkévaló azon férfutól, aki azt teszi, ébrenlevőt és felelőt. (Mal. 2. 12, J. Sabosz 6. c.) Ráb látta, hogy valaki Purimkor kendert ültetett és megátkozta, hogy nem termett a kender. (Megilla 5 b.) Ábáj megátkozta azt, aki Áb hó 9-én mosat (Taanis 29. b.). Ugyancsak Abajról beszéli a talmud, hogy átkozta azt, aki a félünnepen fát kivág (M. Kat. 12 b.) stb. Akit tudós megátkoz, azon fog is az átok. Simon b. Setach Jannai Sándort szanhedrin elé idézte, midőn ennek szolgálja gyilkosságba esett. Simon b. Sétach parancsolja a királynak,

¹⁾ Hasonló esetet beszél el két denárról J. Sebuot 37b. R. Joszé.

²⁾ A gazdag irodalomra máskor visszatérünk. V. ö. *Blau* f. i. h. 51. old.

³⁾ V. ö. *Blau* f. i. h.

álljon fel, mert — ugymond — nem előttünk állsz, hanem azelőtt állsz, aki szolt és létrejött a világ. Erre a király válaszolta: Nem a szavad szerint, hanem társaid szava szerint teszek. Simon jobbra fordult, társai lehorgasztották arcukat a föld felé, balra fordult és ők lehorgasztották fejüket a földre. Erre mondta nekik Simon b. Sétach: A gondolat férfiai vagytok, jöjjen hát a gondolatok ura és kérje ezt számon tőletek. Mindjárt el is jött Gábiel és a földre sujtotta őket és meghaltak ezen órában. (Szanhedrin 19. b.) »Nachum Gimzóból egy nála segítséget kérő embernek nem nyujt mindjárt segítséget és az meghal. Erre Nachum mondja: A szemek, a melyek láttak és nem fordultak feléd, vakuljanak meg; a kezek, melyek nem nyujtottak neked adományt, vágassanak le; a lábak, a melyek nem futottak segítségedre, törjenek le. És így is történt vele.« (J. Sekalim 49. b.) R. Akibanak mondja r. Eliezer: »אֵלֶיךָ נִשְׁחָלָה צָרָתְךָ מִלְּפָנֶיךָ, וְאַתָּה מִלְּפָנֶיךָ נִשְׁחָלָה« Ez teljesedik Akiban (Peszachim 69. a.) Sámuel Karnát küldi, hogy mondjon el egy halakhat, de ő nem adja azt pontosan elő. Erre Sámuel mondja neki: Mi a neved. Karna? nőjön ki szarv a szemedből, és ki is nőtt egy szarv a szeméből. (B. bat. 89. a.) Ugyanazt Rab is mondja Kárnának, midőn az Sámuel megbizásából Rabot examinálja, midőn Palaestinából Babiloniába jön (Sabosz 108. a.). Ugyanott Ráb megátkozta mondván: Ki fájdalmat okozott nekem, ne maradjanak életben gyermekei. És úgy is történt. Egészen analog esetet beszél a talmud r. Adá b. Ábáról. R. Dime Nahardéból hozott fűgétet egy hajón (a vásárra). Az exilárcha mondja Róvónak: Eredj és vizsgálj meg, vajon tudós ember és akkor engedd meg neki a vásárt. Erre ő mondta r. Adá b. Abának, menj ki és szagolj a korsójához.¹⁾ Kiment hozzá és kérdezte: Ha egy elefánt elnyel egy fűzfa kosarat és azt kiadja a végbélen át, mi a törvénye? Nem tudott erre felelni. Erre azt mondta neki: Az ur az a Róvó? és reá ütött szándáljával. Erre azt válaszolta neki: Köztem és Rovo közt nagy különbség van, azonban mindenesetre én vagyok a te tanítód és Róvó a tanítód tanítója, és nem engedte meg neki a vásárt

¹⁾ פוק חדר ליה בקנקיה = képies kifejezés, a hordót megszagolják, vajon ecetet tartalmaz v. bort. V. ö. Sabosz 108a, Szuka 52b.

és ő kárt szenvedett a fűgével. Elment r. Józsefhez és elmondta neki: Nézze az úr, hogy mit tettek velem. Ő azt felelte: Aki nem türte el Edom királyának elnyomatását (Ámosz 2. 1.), nem fogja eltűrni elnyomatásodat. . . r. Ádám b. Ába meghalt és r. József mondta: Én büntettem meg, mert én megátkoztam. (B. batra 22. a.) — Ha a bölcs nem is mondja ki az átkot, csak a szándéka átokra szól, akkor is teljesedik az. »Kahana még nagyon fiatal volt, midőn ide (Palaestinába) jött, látta őt egy alacsony származású ember és kérdezte tőle: Mi ujság az égben? Erre ő azt felelte neki: ezen férfiú ítélete már megpecsételtetett, így is történt vele.« Egy másik ember is így jár. (J. Berakhot 5. c.) A tudós átká még feltételesen is teljesedik. »R. Abahu azt mondja: a bölcs átká még feltételesen is teljesedik, ez Éli esetéből következik, ki mondta Sámuelnek: Így tegyen neked az Úr és így folytassa, ha valamit eltagadsz és ámbár Sámuel mindent elmondott és semmit el nem tagadott, mégis az mondatott róla: és fiai nem jártak útjain. (Makot 11. a.) Pángár, az arabs herceg, kit Vespasianus császár magával vitt Jeruzsálem ostromára, kétértelmű választ ad Jochanan b. Zakkainak, ezért Jochanan őt feltételesen megátkozza és az átok fog rajta. (Ekha r. I. 31. §.) Sőt a תמיה אני formula is gyakori a bölcs száján és ép oly veszélyes, mint az egyenesen kimondott átok, még tudós emberen is fog. R. Eliezer beteg, Akiba és társai látogatóba mennek hozzá. Eliezer kérdezi tőlük, miért jönnek csak most hozzá. Válaszuk: Nem volt eddig időnk. אמר להן תמיה אני אם ימותו מרת עזרי. Akiba kérdezi tőle, milyen lesz az ő halála, erre azt felelte neki: a tied nehezebb lesz a többinél. (Szanhedrin 68. a.) Juda b. Nachman megczáfolja R. Tarfont, reánézett r. Akiba és látta, hogy fénylett az arcza. Szólt neki (Akiba): Juda b. Nachman, fénylik az arczod, mert megczáfoltad az öregot תמיה אני עלך אם יעבורה שבוטרא már Juda ben Náchmán nem élt.¹⁾ (Szifré Num. ed. Friedman 148. §.) Egy tanítvány döntött r. Eliezer előtt Ima Sálom nejének. Erre r. Eliezer mondja תמיה אני אם יוצא זה שנתו és az év lefolyása előtt

¹⁾ Ugyanazon elbeszélés megvan Menachot 68b. Juda b. Náchmán helyett Juda b. Nehemja van.

meg is halt.¹) Egy pap künn végezte a füstölést és aztán vitte be a szentélybe a füstölőt (Jom kippurkor), midőn kijött, eldicsekedett vele. Atyja mondta neki תַּחֲתֵי אֵם יֵאָרֵךְ אִתּוֹ הָאֵשׁ תַּחֲתֵי אֵם יֵאָרֵךְ Kevés idő múlva el is pusztult (J. Joma 39. a.) Még a hiába mondomtátka a bölcsnek is hathatós. R. Juda mondjá Ráb nevében, a hiába mondomtátka a bölcsnek is teljesedik. Ez Achitofel esetéből következők. Midőn Dávid az alapot kiásta, felemelkedett a mélység vize és el akarta árasztani a világot. Kérdezte: Szabad-e Isten nevét felírni egy cserépre és bedobni a mélységbe, hogy maradjon a helyén? Nem volt senki, aki valamit mondott volna neki. Erre szölt Dávid: Aki tudja ezt a dolgot és nem mondja azt, annak torka fojtassék meg.« Achitofel aztán megmondja, hogy szabad és a vége mégis az, hogy felakasztja magát. (Makot 11. a.)²) gyakori a fordulat, hogy a tudós által kimondott átok teljesedik, ha nem volt ok arra, vagy ha feltételhez kötötte, mert az kijött a száján és olyan mint a »tévedés, mely az uralkodó színe elől jött.« (כִּשְׁמוֹנָה הַיּוֹצֵא מִלְּפָנֵי הַשֵּׁלֶט) (Koh. X. 5.) »Van baj, melyet láttam a nap alatt, mint a tévedés, mely az uralkodó színe elől jött.« Így szólt Jákob Lábánnak: Kinél találad istenedet, ne éljen és úgy is történt (Rachel idő előtt halt meg) mint a tévedés, mely az uralkodó színe elől jött és Ráchel meghalt (Koh. rab. X. 5.)³) Mint tévedés stb. ez Éli papra vonatkozik, ki mondta Sámuelnek: Fiaim nem öröklék majd helyemet, de a te fiaid sem fogják örökölni helyedet, úgy is történt vele, mint a tévedés stb. (U. o.) »Az ifjabbik Antoninus, a nagy Antoninus unokája kérdezte Rabbitol: Ki fog előbb meghalni én vagy te? Ő azt felelte: Én. Mondták neki tanítványai: Az egész világ imádkozik hosszú életedért és te ilyesmit beszélsz? Azt felelte nekik: Ha előn ideje

א"ר אליעזר זה אינו מוציא 172a. אחר V. 6. Peszikta ed Buber
שנתו ולא יצא שנתו עד ששמת. א"ל תלמידיו רבינו נביא אהרן, אל לא נביא
אנכי ולא בן נביא אנכי אל' כך אני מקובל שכל המורה הלכה בפני רבו
חייב מיתה.

^{a)} V. ö. Szanhedrin 29a. אִדִּי יוֹסִי הָדָא דִּמְתַּלָּא אִמֵּר וְצִדִּיק בֶּר נֶשׁ
הַשִּׁישׁ עַל לוֹמִיָּה דְּרַבָּה אִפִּי עַל מִנָּן, lásd még B. Szanhedrin 90b.

^{a)} V. ö. Genes-rabbah 74. 4. 68 74. 9. על דעתיה דר' יוסי לא מזה. אלא מקלחתו של זקן שני עם אשר תמצא את אלהיך לא יהיה וזה משגגה היוצא מלפני השליט.

mit érnek ezen szavak? és ha eljön a halál angyala, hogy elvigyen, mit mondjak neki: Ne gyere hozzám, nem jövök? Sőt, ha így lesz (t. i. hogy én előbb meghalok.) ezt fogják mondani ők: (a pogányok) Dícsértessék a zsidók Istene, hiszen még haláluk óráját is ismerik. Így is történt vele, mint a tévedés stb. (U. o.)¹⁾ R. Chija b. Bo (Abba) látott egy agadikus iratot, mondta: Ha helyes dolgok vannak benne írva, akkor vágassanak le írójának kezei. (Mert oly dolgokat írt le, melyeket nem szabad leírni.) Erre mondja neki valaki: Annak a férfinak atyja írta le: (Chija atyja) azt válaszolta neki: Mindamellettt vágassanak le kezei. Így is történt vele mint a tévedés stb. (J. Sabosz 15. c.). Palestinai nők fogságba kerültek és Babyloniában Aba b. Bó, Lévi és Sámuel elé kerültek. Az egyik azt mondta, hogy a tanuk kísértében küldessenek haza. De Sámuel ellenveti: Mit tegyünk azon idővel, mikor egyedül voltak a fogságba hurczolóikkal. Azt mondta neki erre Abba: Ha leányaid lettek volna, ugyanazt mondtad-e volna? és fogságba kerültek Sámuel leányai mint a tévedés stb. (J. Ketubot. 26. b.) A jeruzsálemi templom pusztulása óta nem volt szabad lakodalmaknál koszoruzott fővel járni. R. Jermija שרביה²⁾ feltett egy olajfaágból készített koszorut a fejére. Sámuel ezt hallotta és mondta: Jobb lett volna neki, ha levették volna fejét és nem tette volna ezt. Így is történt vele mint a tévedés stb. (J. Szota 24. b. Echa rabba V. 16, Koh. r. X. 5.). Igen tanulságos a következő elbeszélés: Pinchaszszal megesezt egy dolog,³⁾ elment Sámuel, hogy meglátogassa, látta hogy nagy körmei vannak. Kérdezte tőle: Miért nem vetted le azokat; azt felelte neki: Ha veled történt volna meg, megvetted volna azt (t. i. a gyászt) annyira, hogy levettéd volna körmeidet? Olyan volt ez mint a tévedés, mely kijött az uralkodó színe elől és Sámuellel is megtörtént a dolog. (Ő is אכל lett.) Elment hozzá Pinchász, hogy megvigasztalja; vette ő a körmét és arczába vetette mondván neki: Nem tanultad-e azt, hogy szövetség kötöttet az ajkakkal⁴⁾ stb. Világos belőle a

¹⁾ V. ö. Levy IV. שרביה R. Jermija des Myrtenzweiges hiess er, weil er einen Kranz von Olivenzweigen nahm und ihn um seinen Kopf band.

²⁾ Euphemia, אכל lett.

³⁾ V. ö. Blau f. i. h. 62. o.

felfogás, hogy az egyszer kiejtett átok, még ha csak feltételes is, árt és rombol. (M. Kat. 18. a.) Valaki beteg volt és egy zsidókeresztény Jézus Pandera nevében valamit ráolvas és az meggyógyul. Josua b. Lévi kérdi tőle, mit olvasott reá és ő azt válaszolja azt meg azt. Erre J. b. Lévi azt mondja: Jobb lett volna, ha ő meghalt volna és nem hallotta volna ama dolgot. Ugy is történt mint a tévedés stb. (J. Ab. Zara 40. c. J. Sabosz 14. d. Koh. r. X. 5.)¹⁾ Az Új Testamentum is ismeri az átok nagy hatalmát. Petrus megátkozza Anánást és feleségét, kik hazugságot mondanak neki, egyszerű szóval és azok holtan esnek lábaihoz. Főleg az asszonynak mondott átká egészen beleillik kora felfogásába. »Péter pedig mondá neki: Mi dolog, hogy egyesekké levétek abban, hogy az úrnak lelkét kísérténeket? Ime azoknak lábaik, akik eltemették a te férjedet, az ajtó előtt vagynak és tégedet is kivisznek. Azonnal pedig leesék az ő lábainál és meghala és bémenvén az ifjak, találák azt halva és kivívén eltemették az ő férje mellé. (A. Apost. V. 9. 10.) Pált is felruházta az Ujszövetség ugyanilyen erővel. Elimást, ki ellenkezik vele, megátkozza. »Most azért ma az Úrnak keze ellened léssen és vak léssz; nem látod a napot ideig. És azonnal esik ő reá hályog és setétség és kerengvén keres vala vezetőket.« (U. o. XIII. 11.).

Mindezek világos képet nyújtanak arról a nagy félelemtől, melylyel az átok iránt viseltettek. Az agadista is ebben látja okát, hogy a szentírás első betűje nem א (אור), hanem ב (בית), hogy a világ fennmaradását biztosítsa a teremő.²⁾

DR. WEISZ MIKSA.

A ZSIDÓ NŐ ÉS A ZSIDÓ KULTURA.

Azon állás, melyet a nő valamely népnek társadalmában elfoglal és azon elbánás, melyben ebben részesül, manapság e társadalom nemcsak művelődési fokának legbiztosabb mérője, de egyuttal erkölcsi tisztaságának legpontosabb jelzőjeként is bátran elfogadható.

¹⁾ Jézus nevében többször gyógyítanak a talmud elbeszélése szerint. V. ö. Blau f. i. h. 68. o.

²⁾ J. Chagiga 77c.

Hogy a nő a zsidóságon belül mindenkor a kellő tiszteletet és megbecsülést találta, hogy közöttünk mindig a neki megfelelő munkakörhöz jutott, nem szorult hosszadalmas bizonyítgatásra. Oly nép, mely profétát és bíró nőket látott kebelében támadni és működni, melynek irodalmában ily mondások akadnak,¹⁾ »kinek nincsen felesége, az nem ember«, vagy²⁾ »minden pótolható, az első feleség ifjú szerelmének kivételével« ily nép tudta és tudja még napjainkban is a nőt érdeme szerint megbecsülni. De a mivelődési fok dicsőségénél sokkal többet ért a zsidó népnek, hogy mindig megőrizte a maga körében az erkölcsök tisztaságát és azért mindig arra törekedett, hogy a nő tisztelését és megbecsülését a kellő mértékre leszállítsa és az erkölcsi illendőséggel összhangba hozza. Az oltárokon, melyeket a nők tisztelésének emeltek, nem áldozott Izráel és nem is vett részt a kultuszban, amelyhez a nők neve fűződik és melynek még ma is vannak buzgó papjai. A nő égbemelésé eredetileg tisztán pogány kultúra eredménye, csak később nyerte specifikusan keresztényközépkori jellegét.

A talmud tanítóinak nyílt szemük volt a nő számos erénye számára; a női kellem³⁾ és szépség⁴⁾ az asszony finom érzéke és gyengéd tapintata⁵⁾ teljes elismerésre talált náluk; csakhogy ezen előnyök nem tették őket vakká azon veszélyek iránt, melyek a nő számára a társadalomban való túlszabad mozgásában rejlenek és azért törekedtek e mozgásnak lehetőség szerinti korlátozására. E mellett távol álltak a talmud tanítói mindenféle szemforgató prudériától. Nem voltak kép-mutatók. E tisztáknak minden tiszta volt és gyakran beszéltek meg elfogulatlanul és nyíltan oly női nuditásokat, melyekre már a pusztá czélzás elegendő, hogy a zsidóságnak mai hivatalos képviselői és vezetői hangos felháborodásokra fakadjanak!...

¹⁾ Jebámót 63 b. כל מי שאין לו אשה אינו אדם

²⁾ Szanhedrin 22 a. לכל יש תמורה הוין מאשת נעורים

³⁾ Megilla 13 a. ר"י בן קרחא אומר אסתר ידקדוקת דיתה וחוט של חסד משיך עליה

⁴⁾ Szanhedrin 100 b. אר"י מילי מעלייתא דאית ביה דרשינן להו, אשה יפה איש"י בעלה וכו'

⁵⁾ Niddá 45 b. ויבן ה' את הצלע, מלמד שנתן הקב"ה בינה יתירה באשה יותר מבאיש

Hol van pl. az a szobrász vagy festő, ki a szépséghibát a nő testalkatában oly pontossággal meg tudná határozni, melylyel azt régi tanítóink¹⁾ feljegyzik? Vagy hol van a modern physiologus, ki a női pubertás különböző stádiumait oly velősen és világosan megjelölhetné, amint ezek a talmudban²⁾ körülményesen leírva és külön terminusokkal megnevezve találhatók? — Talmudtanítóink minden erejükkel arra törekedtek, hogy az erkölcsösséget és illendőséget megóvják; de a prudériát, a melyet napjainkban oly gyakran észlelhetünk, oly kevésbé ismerték, hogy akadtak közöttük apák, kik nem átalották, hogy leányaikat diszkrét czélzásokkal arra tanítsák, hogyan viselkedjenek férjeikkel való közlekedésükben, hogy szeretetüket állandóan megtartsák, és kik ennek kapcsán velük a legintimebb viszonyokat is fönttartás nélkül beszéltek meg. Mily kitűnő praktikus oktatásokban³⁾ részesítette pl. Rab Chisda, az élelméjű amoreus, férjhez menő lányait! De ezen lányok aztán példás házasságban éltek is boldog férjeikkel.

Majdnem úgy hangzik egyik lánya házasságának leírása mint valami modern regény — ha az erre vonatkozó az egész talmudban szétszórt megjegyzéseket összeállítjuk és áttekinthető összefüggésbe hozzuk!

Rab Chisda a törvénytánító⁴⁾ ült egyszer kis lánykájával térdén és előtte két kedvelt tanítványa Ráma bar Cháma és Rábá. »Kit a kettő közül akarsz férjül?« kérdezte enyelegve a gyengéd atya gyermekétől. »Mindkettőt«, felelte naivul a gyermek. »Én pedig«, mondta gyorsan Rábá, »hadd legyek az utolsó!« És úgy is lett, Ráb Chisda lánya tényleg Ráma bar Chámának felesége lett, míg Rábá más leányt vett el. Idővel azonban meghalt Ráma, és özvegye tíz évig maradt özvegy-ségben, míg Rábá első felesége is meghalt és neki is feleségévé lett. Mily gyengéd bensőséggel csüngött e második férjén is és mily odaadó gondossággal vette őt mindig körül!

Egyszer azt mondta neki Rábá tréfásan⁵⁾: »Te, a rabbik

¹⁾ Ketubóth 75a.

²⁾ Niddá 47., 48.

³⁾ Sabbath 140.

⁴⁾ Érubin 62 a. רב ששת מרתה כוליה גופיה מפולפוליה דרב חסדא

⁵⁾ Bába Batra 12 b.

⁶⁾ Jebámót 34 b. א"ל רבא לבת ר"ה קא מרגי רבנן אהרין

rosszat beszélnek rólad!« A rabbik t. i. azt állították, hogy egy özvegyasszony, a ki tíz évig marad özvegységében férjhezmenetelre való kilátás nélkül, termékenységét elveszíti, míg ő termékenységét megtartotta. — »Reám«, felelte himezés-hámozás nélkül, »ez nem vonatkozhatik, mert egész özvegy-ségem alatt folyton rád gondoltam!«

Mindig foglalatoskodott az ő Rábá-ja körül, és még harmadik helyen sem hagyta egyedül, mert félt, hogy valami baja esnék.¹⁾ Egyszer Rába útra kelt, akkor túlgýengéd felesége belebetegedett és ki nem gyógyulhatott, míg utána nem vitték, férjével össze nem hozták.²⁾ És mily drasztikusan játszódtott le egy féltékenységi jelenet közte és Chúma, Abájinak szép felesége közt! Nem is nyugodott, míg őt, mivel vetélytárs-nőjének hitte, a helységből ki nem kergették.³⁾ — Viszont Rába is forrón szerette. Egy álomfejtő sarlatánnak, ki minden álmát rosszra fejtette meg és végül szeretett feleségének halálát is megjósolta, haragra lobbánva azt kiáltotta oda: »Mindent megbocsátok neked, de R. Chiszda leányának halálát soha!«⁴⁾

Kómikusan hat, midőn olvassuk, mily behatóan tudakozódik R. Ismáel, a tanna, egy asszony bájáról, mivel férjének azon furcsa ötlete támadt, hogy megfogadja, miszerint addig távol tartja majd magát tőle, míg szépségeinek egyikét a jámbor rabbinak be nem mutatta.

»Talán szép a feje«, kérdezte a rabbi egyebek közt. »O, hisz olyan gömbölyű, mint a tök«, hangzott a felelet. »Akkor talán a haja szép?« »Az olyan kócos, mint a kender!« »Akkor kérdezte a rabbi türelmesen tovább: »Tán szép az arcza?« »A szeme csipás!« »Hát az orra milyen?« »Eldugult!« »És fülei?« »Ránczosak!« »Ajakai?« »Dagadtak!« »Nyaka?« »Vállai között fekszik!« »Teste?« »Felfújt!« »Lába?« »Olyan, mint a lúdé!« »Akkor legalább, mondta kétségbeesetten a rabbi, neve lesz-e szép?« »Úgy hívják, hangzott a kérlelhetetlen felelet, hogy »Piszkoska!« Végre felkiáltott a rabbi megkönnyebbülve: »Piszkoskának hívja és piszkoska ő, hát legalább a neve szép, mert hozzá illő!«⁵⁾

¹⁾ Berákhót 62 a.

²⁾ Berákhót 56 a.

³⁾ Sabbath 129 a.

⁴⁾ Nedárim 66 b.

⁵⁾ Ketubót 65 a.

Nem csak a régi időknek talmudtanítóit, hanem a középkori deczizorokat sem vezette mind a türelmetlen askézis a szép nemmel való társadalmi érintkezésről táplált nézeteikben. A nagy Mózes Maimúni pl. következőt mondja misnakommentárjában:¹⁾ »Szabad élvezettel tekinteni hajadon nő szépségére és örülni látásának, hogy ha nem tartozik a tiltott rokonságokhoz. Nincs ebben semmi tilos, hacsak különös szemérmetességből nem tartózkodnak e különben megengedett dologtól és azon aggodalomnál fogva, hogy esetleges férjhezmenetele után is fennmaradhatna a vele való meghittség. Ezért mondja Jób:²⁾ Szövetséget kötöttem szemeimmel és sohse néztem hajadonra! De nem azért, mert tilos volna! Sőt ha hajadon nőre tekintenek, hogy megtudják, szép-e vagy csunya, hogy elvegyék, akkor illő is, a Tóra is megparancsolja és jámbor, buzgó férfiak, kik a Tórában olvasottsággal bírnak, meg is tették.«³⁾

Ugyanazt mondja — persze valamivel rövidebben és a nyilvánosságra való tekintettel, valamivel kevésbé szabadon — az ő kódexében:⁴⁾ »Szabad hajadont megnézni, akár szűzet, akár asszonyt, hogy lássák, szép-e és elvehető-e, vagy nem. Nincs ebben semmi tilos, sőt ezt kell is tenni. Csakhogy nem szabad nőre szemérmetlen pillantást vetni, mert úgy van írva: Szövetséget kötöttem szememmel és mikor néztem szűzre!«

Ez már valamivel rezerváltabban hangzik. A glosszások nem jelölik meg a forrást, melyből Maimúninak e szavai folynak, csak Jóbra hivatkoznak. De e forrás található a Jalkutban az idézett helyhez. De mindenesetre feltűnő, hogy Maimúni itt a midrásnak ad előnyt a talmud mellőzésével, mely egyenesen megtiltotta:⁵⁾ »Az ember ne nézzen szép nőre, még hogy ha hajadon is, és ne férjes nőre, még ha csunya is!« Továbbá:⁶⁾ »A ki nőkre néz, végül bűnbe esik!«

¹⁾ Szanhedrin 7. fejt.

²⁾ 31. l.

³⁾ Lásd Tószafót Kiddusin, 2. fejt. elején.

⁴⁾ אִשּׁוּרֵי בֵּינָה 1. fejt.

⁵⁾ Abódá Zára, 20 b. לא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו פניה באשה מכוערת איש ואפילו מכוערת

⁶⁾ Nedárim, 20 a. כל המסתכל בנשים סופו בא לידי עבירה

A misna kötelezi az asszonyt¹⁾ bizonyos házi teendők végzésére, főzzön, süssön, mosson, ágyazzék stb. A misna szerkesztője most azt a nézetet vallja, hogy ha az asszony bizonyos számú szolgálat hoz magával a közös háztartásba, akkor a ház sajátkezű vezetésétől föl van mentve. R. Eliezer pedig, ki a szép nemnek különben sem tisztelője, azon nézetén van, hogy²⁾ az asszony, bármennyi szolgálat hozott férje házába, mégis kényszeríthető általa arra, hogy legalább gyapjúval (fonás-szővéssel) foglalkozzék, mert a tétlenség bűnre vezet.³⁾ R. Eliezer ugyan sammaita és azonkívül átok alatt volt; mivel azonban e kérdésnél R. Simon ben Gamliél az ő nézetét helyeselni látszik, határozottá emelték.

Felmerül azonban a kérdés: Hogyan lesz akkor, ha az asszony nem törődik bele? Maimóni, a mohamedán nézetektől befolyásolt kairói bölcse azt tartja, hogy az asszony vesszőcsapásokkal kényszeríthető kötelességei teljesítésére.⁴⁾ E nézetét helyesli Nachmani és Ben Aderet, mindketten spanyolok; Abraham ben Dávid, az ő nagyjamborságú glosszátorá pedig csodálkozva mondja:⁵⁾ »Sohse hallottam, hogy szabad asszonyokat vesszőzéssel fenýíteni!« De ő francia is volt.

De még a különben egészen rideg Rotenburgi R. Méir is⁶⁾ valósággal felolvad, e szögletes német tüzet-lángot okád oly férfi ellen, a ki feleségét testileg kínozni szokta és még igérni sem akarta, hogy ezt többé nem teszi.⁷⁾ »A feleségnek emelkednie⁸⁾ kell méltóságában férje mellett, így szólott, de nem szabad sülyednie!«

Mielőtt e sorokat befejeznők, még egy kis folklore. Kinek alkalma van a vidéki népet megfigyelni, az tudja, hogy a paraszt és a közönséges mesterember mindig maga jár elől és a feleségét maga után ballagtatja. És ez természetes is.

¹⁾ Ketubót, 59 b.

²⁾ Jóna 66 b. אין חכמה לאשה אלא בפרך. Szóta, 20 a. כל המלמד בנה תורה מלמדה תפלות

³⁾ Misna Ketubót, 59 b.

⁴⁾ הלכות אישות. 21. fejt. 10. l.

⁵⁾ מעולם לא שמעתי יסור שוטים לנשים. (Misne Tóra 1 b.).

⁶⁾ מהרש"ב.

⁷⁾ Ketubót 3. fejt. שלשי הנבורים על המדרכי.

⁸⁾ Ketubót 61a.

A férj, mint az erősebb, előbb kémlelje az utat, hogy esetleges akadályokat eltávolítsa, fenyegető veszélyeket elhárítson, vagy övéinek a menekülést biztosítsa. A kulturember pedig, és így kívánja a jó szokás, a nőt engedi előre, ő pedig követi. Nálunk zsidóknál régente ép az ellenkezője volt gyakorlatban. Manóáthról, az óriás Sámson apjáról azt mondja a talmud,¹⁾ »hogy a tudatlan vidéki népből való volt, mert feleségét követte«. A zsidó kulturember mindig maga járt elől. Abba Chilkija, a ki egy alkalommal feleségét előre küldte, avval igazolta eljárását, hogy vendégeit, bár rabbik voltak, nem tartotta erkölcsi tekintetben elég megbízhatóknak, és azért küldte feleségét előre!²⁾

Végül álljanak itt egy kabbalistának szavai kuriózum gyanánt. — Bölseink szavaiból kiindulva azt kérdezi R. Bachja b. Asér bibliakommentárjában,³⁾ hogy miért parancsolta Isten, hogy előbb szóljanak a nőkhez? És erre azt feleli, hogy ebből illemtet tanuljanak!⁴⁾ — Így tehát e szerint a nők iránti előzékenység, vagyis a nőnek előre bocsátása, bibliai parancsolat volna. Hja, mert a Kabbala mindig galans volt! A Talmud pedig azt tanítja:⁵⁾ »Inkább oroszlán, mint nő mögött!«

Turdossin.

SALAMON MÓZES.

MAGYARORSZÁG MEGEMLÍTÉSE EGY KÉZIRATOS MŰBEN.

Minél kevesebbet szólnak zsidó források Magyarországról, annál gondosabban kell feljegyeznünk és összegyűjtenünk e keveset is. Kézirati művekben még lehet egyet-mást találni.¹⁾ A jelen esetben csak lényegtelen és késői időből való *hungaricát* mutathatok be.

Kezeim között van Józua Segre אשם הלי című kéziratosa műve, mely a londoni Montefiore (vagyis Jewish) College tulaj-

¹⁾ Beráchót 61 a. מנוח עם הארץ היה שהלך אחרי אשתו.

²⁾ Taanit 23 b.

³⁾ Mechilta, Jetró לביית יעקב אלו הנשים.

⁴⁾ II. 19, 3. hoz — ללמד מוסר ודא — כמה צוה לדבר אל הנשים תחלה?

⁵⁾ Beráchót, 61 a. אחרי ארי ולא אחרי אשה.

⁶⁾ Lásd cikkemet e folyóiratban XX, 49—56.

dona. Józsuá Segre, mint neve mutatja¹⁾ és mint a művében levő számos olasz kifejezés tanusítja, olasz ember. A rendes bibliographai eszközökben alig találók róla valamit,²⁾ de egyénisége azért mégis tisztán áll előttünk. Az említett mű keresztényellenes vitázó írat. Az előszóban említi, hogy mikor írta, 23 éves volt, nő, és sok gonddal küzdő. Firenzében hitvitázó beszéde volt egy Gregorio nevű baráttal (c. 6 végén); egy barát küldte neki Sámuel Nachmias kitért zsidónak héber nyelvű nagy polemikus művét³⁾ és Józsuá Segre igyekszik czáfolgatni és gyalázni az apostátát. Az *אשם הלוי* tehát jó részt vitatkozás Nachmiassal, akinek művéből sokat citál. A munka 1—9 fejezete polemia a trinitas ellen, 10—15 polemia az incarnatio tana ellen, a 16. fejezettől kezdve számítások vannak Dániel könyve alapján, a vége felé több bizonyíték Jézus messiánitása ellen, majd a conciliumokról, a coelibatusról és a papok erkölceiről szól. A kézirat végén Simsón Kóhén Modon⁴⁾ egy pattogós, mesterkelt és szellemtelen héber versezete áll, mely a szerzőnek hasonló természetű versezetét mint *נסח אחר* követi.

Az előttem fekvő kézirat nyilván autogramma, mint a sok törlés, a stylusváltoztatás, a kifejezés módosítása bizonyítja. A kézirat vége felé, egy későbbi kéz által eszközölt számolás szerint 36b oldalon, minden előzmény nélkül ez áll *קארנאוואל* azaz *Cornwall* grófság Anglia délnyugati végében, amiből azt következtetem, hogy Józsuá Segre utóbb Olaszországból Angliába vándorolt ki, itt fejezte be művét, a kérdéses helyen végezni akart, de aztán mást gondolt és egyet-mást még hozzátoldott a műhöz. Azért is látjuk a könyvet jelenleg is egy angliai könyvtár birtokában.

Józsuá Segre többször nevezi Juda Brial-t tanítójának (c. 10. 13. stb.)⁵⁾ Juda Brial, aki 1722-ben halt meg és akit

¹⁾ חולדות גדולי ישראל (Nepi-Ghirondi p. 126) és Jérah S. (ib. 158).

²⁾ L. Steinschneider, Monatschrift XLIII, 514 kk.

³⁾ Mint keresztény Giulio Moresini volt a neve; l. Simonsen cikkét a Berliner-Festschriftben, Berlin 1903, p. 337 kk.

⁴⁾ Ő is Juda Brial tanítványa volt, kinek halálát ציר הצירים nevélegiában siratja meg.

⁵⁾ Juda Brialról בריאל, J. Segrénél Briel, Brieli) l. Graetz, Gesch. der Juden, X, 487; Jewish Encyclop. III, 385.

J. Segre mindig mint meghaltat említ (נציקל) egyike volt kora legtudósabb rabbijának; többek között lefordította Seneca leveleit héberre, de minket inkább érdekel azon körülmény, hogy több hitvitázó iratot írt,¹⁾ és úgy látszik, hogy tanítványa, J. Segre, az ő nyomdokain haladva írta a maga műveit. Az *אשם הלוי* műben maga említi egy pár művét, név szerint nagy művét יהושע בן נון és סוד ארזי (c. 8 p. 9b, v. ö. c. 24 p. 37, továbbá c. 18 p. 28b alatt). Hogy 23 éves korában már meglettek volna e művek, alig hihető, inkább azt kell hinnünk, hogy 23 éves korában csak kezdte írni műveit, de befejezésük későbbre esik.

Mint tanítója, úgy J. Segre is a világi tudományokban rendkívül nagy jártasságot árul el. Alaposan ismeri a latin és olasz nyelvet, közöl mondatokat spanyol, portugál és franczia nyelven is, azt bizonyítván, hogy minden nyelvnek sajátos szelleme van, és így a héber nyelv is a maga törvényeit követi. Ennélfogva gyakran van alkalma Hieronymus, a latin biblia szerzőjének fordítását kifogásolni és elítélni. A keresztény theologiai irodalomban már művének czélja miatt otthosnak kellett lennie. De találunk nála szép és alapos földrajzi ismereteket is, így p. o. említi Amerika szigeteit, Braziliát, מאיין (?) Goát stb. (c. 11 p. 14b, v. ö. c. 15 p. 20a), de főképen történeti ismereteket, p. o. szől több történeti eseményről és személyről (Julius Caesar, Lucretia, Scipio Africanus, Nagy-Constantinus, Nicephorus, Nagy-Károly, longobárdok).²⁾ Hieronymuson kívül beszél Augustinusról, Paulus Orosiusról és Tomasiusról (p. 27a). Érdekesek továbbá nyilatkozatai a keresztény egyházban beállt szakadásról: »Mert viszály támadt köztük, t. i. a római apostolikusok, a lutheránusok a kálvinusok és a schismaticus görögök között« (c. 15 p. 22b fent). Luther tanát követik Hollandia, Angolország, Berna (? Svájc?) Genéva (= Genf), Poroszország és Dánia (c. 22 p. 35b).

Ilyen széles körű tudás mellett nem csoda, ha Józsuá Segre Magyarország viszonyairól is kellően tájékozva van. Különbösen is hazánk akkor, nem soká a török háborúk után

¹⁾ L. a megelőző jegyzetben idézett műveket; minden polemikus irata még kézirat.

²⁾ c. 15 p. 23b és c. 19 végén p. 31b; c. 22 p. 35a és 35b.

Európa politikai közérdeklődését nagyban magára vonta. Még magyar vonatkozás nélkül, de mégis érdeklődésünkre számot tarthatóan nyilatkozik Attiláról, akit a nagy háboruk egyik példája képen említ: »Főképen Attila idejében, kit a rómaiak így hívtak: Attila flagellum Dei« (c. 23 p. 36b). Többször szól a törökökről és általában a mohamedánokról, kiknek országában a zsidók nincsenek annyira lenyűgözve (c. 19 p. 29b). Az írásbeli עם יע (Jes. 25, 3) a törökökre vonatkozik (c. 21 p. 32b); e helyen különben a mohamedánokat is a zsidók gyűlölöinek állítja, és különbséget tesz, a Jesajasbeli versek alkalmazása kapcsán, az Afrikabeli arabok és az Ázsiabeli törökök (ישמעאלים) közt. A Dániel-féle jóvendülés egy részét a törökökre vonatkoztatja: »A nagy király, a törökök szultánja, tetszés szerint fog velök (a népekkel) elbánni és nagygyá lesz Északon az אמנים (?) és az Afrikabeliek, az ő szolgálai által, kik Russia és Moskovia széléhez közel laknak, és átvonul Magyarország (ייעבור בארץ אונגאריא) és onnan Poloniába, Poloniából pedig Németországba (אשכנז) és onnan Itáliába... Talán ez lesz az antichristus, kiről a keresztények azt mondják, hogy jönni fog és uralkodni fog Rómában a pápa trónján, neve Armillus« (c. 22 p. 35b). E várakozás mindenestre jellemző az akkori felfogásra, és a mi szerzőnk e hittel bizonyára nem áll egyedül. — Valamivel előbb a spanyol-osztrák ház vagyis a német-római császárság hatalmát így jellemzi: »Uralkodik Spanyolországon, Franciaországon,¹⁾ Portugálián, egész Itálián, Németországon, Lengyelországon,²⁾ Magyarországon (אונגאריא) Csehországon (בוואימא) és az amerikai országok fölött.

Lényegtelen és közismeretű dolgokról való nyilatkozat, de azért nem árt, ha tudomást veszünk róla.

Budapest.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

MEGJEGYZÉSEK A TANNAITÁK AGGADÁJÁHOZ.

1. A régi anonym aggadának van egy csoportja, melyet a források mindig úgy szoktak közölni, hogy a דורשי רשומות mondták. Ezen homályos kifejezés már sok magyarázatra

¹⁾ צרפת. Ez nem igaz, ha csak Belgiumot nem érti.

²⁾ Szintén csak cum grano salis igaz.

adott alkalmat. Bacher is, az »Ag. der Tannaiten« I. kötetének úgy első, mint most megjelent második kiadásában (30. l. kk.) elég hosszasan időzik a tárgynál, anélkül azonban, hogy kimerítette volna. Bacher összekapcsolja az említett kifejezést egy másikkal, mely vele ugyanazon természetű, a ד' המורה kifejezéssel, és a כמין חומר magyarázatot allegorikus és symbolikus írásmagyarázatot ért. Ebben megelőzte őt J. H. Weiss, aki a Bacher által is idézett Exod. 15, 25-höz szóló magyarázat alkalmával megjegyzi, hogy ama régiek allegorikusan és symbolikusan, az egyszerű magyarázatot túlszárnyaló módon magyarázták az írást (Mechiltha, ed. Weiss, p. 22). Ezt én közelebbről úgy precizizáltam, hogy ama régi magyarázók az alexandriai symbolikus vagy allegorikus iskolához tartoznak, amivel természetesen nincs mondvá, hogy Egyiptomban éltek is, hanem Palaestinában is élhettek (Jewish Quarterly Review X. 367.). L. még Siegfried, Philo p. 19; Freudenthal, Hellen. Studien I. 76. Mind e helyekre utalni kellett volna, de csodálatosképen hiányzik az utalás még Zunz-ra is, (Gottesd. Vorträge, 2. kiadás, 336. a.) akinél pedig igen helyes útbaigatást találunk: המקרא הזה רשום ומפורש ע"י חכמים (v. פירש) ellentéte רשום Mech. 17, 8-hoz; a Jalkutban רשום helyett רשום (כתום), azaz a homályosat magyarázni kell, és ezt tették a דורשי רשומות még pedig tették allegorikus módon; v. ő. Bacher, Die älteste Terminologie, p. 183, amelyre Bacher is utal kiinduló helyünkön.¹⁾ Eszerint a ד' רשומות olyan írásmagyarázók, akik homályos szentirási helyeket allegorikusan magyaráztak, szerintem az alexandriai iskola módjára. Ez a magyarázat ráillik az összes helyekre, melyeken az illetőknek aggadáját találjuk.²⁾ Ezek után hajlandó volnék a ד' המורה kifejezést egészen hasonló értelemben venni: nehéz helyek magyarázóit, és ez a magyarázat leginkább kinálkozik, ha meggondoljuk, hogy a rabbinikus irodalomban főképen ez az értelme a ד' המורה szónak. A כמין חומר ellenben vagy elválasztanám tőle, vagy úgy lehetne venni, mint a talmudi חומר, azaz a jelen esetben, nehézség, nehéz

¹⁾ Bacher mindkét művében pontatlan az idézet, mert nemcsak Józsuá b. Chananja, hanem Eleazár (ben) Chizma nevében is közöltetik הנה המקרא stb.

²⁾ Bachernál hiányzik Baba Kama 82a, ami párhuzamos Mech. 15, 22-höz, v. ő. még בשלה §. 19.

hely; úgy magyarázzuk az illető szentírási helyet, mint valami nehéz helyet, azaz az allegoria segítségével.¹⁾

2. Jósze ha-kóhénról szólván, akit igen jámbornak állítanak (Abóth II, 8; Abóth di R. Nathan 1. versio c. 14, 2. versio c. 29.) Bacher (67. l.) e jámborság illusztrálására felhozza azt az adatot, hogy Jósze kezeírása sohasem találatott pogánynak kezében (nehogy arra jusson a kezeírása, hogy esetleg szombaton hordják, Tósz. Sabbath XIII, 13 p. 130. ed. Zuckermann, b. Sabb. 19 a.). Bacher meg sem jegyzi, hogy ez utóbbi helyen, a babliban, az illető adatot majd Jósze ha-kóhénról, majd Jósze he-chászidról állítják, és így már ebből bizonyos, hogy a talmud redactorai megkülönböztettek egy Jószt, akinek állandó jelzője יהושע, attól, kinek jelzője החסיד. Csakugyan különbséget kell tenni a kettő között, már azért is, mivel יוסף הכהן neve mellé nem teszik ki a רבי czimet, Jóchanan b. Zakkaj tanítványának neve mellé pedig kiteszik.²⁾ Már ez oknál fogva is azt kell mondanunk, hogy Jósze ha-kóhén régebbi kora, amire különben az is enged következtetni, hogy a יהושע jelző nem marad el neve mellől. Erről a papról van egy jellemző adatunk a misnában: József ha-kóhén borból és olajból is vitt fel zsengéket (בכורים), de nem fogadták el tőle; ugyancsak ő felvitte fiait és házanépét, hogy a »kis« peszachot Jeruzsálemben tartsák, de visszaküldték, nehogy kötelezővé váljék a dolog (Challa végén). Eszerint József pap még a templom korszakába esik, amikor már fiai is voltak, ami Jószeről, Jóchanan b. Zakkaj tanítványáról, ha nem is lehetetlen, de legalább nem valószínű. Jósze papnak az áldozatok körül tanusított jámborsága összeillik azzal a túlságos jámborsággal, amelyet a levélügyben követett.

Vannak, akik József papot Josephus Flaviussal azonosítják, és a misna e gyűlölt embernek éppen tudatlanságát

¹⁾ V. ö. במין מישל Ismaél exegézisében (Bacher I. 239.), ahol szintén nem az a jelentése, hogy az exegézis tesz belőle másalt, hanem a tórában van a másál (v. ö. ugyanott בשל בתורה במישל); itt is nem Jóchanan exegézise folytán lesz belőle חומר, hanem a חומר (= nehézség) benne van a tórában.

²⁾ Az, hogy b. Sabb. 19 a. 7 áll, nyilván téves. Lásd különben a Széder ha-dóróth-ban אילים בן יוסף alatt, hogy e névnel is becsempészték a »Rabbi« szót.

akarná föltüntetni, midőn szokatlan eljárását jelenti.¹⁾ Ennek a Józsefnek említették az íróeszköze (קלמירין calamarium M. Mikw., X, 1.), és ennek csak úgy van jó értelme, ha híres íróról van szó. A Josephus Flavius-féle combinatio tehát nem utasítandó el a limine. Hogy a Challa-misnában úgy szólnak róla, mint aki a vidéken tartózkodik, nem baj, mert az akkor lehetett, midőn már Galilaeában működött mint hadvezér. Tudjuk még róla, hogy Szidónban tanult tanítójánál (b. Erub. 47. b.), és ezt éppen R. Jósze közli, aki talán éppen ami Jószenk, azaz Jóchanan b. Zakkaj tanítványa. — Van továbbá egy nézet, mely szerint ez utóbbi Jósze azonos Jószevel, akinek mellékneve קטורה²⁾ és meglepő, hogy Bacher e nézetet sem említi.

3. Ezt a több ízben előforduló kifejezést: בולאות שביהודה, Bacher (52. l. 6. j.) megint csak, úgy mint az első kiadásban (57. l.), »Juda előkelőinek« fordítja, azt bizonyítván, hogy a görög βουλαι ezen többes száma itt kivételesen annyi, mint βουλευτής tanácsos. Ezzel szemben áll az összes talmudi szótárak magyarázata: Levy I, 199. b, Kohut II, 92, b. Jastrow 146. b. (cities or districts having their own councilmen), Krauss 140. Én különben e felfogást már másutt is kifogásoltam, l. J. Q. R. VIII, 669. Utaltam e mondatra: פסק בולאות שביהודה (Szemachoth c. 8.); ez és a hozzá hasonló mondat: יכולם חרבו כיד בוליותו דו בדרום (j. Nedar. 38. a, j. Sebuoth 34. d.) teljesen kizárják Bacher felfogását, mert פסק és חרבו csak városokra mondható. A párhuzamos helyeken (l. Lehnwörter II, 140.) különben עיריות áll. Bacher bizonyítékai nem állnak meg, mert az, hogy בני אמי úgy vétetik mint בני אֶמְתִּי tehát a nemzet fiai, csak nem lehet bizonyíték, hiszen a városok mint a nemzet részei szintén nevezhetők így. Az, hogy a Jeruzsálemet a végső napokban provianttal ellátó három ember gazdagnak nevezetik (b. Gitt. 56. a. עתירין), e férfiak ajánlatából folyik, és a babyloni talmud egyszerűen félreértette a בולויטין szót, és ezen félreértésen alapszik aztán Rasi magyarázata b. Gitt. 37. a.

¹⁾ E nézetet A. Weissmann nevében közli Wiener, Die j. Speisegesetze, 144. l. 2. j., de láttam hasonló nyilatkozatot más művekben is. — Ez alkalommal megjegyzem, hogy amit Bacher (344. l. 4. j.) József papról közöl, Moed Kátón 23. a. alatt áll (nem b.).

²⁾ Z. Frankel, Darké ha-Misna, p. 90.

Hogyha ez a dolog egyszer már szóvá tétetett, mindenestre jó lett volna rá utalni, ahogy Bacher egyébként tenni szokta.¹⁾

4. דרס הדייני (M. Ab. Zara II, 3.) nem »Hadrián-féle cserépedény« (Bacher 176. l. 5. j.), hanem a Hadrianoi városból való edények (Lehnwörter, II. 222). E magyarázat helyességét elismeri Löw J. is és ujabban egy recensens (Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes XVII, 194).

5. Áboth di R. Nathan, versio I. c. 26. p. 82 ed. Schechter (a II. verzióban nincs ehhez hasonló sententia) R. Akiba nevében: »Ne szoktasd magadat a lakomából (הסעודה) enni, hátha utóbb kénytelen volnál enni הקנים.« Bacher (272. l. 5. j.) Azulai nevében a הקופה מן הדייני olvasatot közli, értelme tehát: nehogy kénytelen légy a szegény konyhából enni. Határozottabban mint Bacher teszi, rá kellene utalni arra az analógiára, hogy ugyancsak Akiba szerint és ugyanazon forrás közlése szerint (Ab. R. N. c. 3, l. Bachernél 271. l. 2. j.): »Aki a szegénykasszából vesz, mikor nincs rászorulva, addig nem hal meg, míg rá nem szorul az emberekre« (עד שיצטרך לבריות). A הקופה olvasat helyett ezt ajánlom: מן הקין (eleinte a ' helyett ' állhatott: הקין, ezt valaki hebraizálta: הקנים); e szó kosarat jelent és a misnában (Bécsa I, 8.) המטה mellett áll, amely szó pedig a szegények főztjét is jelenti.²⁾ Magyarázatot igényel a העדה מן העדה is; a סעודה itt valami néplakomát jelent, amelyen mindenki részt vehet. Lehet, hogy eredetileg סעודה אהרים állott.³⁾

6. A Kohel. IV, 13-hoz Szt.-Jeromos által közölt Akiba-féle midrasznál hangoztatnom kell prioritásomat (J. Q. R. VI, 255), Rahmer ellenében, aki azt nyolcz évvel később tette közzé (1901-ben) és akinek nevében Bacher (277. l. 3. j.) a dolgot közli. Azóta megírtam a dolgot még egyszer a Jewish Encyclopediában (IV, 83. a.), és ennek a megírása is legalább egyidejű Rahmer közlésével. — Az a Papias rabbittól származó aggada, hogy Chizkija király vétkezett azáltal, hogy az assyrhatalom kudarcza után nem zengett hymnust (Szanh. 94. a, Bacher 320. l.), szép illusztrálást nyer az Eusebius és

¹⁾ A dolog politikai vonatkozását a J. Q. R.-ban fejtegettem.

²⁾ Minthogy előfordul הקנים (Lehnwörter, II, 552), lehet hogy הקנים inkább הקנים-ből lett.

³⁾ Ezzel pótlendő e cikk a Lehnwörter-ben i. h.

⁴⁾ V. ö. Bécsa 32. b. לשלוחן הברו and Bachernél 414. l. 4. j.

Hieronymus által közölt ugyanazon aggada által, melyet bőven ismertettem J. Q. R. VI. 84; az ott közölt forrásokhoz járul még Threni Rabba c. 4, 15.

7. Egy pár megjegyzésem van a nevekre vonatkozólag. A בן פטרי névnel Bacher a II. kiadásban is (60. l.), úgy mint az elsőben (65. l.), csak azt konstatálja, hogy a név bizonytalan jelentésű. Sem a név variánsait, sem annak valószínű jelentését, mint azokat összeállítottam (Lehnwörter II, 497), Bacher nem említi. Azóta megjelent Jastrow szótára is, és itt פתירה = בתירה (1254. l.), ami persze lehetetlen, mert בתירה mindig egységesen iratik, holott itt פתירוש is, és van פתורא (vav-val) és van פטורי stb. (teth-vel). — Jósze b. קיסמא nevével nem fogadja el Bacher (397. l. 5. j.) Strack identificációját: Kooqā (v. ö. Lehnwörter II, 535.), mert akkor fel kellene tenni, hogy állandó corruptela קיסמא helyett. Ámde a דונמא szóban viszont van דונמא δειγμα helyett, ez világos példája annak, hogy egy ' ו ' és ' ' váltakozását a mi kritikanélküli szövegeinkben nem lehet argumentumnak használni, ha egyébként minden »stimmel«. Épúgy a סיס név, mely helyett egy párszor סו áll, szerintem Sosius-ból származik (Lehnwörter II, 377.), és mi sem természetesebb, hogy Palaesztinában, ahol Sosius római generális működése nem mehetett feledésbe (Schürer I.³ 314.), és ahol az askaloni Sosus philosophust is ismerhették (u. o. II.³ 40.), ama név meghonosodott. A szakirodalomban ez természetesen még soká nem lesz elismerve, itt mindig csak Lévi b. Sziszi fogja járni, de látnom kellene azt az embert, aki fáradságot vesz magának, hogy a סיס nevet megmagyarázza! — Ugyanaz a megjegyzésem a פיסא névre is, melyet Πρωτος-nak tartok (Lehnwörter II, 488.), melyet azonban Bacher (400. l.) Partának ír, ismét minden magyarázat nélkül. A görög származást Löw J. ellenében maig is fenntartom. Különbben jóformán alig mulik el nap, hogy a Πρωτος név valamely ujonnan talált keleti inscription fel ne bukkanna. — Chanina b. Teradjón nevével Bacher (394. l. 2. j.) legalább annyiban honorálja fáradozásomat, hogy utal szótáram הדיין cikkére (592. l.). Sajnos, ép e névnel nem tudtam biztos megállapodásra jutni. Említendő ujabban Schlatter, Die Tage Trajans u. Hadrians (p. 16. j. l.), aki a הדיין emendatio alapján Theudion-ra gondol, ami persze lehetetlen, mert elődjeink

nagyon jól vigyáztak a nevek helyes közlésére, és ilyen botlás náluk fenn nem foroghat. — *Levitas* (Bacher 444. l.) alig jó, mert sok kiadásban לויִטס a pontozat (kámece), és ez rövid kámece, tehát Levitos; v. ö. הרבנים, plene חורכנים = Archinos (Schürer II.³ 62; Lehnwörter II, 225). Ha már most לויִטס = *Asiſus*, amiben egyelőre, míg e tulajdonnév létezése be nem bizonyul, kételkedni lehet, akkor a szó végezte épúgy némi alteratiót szenvedett, mint teszmem קטפים *karapfés*, amit közönségesen *katafrosz*-nak olvasnak, de jobb e szót *katafresz*-nek olvasni (Lehnwörter II, 526.), és így לויִטס is *Levites*, mert nincs semmi ok, amiért a görög kiejtéstől eltérnünk kellene. Egy Kappadokiában talált inscriptio említ egy *Sophronius* nevű zsidót, kinek czime *szent levita* (λεὶτὴς ἅγιος l. Journal of Hellenic Studies 1899. inscr. no 178). — A חידקא és חידקא (חידקס. חידקס.) nevek egymáshoz való viszonyáról (Bacher 447. l. 2. j.) l. M. Zs. Szemle XV, 145. és XVI, 169.

8. Az utolsó függelékben, melyben Bacher végérvényesen megállapítja a חידקא helyét és fogalmát a hagyományos irodalomban, szerettem volna látni a trichotomiát kifejező következő mondatot is: פירקן אי אגרתו אי מדרשו (Exod. Rabba c. 40, 1.; v. ö. Genes. R. c. 24, 5.), ahol a פירקן, úgylátszik, a חידקא-nak felel meg. E hely különben hiányzik Bacher terminológiájában is (154. l.). A midrás, a Rabbanim nevében, azt mondja, hogy mielőtt az ember a nyilvánosság elé lép, jól tanulja be a mondanódját, amely lehet vagy *pérek* (= halácha), vagy aggáda, vagy midrás. A következőkben ugyanazon követelés mondatik a tóráról, ezt úgy vehetjük, mint a Bacher által összeállított számos helyek egyikét, ahol a hagyományos tan (misna) csoportjával szemben áll az irott tan (תורה vagy מדרש). Egy helyen (Gen. Rabba c. 56, 6.) különben a haggádával szemben áll אילפן, ami a Mathnoth Kehunna szerint annyi, mint halácha (l. még a többi commentátorokat is), de úgylátszik, hogy itt אילפן inkább annyi, mint תורה. — Az egyházatyáknál a δευτερονομία szűkebb fogalom, mint παράδοσις (J. Q. R. V. 128.), és e kifejezést szintén számba kell venni.

Budapest.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

TANCHUM JERUSALMI IDÉZETEINEK FORRÁS-KIMUTATÁSÁHOZ.

Utolsó füzetünkben (XX. 356—7.) Tanchum eddig meg nem talált idézetei közül 15-nek a forrását mutathattuk ki. A listát most a következőkkel tölthetjük meg. Az arabszámok közül az első Bacher művének lapszámait, a második sorait jelzi. A hol más jelzés nincs Maimuni Misne-Tórája értendő.

I. 131, 3: צורה של איברים. Talán Abóda Zára VII. 7-ből konstruálta: שזה האבר מן צורת עין. Szifré Numeri 61 (16a Friedmann) magyarázza מנחה המנחה (8, 14) szöveget és így folytatja: או יעשה איברים איברים. Előfordul מנחה של חוליות s hasonló, de מנחה של איברים e helyen említettik.

II. 131, 5: קושיין אותו באנמן וכוונתו בו. Az וכוונתו, amely Maimuninak kedvelt szavajárása és a mi stb.-inket fejezi ki nála, kétségtelenné teszi, hogy művéből vett idézet. A Bacher által idézett Bikkurim II. 19-en kívül található még Sabb. VII. 4. קושיין בנמי. Talán létezett valamelyik helyen אנמן olvasat.

III. 132, 8: גרש של צורות. Misna Sebiith III. 7. és M. T. Sebiith II. 10. גרש של צורות. Rabinowitsch Dikduke Sofrim nem jelez ugyan más olvasásmódot, de azért Tanchum csak erre a helyre gondolhatott. Minthogy a héber גרש aram aequivalense גרש, lehetséges, hogy Maimuni már a misnában az utóbbi szót olvasta és innen kodexébe felvette. De az is lehetséges, hogy csupán a Tanchum Misne-Tórájában volt ez a szóalak, vagy pedig גרש rövidítést oldotta így fel.

IV. 132, 18 (v. ö. héber rész 26, 24); לקח מן התגר כשר. Menachóth 43a (Bloch Mózes), innen Cziczith II. 7, de mindkét helyen nőnemű, כשרה - כשרה. Világos, hogy vagy Tanchum maga, vagy még inkább másolója a rövidítő jelt nem vette figyelembe. Ezt a feltevést a Bacher által kimutatott és az általunk is kimutatandó eltérések az idézetekben igazolják.

IVa. 133. l. ובלבד שלא יהיו. Kelé Hamikdas: והוא שלא יהיו. Értelme: והוא יהיה = ובלבד. Tanchum bizonyára azért változtatta meg, mert összefüggés nélkül a והוא értelme nem szembeszökő. Az igealakhoz idézzük még: כנסים מהו שיהיו; מטלות, כנסים מהו שיהיו; Chullin 140b fent.

JÓNA RAPA POLÉMIKUS IRATÁNAK CZIME.

Dr. Krausz Sámuel, kitűnő munkatársunk, folyóiratunk utolsó évfolyamában XX 49—56 a feliratban említett könyvből közölte az esztergomi szentképre vonatkozó adatokat és ez alkalmammal a hitvitázó irat feltűnő czimét is szóvá tette. Szórol szóra ezt mondja: »A munkának van azonban más czime is, t. i. זמן ומקום ומנהג az időről, időkről, az ő (t. i. keresztények) időiről való vitatkozás műve, ami meglehetősen kacskaringós és homályos czim, ha csak föl nem tesszük, hogy Rapa ezzel Dániel 7,25 szavait akarta utánozni. A magyar idő különben nem felel meg egészen a זמן szónak, mely egyuttal ünnepi időt, ünnepet is jelöl, és amit azért emelünk ki, mivel a munka cskugyan ünnepről, t. i. a keresztény nagyhétéről és a husvétéről értekezik« (l. c. 50).

K. helyesen érezte, hogy a czim magyarázatra szorult és hogy זמן ünnepeket is jelent, csak a czim forrását nem találta meg. Dániel 7,25-ben kereste, de ott csupán ירד fordul elő és nem זמן. Minthogy előzőleg konstátálja, »hogy a tárgyalás, amely... könnyed héberséggel, rimes prózában, a megszokott bibliai és talmudi szólásmódok travesztijával folyik, nagyon mulatságos«, a czimet, miután a bibliában nem találta, a talmudban kellett volna keresnie. A talmud egyáltalában az összes zsidó irodalmi tanulmányok alapja, mert az írók telítve voltak tőle.

És tényleg előfordul Megilla elején 2a. Ott a talmud a megilla e helyének זמן ומקום ומנהג 9,31 utolsó szavából azt következteti, hogy a megillát adar hó 11—15 napjain olvashatják a szerint, hogy milyen nagy a helység. Ezt így következteti: álljon csak זמן, miért áll זמן, ebből következik, hogy többféle időben olvassák a megillát. Erre azt kérdezi a talmud: talán a többesszám arra vonatkozik, ami a megillában említettik, hogy t. i. a fallal megerősített városok a 15-ik, a szabadon álló városok pedig a 14. napon olvassák? Felelet: Ha a szó csupán ezt jelezné, akkor állhatott volna זמן (talán זמן), minek áll זמן? ebből következik, hogy sokféle idő van az olvasásra. Ezt az itt adott következtetést röviden így fejezik ki a talmudban: a különféle idők következnek זמן ומקום ומנהג-ból és a talmud tényleg azt

mondja ugyanott R. Sámuel bar Nachmanról: זמן ומקום ומנהג לא משמע ליה azaz ő ezt a magyarázatot nem fogadja el. Magyarázatunk szerint értjük, hogy a czimben mikép jelezte Rapa a különböző időket, a nagyhetet és a husvétot, és érezzük a satyrikus élt, mely az ünnepeknek זמן ומקום-al való nevezésében rejlik.

A munka másik czime הנדה. Krausz erről azt mondja: »e czim onnan ered, mivel a szerző bámulatos elmésséggel és rendkívül nagy ügyességgel a Peszach haggáda alakjába öltözteti«. Valószínű azonban, hogy már a הנדה czim is parodia és a polemiát szolgálja. Habár a jelen pillanatban csak Sommerhausen H. (mh. 1853) ליל שבת-הנדה tudok utalni, de ha Kalonymos ben Kalonymos מן תלמוד שבת-הנדה gondolunk (ed. princeps, Velence 1552. V. ö. Zeitlin, Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana 25. lap és Steinschneider, Hebraeische Bibliographie VI), akkor valószínűnek fogjuk találni, hogy a peszach haggáda és a purim összefüggésbe hozatala már Rapa korában sem volt ismeretlen. Lényegében tehát a két czim azonos, vagyis mindkettőnek a satyra a forrása.

Budapest.

B. L.

FOLKLORE.

SZENTFÖLDI FOLKLORE.

Bauer Leonhard, ki egy évtized óta él Jeruzsálemben és Palesztinát keresztül-kasul járta, a keresztyén és mohamedán népet, különösen a fellachok életmódját behatóan tanulmányozta és ennek gyümölcsekép szép könyvvel ajándékozta meg a szent föld barátait. A népszertűen irt művet (Volksleben im Lande der Bibel) Dr. Grünhut munkatársunk folyóiratunkban már ismertette és mi itt csupán a zsidó folkloreval összefüggő adatokat adjuk belőle.

A chaszidizmus keleti termék. A csodarabbi fehér ruháját a mohamedán szentek is viselték már a XVIII. században. Csodatevő erőt tulajdonítanak ma is némelyeknek. Érdekes pl. amit B. a 11. lapon mond: »Mancher Schech habe zur Genesung eines Kranken nur nötig, über ihn wegzuschreiten oder die Hände aufzulegen«. A mohamedán anyák az átutazó dervishez hozzák gyereiket, hogy kezét rájuk tegye és megáldja. A szentek sirjaihoz zarándokolnak, ott kéréseiket előadják a sir fölött emelkedő kupolás épületben (190). Mint ismeretes, a csodarabbi sirja fölé ugynevezett »óhelt« építenek, hova a kérelmek czédulákon bedobtatnak. Magyarországon — nemchászid községekben is — vannak ily siremlékek. Némely község saját szentire áhítozik. — A zsidókkal való kapcsolatot mutatja az, hogy Ramallah faluban, melynek lakossága öt törzsre oszlik, az egyik (el-*rasane*) eredetét az izraelitákra vezeti vissza (39).

»Barhäuptig lässt sich der Orientale selten blicken... überall, vor dem höchsten Beamten wie in der Moschee, bei Besuchen wie beim Gastmahl, behauptet der Tarbusch bzw.

Turban beharrlich seinen Platz, während es übel vermerkt würde, wollte man ebenso mit dem Hut auf den Kopf an den genannten Orten erscheinen« (49).

A szent földön a szigorú vallásosság daczára vagy talán egyik folyományakép a három felekezet zsidó, iszlám és keresztyénség között erős synkretizmus uralkodik. »Muslimen und Juden recitiren oder lesen religiöse Stücke unter fortwährendem Neigen des Kopfes; sie legen beim Betreten eines heiligen Ortes die Schuhe ab. Die Juden von Tiberias laden vom Dach der Synagoge zum Gottesdienst ein, ähnlich wie der muhammedanische Gebetsausrufer vom Minaret zum Gebet. Juden und leider auch Christen suchen in Krankheitsfällen und Diebstählen nicht selten Hilfe bei muslimischen Heiligen und Zauberinnen« (192). De azért a zsidók a Kelet leghiresebb szentjét *el-chadr*-t (Illés próféta) nem imádják, mert ez már nagyon is beleütközik a zsidó Egyisten hitbe.

A babona az a tér, melyen a népek és felekezetek találkoznak. »A palesztinaiak, muszlimok, keresztyények és zsidók egyaránt erősen hódolnak a babonának. Mint nálunk, úgy Palesztinában is azt hiszik, hogy ha az ember tenyere viszket, még az nap pénzét fog kapni (195). Aki sirfeliratokat olvas, feledékeny lesz és nem sokára meg fog halni« (u. o.) Ez a babona már a talmudban (Horájoth) és a rómaiaknál is megvolt. — Ha asszony kigyóval találkozik, így szól: »Takarodj, takarodj, óh áldott«, mire a kigyó elmászik (196). Az asszony és kigyóról l. Ózsidó bűvészet 68. lap, német 76. l. Azon a helyen, ahol a meggyilkolt ember vére folyt, minden éjjel kísértet jelenik meg, amely a megölt ember utolsó kiáltását és szavait hallatja (v. ö. I. Móz. 4, 10). Az egész világon elterjedt hit. Érdekes formában fordul elő a talmudban. Juda ben Tabbai, a szanhedrin feje, téves alapon halálos ítéletet hozott. Minden éjszaka jajgatás hallatszott a siron, amely csak akkor szűnt meg, midőn a »Justizmord« elkövetője meghalt.

»Ueber den Türen mancher jüdischen Häuser bemerkt man eine farbige oder steinerne Hand. Dieselbe soll ebenfalls gegen das neidische Auge und die bösen Geister schützen, aber es ist nicht unmöglich, dass sie das Symbol der Hand Gottes sein soll, welche sich schützend über dem Eingang des Hauses ausbreitet« (198). Bauer kétségtelenül nem

a mezuzáról beszél. Magyarázata, melynek támogatására Ex. 15, 6 és Ezra 8, 31-re hivatkozik, példa arra, hogy az agadikus gondolkodás mily erővel uralkodik a keresztény agyakon is.

VEZÉRFONAL A FOLKLORE SZÁMÁRA.

(Kaindl R. F., Die Volkskunde. Ihre Bedeutung, ihre Ziele und Methode. Mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfaden zur Einführung in die Volksforschung. Mit 59 Abbildungen im Texte. Leipzig und Wien. Franz Deuticke. 1903. Ára 6 korona. »Die Erdkunde« cz. gyűjtemény XVII. része.)

A néprajzi irodalom óriási méreteket ölt, mert tárgyánál fogva kimeríthetetlen és örökké bugyogó forrása és számtalan munkása van. A népelet jelenségei gazdagok és változatosak, úgy hogy róla teljes leltár talán sohasem lesz. A »népet« mindenki ismeri, tehát minden írni és olvasni tudó ember folklorista. Csupán el kell határozni magát este, és reggel felkel mint néprajzgyűjtő. Körülbelül így történt Németországon néhány évtized előtt, miután *Grimm J.* ezt a tudományszakot megalapította. Az idők folyamán azonban ezen a téren is kialakultak bizonyos módszerek, melyek a folkloristikának mind forrásaira, mind pedig gyűjtő irányára harczban állottak és bizonyos fokig állanak még egymással. A filológusok rendszerint csak az irodalmi forrásokért lelkesedtek, az új tudomány apostolai pedig kizárólag az élő forrásokért rajongtak. Ma azonban mindkét forrás egyenjogúnak ismertetik el. A gyűjtendő anyag tekintetében szintén sokáig dult a harcz. A Grimm testvérek követői főképp a mythológia, mesék és mondák iránt érdeklődtek, mások tárgyi folklore iránt s még mások egyebek iránt. A változatosság elég nagy volt és ma már a viszálykodó gyűjtők testvéri békében élnek, elismervén kölcsönösen a különböző irányok jogosultságát és hasznosságát.

De azért hiba volna azt hinni, hogy minden felszedett anyag megérdemli a nyomdafestéket. A nyers anyag megrostálendő és az egyes elemek külön bírálat alá veendő. A legcélszerűbb persze az volna, ha a gyűjtőket kiképeznék, hogy már az első felvétel pontos és megbízható legyen, egy-

öntetű és célirányos módszer szerint történjék. Ez sajnos, most még nem lehetséges, mert még nincs tudományos előkészítő és képző forum. De az irodalom már elég gazdag és a nagyobb kulturnépek nyelvén léteznek kézikönyvek, bevezetések és módszertanok, melyek többé-kevésbé alkalmasak a kezdőket ezen tudománysszakkal megismertetni. Ilyen alkalmas vezérfonal a czimben jelölt könyv, a mely hat fejezetben tárgyalja a néprajz minden ágát-bogát. Rövidség kedvéért csak a fejezet czimeket jegyezzük ide és mellőzzük a részletező alcimeket.

I. Az ethnologia, fejlődése és viszonya a rokon disciplínákhoz (1—18).

II. A folklore határai a rokon tudományágakra való tekintettel (19—40).

III. A folklore jelentősége társadalmi viszonyaink és a tudomány fejlődése szempontjából (41—72).

IV. Bevezető észrevételek a néprajzi kutatások módszéről. Néprajzi anyag gyűjtése (73—116).

V. Néprajzi anyag közzététele és feldolgozása (117—138).

VI. Folklore az iskolában (139—149).

Ezen aránylag csekély téren szerző minden kérdésről mond egyet-mást, még pedig jórészt oly módon, hogy a tudomány legkiválóbb képviselőit juttatja szóhoz, ugyszólva muziv stilben ismerteti a problémákat. Ezt mi, a könyv célját tekintve, előnynek tartjuk. A fődolog az, hogy az olvasó a folklore birodalmáról jól tájékozottassék, hogy ki által, az mellesleg. A nem eredeti, de talpraesett utbaigazítás mindenestre többet ér, mint az eredeti, de nem találó felvilágosítás.

A kezdőre nézve a legtanulságosabb a 4. és 5. fejezet, a mely neki az utat mutatja, melyen haladnia kell. Nem szabad persze hinnie, hogy, ha ezt a 65 lapot elolvasta, kész folklorista, de anyagot szolgáltat neki a gondolkodásra és irányt jelöl ki számára. Minden egyes esetben önálló ítéletre van szüksége a gyűjtendő anyag és a forrás tekintetében. Nem szabad visszariadni a »balgaság«-tól, mert bizonyos összefüggésben a balgaság felvilágosításul szolgál. Helyesen mondja K. 41. lapon:

»die künstlichste und bewunderungswürdigste Maschine besteht aus geringfügigen Hebeln und Rädchen: nur wer ihr

gegenseitiges Verháltnis und ihr Ineinandergreifen nicht versteht, kann von der Bedeutungslosigkeit der einzelnen schwätzen. Welche Kunst und welche Wissenschaft findet übrigens nicht ihre Verächter im — Kreise jener, die von ihnen nichts verstehen? Jedes Wissen trägt in sich schon seine Palme, jedes ehrliche Forschen belohnt sich selbst».

A zsidó folklore, amely még pólyában van (K. 40. l. 2 sorban végez vele), szintén találkozok előitéletekkel. De ennél nagyobb baj, hogy nincsenek támogatói és munkásai. K. azt követeli (43), hogy az állam és társadalom által távol világrészekbe küldendő expedíciók felszerelésére előteremtett összegek egy része néprajzi czélokra fordíttassék. A zsidó folklorenak ez se használna, mert ez összegekből sem jutna számára egy fillér sem. Pénz nélkül pedig ma már, midőn a folklore fényképekkel és fonográfokkal és egyéb időt és költségeket igénylő eszközökkel operál, semmire sem lehet menni.

Pedig a zsidó folklore a tudomány szempontjából különös érdeklődésre tarthat számot. A zsidó nép az egyetlen példa arra, hogy ősrégi kulturnép, amely önkéntes és kényszer-vándorlások által minden országban élt, mily mértékben tartja meg ősi sajátságait és mily mértékben simul környezete népéletéhez. Minden aprioristikus következtetést el kell utasítani, csupán a tények alapján lehet helyesen ítélni. A tényeket pedig előbb széles alapon nyugvó gyűjtés által lehet csak megállapítani. A zsidó nép — prófétai hasonlattal — olyan bor, a mely edényből edénybe ürítettet, míg a többi népek seprűjükön nyugodtak. A zsidó folklore a zsidó történet segédforrásává is válhatnék, mert minden valószínűség szerint világot vetne vándorlásaikra. Sietni kell a felvétellel, mert a mindent nivelláló műveltség körünkben viszi végbe legnagyobb rombolásait. Most talán még arra a kérdésre is lehetne felelni, hogy vannak-e még a zsidó népéletben, mint valamennyi más népéletben, *ókor*i pogány maradványok. A priori nem szabad tagadni. A zsidó folklore elit másától abban a főpontban is, hogy itt nincsenek hely, mező, város, falu, folyó stb. nevek; nincs külön házépítés, gazdálkodás stb.

De eltérünk tárgyunktól, Kaindl művének ismertetésétől. Sok népnél ősi szokás, hogy terhes nő tesz esküt. Érdekes, hogy Galiciában a hatóságok zsidó terhes nőtől nem

kivánnak esküt (51). A középkorban a zsidóknak nem ritkán központi temetőjük volt, hova a halottakat messze földről is szállították. Ilyen volt, mint tudjuk, a régi prágai temető. Ebből a körülményből érthető az a hatósági rendelkezés, hogy a zsidó halottért nem kellett vámot fizetni (68). A zsidó a népbabonában nem csekély tért foglal el. Visszataszító példa a következő:

»So kam z. B. vor etwa einem Dutzend Jahren in Rozvadow (Galizien) eine Friedhofschändung vor, indem vom jüdischen Friedhof die Leichen zweier Kinder fortgeschafft wurden. Der mit den Erhebungen betraute Gendarm erfuhr zunächst, dass in der Gegend des genannten Ortes der Glaube herrsche, dass man durch B-räuchern einer Hütte mit den Gebeinen eines Juden den Typhus aus derselben bannen könne. Von diesem Volksglauben geleitet, stellte er nun fest, dass in einem benachbarten Dorfe ein Wirth an der genannten Krankheit litt, erfuhr dann, dass er in der angeführten Weise behandelt wurde, und dies gab die Handhabe zur Eruirung des Verbrechers, der übrigens schon mehrere Jahre früher sich dasselbe Vergehen hatte zu Schulden kommen lassen.« (51.).

K. Helyesen jegyzi meg, hogy a ráolvasás gyakran használ, mert suggestiv hatása van (51). Az 52. lapon találóan formulázza: *Der Glaube tut's*. Kétségtelen, hogy a csodarabbik sikeres gyógyításaiban nem ritkán szintén a suggestió működik. Érdekes, hogy már a talmud azt állította, hogy bizonyos dolgok azoknak, kik ártalmasságukban hisznek, ártanak.

Végül megemlítjük még, hogy K. a türelmetlenséget és a nemzetiségi gyűlölködést a legújabb babonának bélyegzi (57 és 47) és hogy ezt a bibliai kitétel: Isten Izraél csipőjén hordja, abból a népszokásból magyarázza (mások után), hogy némely népnél az anya gyermekét csipőjén hordta (68).

Folklorista munkatársainknak a szóban forgó vezérfonalat melegen ajánljuk, azon meggyőződésben, hogy elmemozgató tartalmánál fogva gyűjtéseikre és feldolgozásaikra üdvös hatással lesz.

Budapest.

B. L.

A CHASZIDOK ELDORÁDÓJA.

(Das Schlaraffenland der Chasidaer.)

KÖZLI: VADÁSZ EDE.

1. Af de Bäume werden wachsen Käuletschen ün Bilkesz¹⁾ —
 De Bäcker werden nischt hoben wósz zü thün —
 Vün de Zwager werden hängen Tschibeker mit Lilkesz²⁾
 Ün de Blätter werden san T'tin.³⁾

Refrain { Ün de Malochim werden singen
 Ün mir Chasidimlach werden tanzen ün springen;
 Mer weren e Noe hoben
 Az mer wert de Reschoim begroben.
 Eu, wie derlebt men schoin dós.

2. Me wert süchen e Bhaime, a koschere-a frümme,
 A soi eine wósz híz nischit iz vorhannen.
 Nischit kein Pferd — nischit kein Esel nor a Pore adüme
 Wat san in Rebben Wogen eingespinnen.

Refr.

3. Vün Thaleiszem wat san de Bót⁴⁾ ün nischit vün Leder
 Asz Atzé Schitim weren san de Räder.
 Ün de Axen weren san asz Atzé Goifer,
 Ün de Batsch wet san e Zize af a Schoifer.

Refr.

4. Esz het sech gewünschen zü hoben e Kaser in Vermaigen
 Desz Hausz, wósz me wet bauen dem Rebben, er soll leben,
 Nischit vün Steiner wat san des Haus gebaut ün nischit
 [vün Ziegel
 Nor vün lauter theure Mecholemer: vün Scholet — vün
 [Zimesz⁵⁾ ün vün Kiegel.

Refr.

¹⁾ bilke = bárcsesz.²⁾ lilke = olyan pipakészlet, melynél a szárat a szópókával szörböl vagy selyemből font igen hajlékony cső köti össze; e peulnis rérl-nek hívják.³⁾ t'tin = tutun, a Balkán népei úgy hívják a dohányt.⁴⁾ bót = jármű, kocs, szekér.⁵⁾ zimesz olvasd czimesz (talán ebből Zugemüs), olasz káposztából (kelkáposzta) és körtéből vegyest főtti főzelék, vagy kompót, mit ros hášana második estéjére vagy napjára feltálalni sok Kilében minhag (de rigeur).

5. Mit gefüllte Fisch wet san ausbrickirt;¹⁾
 Okewit²⁾ ün Wan in alle Ecken.
 Ün de Wänd weren san mit Heinig ausgeschmiert
 Kdé de Chasidim sollen hoben wósz zü lecken.

Refr.

6. Asz Eierkiechlech wat san der Omed
 Ün Verziggreidiger³⁾ wet brennem im Nertomed.
 Ün mit geschlogene Heschanesz, wósz der weren wachsen
 [im Rebbensz agenem Szód⁴⁾
 Wat men haizen den Rebbensz ün de Rebbezensz Bód.

Refr.

¹⁾ ausbrickirt = pallózva. A padló = hídlás; hid — Brücke.²⁾ okewit = Aqua vitae = pálinka.³⁾ verziggreidiger = 40 grádiger = valami igen erős alkohol.⁴⁾ szód = mező = föld.

Ezen dalt 1853—1855-ben 10—12 éves koromban hallottam Balmaz-Ujvároson (Hajdu m.), mikor ott járt Reb Azegl Kmarner (Komarno) csoda rabbi. Az itt közölt szöveget emlékezetembe visszaidézték a hetvenes évek elejekor és pedig dictandó dr. Davidovics Mór máramaros-szigeti származásu budapesti lakos, és a munkácsi származásu Lorbeer testvérek; tehát classicus származásuak! kik közül az egyik Hamburgban játékszerkereskedő, a másik K.-K.-Félegyházán volt gyógyszerész.

IRODALOM.

A TANNÁK AGÁDAJA.

(Bacher W., Die Agada der Tannaiten. Erster Band. Von Hillel bis Akiba. Von 30 vor bis 135 nach der gew. Zeitrechnung. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg 1903. Ára 10 márka).

A talmud és midras, a két nagy gyűjtemény, melyek az időszámításunk első félezredében élt írástudók szellemi termelését magukba foglalták, mintegy 1300 év óta írásba vannak foglalva, de ezen írott alakjuk daczára sem irodalmi művek. Évszázadokon át szájról szájra szálltak, emberi agyvelőkre vésettek be, de könyvekké ezek az agyra irt gyűjtemények nem váltak, mert a könyvnek mind külső, mind belső jeleit és tulajdonságait nélkülözték. Ezek a kivonatok iskolai vitakozások és zsinagógai előadásokból, melyek nemzedékről nemzedékre szálltak és ezen átláptartás közben egyre nőttek, mint a fa, amely gyűrűkkel és ágakkal gyarapodik, nem egyebek, mint egymás mellé sorolt töredékek. De ezek a töredékek elütnek más töredékektől, mert ezek nem teljes művekből erednek, hanem mint töredékek jöttek a világra és irodalmi formájuk sosem volt. Az egyes mondások szerzői és az összefüggő nagyobb részletek szerkesztői sohasem gondoltak olvasókra, hanem kizárólag hallgatókra és mondásaikat, valamint gyűjteményeiket hallgatóik és emlékelő tanítványok szükséglete szerint alakították. Döntő volt a pillanat szüksége és a nyelvezet friss és eleven.

Hiábavaló fáradság volna az egyes tekintélyeknél rendszereket keresni, mert rendszert egy sem alkotott. Az írástudók oly munkások, kik egy óriás épületen egyesült erővel dolgoznak és kiknek építőanyaga főképp szellemi szikrák. Az időszámításunkat megelőző és követő században, mely kor-

szakban a zsidó hagyomány legkiválóbb tanítói éltek és működtek, Palesztinában még eleven irodalmi élet pezsgett. Igaz, hogy kizárólag vallásos tartalmú vagy legalább vallásos irányzatot mutató iratokat produkáltak, de azért ezen iratoknak nem a hagyomány tekintélyei, a zsidó nép vezérlő szellemei, a szerzői. Egyáltalában valószínűtlen, hogy valamely apokrif vagy pseudipigráf irat valamely tannától, a hivatalos zsidóság elismert tanítójától származnék. A névtelen szerzők az írástudók köréhez tartozhattak ugyan, hiszen irodalmi termékeikben túlnyomóan igaz farizeus szellem lüktet, de azért nem valószínű, hogy akárcsak egy írástudó is, ki a talmudban és midrasban, mint iskolafő, vagy egyébként elismert tekintély említettik, reményeit és nézeteit, eszméit és írásértelmezéseit könyvvé alakítva, leírta volna. Ezek az élet és a cselekvés, a tan és az iskola férfiai voltak, de nem voltak írók.

A vallásos irodalmi produkciót — más pedig nem volt, mert a nemzeti történet is ebbe a körbe tartozott —, a Prédikátor szerkesztése óta, hol 12, 12 a könyvesinálás meg van tiltva, a hivatalos zsidóság nem jámbor, hanem tiltott cselekedetnek tekintette. E tény folytán minden kísérletet, a mely valamely művet a zsidó hagyomány egy elismert tanítójának vindikál, eleve bizalmatlansággal kell fogadni. Ezen hagyomány szóbelisége szintén csupán az írott könyvtől való idegenkedésből magyarázható, mert az írott könyv külső alakjánál fogva a bibliai iratok mellé sorakozhatik. A zsidó hagyomány eredetének megfelelőleg sem alakjára, sem tartalmára nézve nem viseli magán az irodalom bélyegét.

A formát illetőleg, már a ránk maradt legrégebbi alkotó részekben a szóbeli vitatkozás, amely rendszerint az iskolában történt, az uralkodó. A beszélgetés jellege az egyesek szellemére is rányomódik, úgy hogy saját értelmezéseit és bizonyításait ebbe a formába öltözteti. Teljesen irodalom-ellenes az a szabadoosság, melylyel a legkülönbözőbb témákat egy füst alatt tárgyalják. Az eszmetársulás eme korlátatlansága irodalmi műben, amely valamely terv szerint kászül, nem képzelhető.

Az itt röviden vázolt szempontokból ítélendő meg a zsidóság »szóbeli tana« általában és így Bacher nagy agáda műve is, amely ennek jelentékeny és a tudományra fontos részét öleli fel. Az »Agada der Tannaiten« első kötetében,

mely most második kiadásban jelent meg, tizenkét fejezetben összesen negyvenkét tanító elszórt mondasai gyűjtetnek össze. Ha az anyag gazdagsága követelte és lehetővé tette, akkor szerző az összefüggéstelen mondasokat külön fejezetek alá csoportosította. De ez a mozaikszerű munka, amint könnyen meggyőződhetünk, csak az áttekintést könnyítette meg, de sem szilárd rendszereket, sem önmagában lezárt világnézeteket nem varázsol elő. Csupán lepattant maradékok láthatók és a megmaradt kőből az egykori épület minőségére sem következtethetünk.

A töredékek eredetére vonatkozó fejtegetéseinkből érthető, hogy B. majdnem minden tannánál ugyanazokat a a rubrikákat alkalmazhatta az anyag csoportosításánál. Hogy a csoportosításról az olvasó képet nyerjen, ideiktatjuk az Akibánál előfordulókat: Sentenciák, Izráel, polémia, a törvény tanulmányozása, írásmagyarázat, a bibliai elbeszélésekhez, homiliák, Isten és világ, eschatologia, pseudepigraphikus mondasok. Ezek a fejezetcímek azonban nem adnak hű képet a tartalom sokféleségéről, a 2. kötet végén adott tárgymutató sem mutatja teljesen a tartalom változatosságát. Egységes csupán a forma, t. i. az írásmagyarázat, melybe minden öltöztetve van vagy legalább betorkol, de az anyag örökké változik. A vallásos gondolkozás és az általános művelődés-történet itt gazdag anyagot talál, mert itt minden az életből van merítve. Különösen a keleti ókori világ köznapi életére a tal-mud és midrás, tehát B. műve is, az adatok kiapadhatatlan forrása. Annyi feliratot, amennyi itt emberi agyakra be volt vésve, gyűjteni nem is lehet. A tárgymutató ez irányban kibővíthető.

Az előttünk fekvő kötetben tárgyalt tannák a következők: *Hillél, Jóchanan ben Zakkai, II. Gamliél, Eliezer ben Hyrkanos, Józsuá ben Chananja, Modiimi Eleázár, Eleázár ben Azarjá, Ismáél ben Elisa, Akiba ben József*. Ezek a tanítók külön-külön fejezetet kapnak, a legnagyobbat Akiba, ki a legtermékenyebb törvénytánító és kinek a legtöbb tanítványa volt. Ő volt a Bar-Kochba-féle felkelés lelke és 135 előtt mátyrhalt. Agádájuk által a tudósok mint személyiségek jellemezhetnek. »A régi zsidó tanítók világnézetét, életfelfogását agádájuk ismerteti meg velünk.« (Agada der palästina-

Amoräer I. kötet, XII. lap). Ugyanott (IX) szerző műve céljáról következőképp nyilatkozik: »Főtörekvésem az, hogy az agadisták szellemi termékeit, amennyiben neveik említve vannak és amennyiben mondasai neveikhez kapcsolóttak, egyes fejezetekben előadjam és azt, ami az egyesektől addig egy nagy irodalmon szétszórva volt, lehetőleg kerek egészséegyesítsem. Ezen első megállapítás által... mintegy bensőbb pillantást vehetünk eme férfiak gondolatvilágába, kik évszázadokon át a zsidóság vezető szellemei voltak, egyéniségüket pontosabban határolhatjuk körül és részüket az agádikus irodalom gyarapodásában meghatározhatjuk«. Ebből a szempontból joggal mondhatta szerző, hogy műve adalék a szent föld történetéhez.

A fontosabb, vagy hosszabb toldalékok összeállítása nem lesz felesleges azoknak, akik a művet használják. Rövidség kedvéért csak az új kiadásnak lapszámait adom, ahol különben a első szélén az első kiadás lapszámai is föl vannak tüntetve. A második számjegy a jegyzetekre vonatkozik.

4; 6, 2; 17, 4; 23, 2; 24, 4; 27, 1 (teljesen új); 77, 1; 79, 1 (szöveg és jegyz.); 82, 6; 92 (szöveg és jegyz. 2); 94 (szöv. és jegyz.); 150 (1. kiad. 156. szöv. és jegyz.); 152, 3; 190, 1 Eliezer Modiimból (gnostikusok ellen); 190, 7 (nagy toldalék); 193, 2; 196 (szöv. és jegyz.); 224 (szöv. és jegyz. 3. 4.); 229 köv.; 241, 2 (hosszabb megjegyzések Schwarcz ellen a קל ומינורי a minori ad maiorem et a maiori ad maiorem következtetés kiejtésére vonatkozólag); 247 lent (szöv. és jegyz.); 249, 4 (szöv. is); 251, 3 (szöv. is); 252, 2 (szöv. is); 253, 3 (szöv. is); 258, 4; 262, 1; 265, 4; 272 (jegyzetek); 273 (sz. és j.); 274; 277, 3; 288, 2; 312 (sz. és j.); 331 (sz. és j.); 336 (jegyzetek); 339, 3. 4; 341, 3 (teljesen új); 342, 2 (teljesen új); 352, 2 (t. u.); 352, 4; 355, 4 (sz. és j.); 364 lent 365, 1; 366 (jegyz.); 370, 8; 378; 379 (jegyz. is 2.); 384, 1; 386 (jegyz.); 389 (sz. és j. 3); 390 (sz. és j.); 391, 1; 392 (sz. és j. 2); 409, 4; 412, 1 és 4; 414 (jegyzetek); 422, 1; 427 (sz. és j.); 430 (sz. és j.); 432, 1; 435 (jegyzetek) 436, 4; 438 (szöv.); 442—449 (nagy részt átdolgozva).

Ezek a toldalékok, bővítések és javítások részint a szerző saját munkája (Agada der palästina-schen Amoräer, 3 kötet

és Älteste Terminologie), részint pedig az 1884 óta ujonnan felfedezett midrasműveken (Midras Hagadol stb.) alapulnak, melyeket Lewy I., Hoffmann, Schechter és Buber hoztak napfényre. Feldolgoztattak továbbá Hoffmann kutatásai (Zur Einleitung in die halachischen Midraschim), Rosenthal munkája »Vier apokryphische Bücher«, Lazarus »Die Ethik des Judenthums« stb. Ugy látom, hogy semmi jelentősebb irat nem mellőztetett. A nyomás korrekt. 365, 5. j. végén »Quellen der Mischna« helyet olv. »Qu. d. Halacha«.

Lehetőleg röviden akarok egyes részletekkel foglalkozni. A 37. lapon említi Bacher, hogy Jóchanan ben Zakkai a vörös tehén hamujának törvényét egy pogánynak a pogány felfogásának köréből vett hasonlattal magyarázta meg. Emлитendő, hogy hasonló exorcismust Josephus (Antiq. VIII 2, 5) mint zsidók által üzöttet beszél el (Jew. Encycl. V 306 a). — Az 5. l. 2. jegyzetben helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a 22-es szám kerek szám, amely az alfabéta betűszámából vétetett. Utalok »Tanulmányaim«-ra 7. l. 2. j. és Jew. Encycl. III. 142 b. — A 198. l. 5 jegyz. v. ö. észrevételeimet »Steinschneider Festschrift« 32 köv. — 258, 4 j. lásd »Óhéber Könyv« 83 és 105. Jew. Encycl. V. 668 k. Utóbbi helyen be van bizonyítva, hogy a talmud helyes olvasás szerint a 2. század első felében csak egy evangéliumot ismert. — A 266. laphoz, hol Akibának mint a hagyomány anyaga rendezőjének működéséről van szó, utalok a »Magyar Zsidó Szemle«-re X (1893) 365—368. — 333. l. Bacher a »paradicsomba való bemenést« (Chagiga 12 b és több helyen) a mystikus tan képletes megnevezésének nyilvánítja. Ezt a Grätztól származó felfogás ellen már »Ózsidó bűvészet« 102 s következőkben is sikra szálltam. Az egyházatyák nyilatkozatai, a bűvész papirusok és az újtestamentum minden kétséget kizárólag bizonyítják, hogy szószerint kell érteni a »paradicsomba való bemenést«. A gnosís terminológiája Philónál is található és a talmudi hagyomány is kizár minden más magyarázatot, ami a Bacher figyelmeztetést sem kerülte ki. Rási, ki az említett forrásokat nem ismerte, kommentárjában mégis azt mondja, hogy a négy tudós Isten nevének említése által került az égbe (lásd a bizonyítékokat a Gnosticism című czikkben Jew. Encyclop. V 683 b. és még Bacher 424. l. jegyz.) —

338. 2 jegyz. (az apokrif munkákról) v. ö. I. Encycl. III. 148 a — A héber alfabéta 5 végbetűje a talmudban a betűk sorrendjével ellentétben מנצנצן-nak van rendezve és מנצנצן által magyarázva. Erről az elrendezésről azt sejtettem, hogy ezzel מנצנצן-ra (x-t ugy ejtették ki, mint a ט-t) azaz a »végbetűkre« céloztak. Ezt a feltevést sz. ellenmondása után (384, 4. j.) is fentartom. B. kifogása az, hogy a 2. személyű rag nincs megmagyarázva. Minthogy az iskolában a sokratesi módszert használták és különben az egész hagyomány a párbeszéd alakját mutatja, a második személyhez való szólás helyén van. De ettől eltekintve, a népiskolában keletkezett emlékeztető jel sem nem bibliai hely, sem nem jogi tétel, hogy minden betűnek külön jelentősége legyen. Sokkal erőltetebb magyarázatok találhatók az agádában, még pedig százával. De nézzük az elfogadott értelmezést.

A מנצנצן magyarázata: *prófétáidtól*, nem lehet helyes azért, mert e szerint a betűk e rendezésének a keletkezése nincs felderítve. Ilyen ötlet alapján aligha állították volna, hogy a próféták kétféle írásmódot léptettek életbe. Az amóreusok is csak azért állítják a prófétai eredetet, mert a מנצנצן-ra (végbetűk) való célzást már nem érezték ki. (Kimerítően »Tanulmányok« 86—90).

Függelékül csatolódik a kötethez egy értekezés az Agáda szó eredetéről, amely 1891-ben a *Jewish Quarterly Review*-ben és egy másik zsidó hagyományos tudomány három ágáról, amely 1899-ben a *Revue des Études Juives*-ben jelent meg. A 477. lapon alulról az 5. sorban במדרש helyett במדרש-t kell olvasni. Minthogy a későbbi időben a מדרש szó terminus technicus lett és ami misnánk megjelölésére használtatott, érthetetlennek találták, hogy a מדרש a בעל מדרש-al foglalkoznak és nem a מדרש-vel. Tehát kijavították a מדרש-t מדרש-ra, vagy a מדרש-t közbeszurták. [Ennélfogva a מדרש szónak betoldása is fölöslegesnek látszik (V. ö. 478. l. 14. és 28; továbbá 479. l. 5. sor alulról, ahol szintén מדרש-ra kell javítani a מדרש-t.)]

Növeli a mű hasznavehetőségét az említett tannák és amórák névjegyzéke.

Budapest.

B. L.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA.

(Funk and Wagnalls Publishers, *New York* 30 Lafayette Place, *London* Fleet-Street 44. Ára kötetenként 6 dollár; subscriptióba 5 dollár).

Az V. kötet, mint a IV. ismertetésénél jeleztük, 1903 őszére tényleg elkészült és a VI. kötetten serényen folyik a munka, úgy hogy nincs kizárva, hogy akkorra, midőn e sorok napvilágot látnak, már az új kötet is utban lesz Európa felé. Az amerikai gyorsaság, úgy látjuk, csupán a cikkek tömörségére hatott, de az alaposságnak nem ártott. A mű létesülése érdekében kíváncsok is, hogy terjedelme korlátoztassék és az eredetileg tervezett 12 kötetben befejeztessék, mert az aláírók és vevők további kötetek átvételére nem kötelezhetők és egy részük erre nem is lesz hajlandó. A nagy mű külsőleg-belsőleg nem fog semmit sem veszíteni az által, hogy a munkatársak rövidebbre fogják a szót és nem mártják be oly mélyre tollukat. Az átolvasott cikkekből megelégedéssel konstatálhatjuk, hogy az illető tárgyról azt a felvilágosítást, melyet encyclopedikus műtől várni lehet és szabad, teljesen megadják.

A legtöbb teret a mű természeténél fogva ebben a kötetben is a történet és biográfia foglalja el. Betűről betűre újra meg újra látjuk az utóbbiból, hogy a zsidóság kitérések által mennyit veszített már évszázadok előtt és fokozottabb mértékben a letűnt utolsó évszázban. Az Encyclopedia pótolja részben a hajdanában tervezett kitértek lexikonát. Sok tér jut az ugynevezett realiakra és meg kell vallanunk, hogy előtűnik ezek a legérdekesebbek. Ez a modernség mutatkozik a folkloristikus cikkekben is, a folk-lore pedig külön mint önálló cikk részletes megvilágítást nyer. Nem tudjuk, hogy más encyclopediák milyen eljárást követnek, de, azt hisszük, hogy a héber grammatikai cikkeket bátran kihagyhatnák. Aki ily problémák iránt érdeklődik, bizonyára tud Gesenius, Stade, König műveiről és azokhoz folyamodhatik. Térnyerés szempontjából némely talmud-jogi és egyéb halákhai cikket is ki lehet szorítani. Van erre elég, még pedig könnyen hozzáférhető forrás.

De hát jobb, ha benne van az is, amit nem keresnek, mint ha nincs benne az, amit keresnek benne. Hogy az olvasó képet nyerjen a legújabb kötet tartalmáról, a következőkben felsoroljuk nagyjában a főbb cikkeket és cikkszoportokat. Alig van ember, ki ezekben nem talál olyat, ami őt különösen érdekli. A képek a szakembert is meglepik, ezek szépségéről és érdekességéről az olvasó csak saját szemei által győződhetik meg. Ugyanezért csak azt említjük, hogy nagy számban vannak és ügyesen lettek kiválogatva.

Drinking-Vessels (vizedények), Drumont (francia antisemita vezér), Dualism, Dublin, Dubno, Dubno Solomon (Mendelssohn munkatársa, képpel), Dukes Leopold (képpel, magyar). Dunash ben Labrat, Dunash ibn Temim, Dünner I. H. (amsterdami főrabbi), Duran (több cikk), Düsseldorf, Duty (מִצְוָה), Dux Adolf (magyar), Duytsch Chr. Salamon (magyar convertita 18. század), Dwarf (törpe), Dyhernfurth (nyomdájáról is), Ebionites, Ebstein W (megírta a biblia, a talmud és az ujttest. medicáját), Ecclesiastes, Eda Kedosh (talmudi terminus, melyről hiányos cikk szól), Edelmann (2), Edels (Maharsa, képpel), Eden, Edom, Education (biblia és talmudi és későbbi nevelés, illusztr., Güdemanntól), Eger család, 2 Akiba (1. magyar volt), Egypt (illusztrációkkal, kimerítő cikk), Eidlitz M. Z., Einhorn David, Einhorn Ignác (Horn Ede magyar államtitkár), Eisenmenger (Faksimile Entdecktes Judenth. czimlapról), Eisenstadt (Kis-Martón), Eisenstadt Meir (mindkettő magyar), Ekah Rabbah, Elam, Elcesaites (zsidó-keresztény gnostikus szekta), Eldad Hadani, Eleazar (sok cikk, gyakori név volt), Elephant, Elchanan (több), Eli Ziyyon (kótával), Elijah (próféta, kimerítő cikk illusztrációkkal), Elijah's Chair (El. széke a circumciónál, ill.), Elijah (sok cikk), Elijah Wilna (kép), Elisha (próféta), Elisha ben Abujah (Acher), Elohist, Emanation, Embroidery (himzés), Emden, Emden Jacob (szép ill.), Emin Pasha (kép), En Kelohenu (kótával), En Sof (kabbalista terminus Istenről), Encyclopedia, Enemy (az ellenséggel való bánásmód), Engel J. (magyar szobrász), England (kimerítő cikk érdekes illusztr. és statisztikai adatokkal), Engraving and Engravers, Enach (személy és könyv), Ephod, Ephraem Syrus, Ephraim (sok cikk), Epigrams, Epstein (több cikk), Erfurt, Erter, Esau (illusztr.),

Eschatology (kimerítő cikk Kohlertől), Esdras, Essenes, Ester (ill.), Ester (apokryph), Ethical Culture (fontosságának megfelelő terjedelmes cikk), Etiquette, Euclid, Eunuch, Euphemism, Europe (Brann, térkép), Eve (Éva), Evidence (bizonyíték, jogi cikk), Evil Eye, Evolution (fejlődéstan és zsidóság), Excommunication, Execution (végrehajtás), Exilarch, Exodus (illustr.), Exorcism (folyóiratunkban is megjelent), Expectation of Life (a zsidók élettartalmáról, statisztikai tabellák), Eybeschütz Jonathan (képpel), Eye (stat. táblák), Ezekiel, Ezekiel Joseph (indiai hebraista, képpel), Ezra (személy és könyv, képpel), Fable, Falashas (abessyniai zsidók, képekkel), Falk Chajjim (kép), több cikk, Fall of Man, Familanten-Gesetz (okmány-faksimile), Family, Famine (éhség), Fano (több cikk), Fasting and Fast-Days, Fatalism, Father, Félix (Rachel hires francia színésznő, képpel), Felsenthal B. (amer. rabbi), Ferrara (nagy cikk), Festivals (ünnepek), Fez (illustr.), Finance (pénzügy), Finger (folklore), Finland, Finzi (több cz.), Fire (tűz), Firkovich Abraham (kép), Redemption of first born (pidjon haben, képekkel), Fish and Fishing (illusztrációk), Fleckeles Eleazar (kép), flood (vizözön), Florence (ilustr.), Folk-Lore, Food, Forgery, Forty (40-es szám), Fox (róka), France (terjedelmes cz.), Frank Jakob and the Frankist (kép), Frankel Zekharias (kép), Frankfort-on-the Main (illustr.), Fraternities (egyesületek), Francmasonry (szabadkőművesség), Free Will (szabad akarat), Friedländer (több cikk, köztük David Fr.) Friendship, Fringes (czicith), Fuenn S. J (kép), Fulda Ludwig (ném. költő), Funeral Oration and Rites, Furniture (butor), Fürst I. (hebraista), Fürth (képekkel), Gabriel, Galante (család), Galen, Galicia (terjedelmes cz.), Galilee, Gallah (kath. pap), Gamaliel (több cz.), Gambling és Games (játék és sport, képekkel), Gaon (Bacher, kimerítő cikk), Gaza (kép), Gehenna (illustr.), Geiger Ábrahám, Lazarus, Ludwig, Gematria (alapos), Gems (drágakövek), Genealogy, Genesis (ill.), Geneva (Genf), Genizah (Ábrahám Maimuni fiának autograf-faksimilejével), Genua, Gentile (terjedelmes cz. a népekről és a zsidósághoz való viszonyokról), Geographer, Geomancy, Georgia, Germany, Geron, Geshem (eső, kótákkal), Ghetto, Giants (óriások), Gifts, Gilyonim, Glasgow, Gloss (idegen nyelvek), Gnosticism.

Az Encyclopedia tartalmát e felsorolással nem meritetük ki, mert az apróbb cikkeket mellőztük és a terjedelmesebbek között is válogattunk, célunk csupán az lévén, hogy a kötet gazdagságáról és változatosságáról képet adjunk. Ebben a kötetben is számos tárgy van feldolgozva, melyekről máshol hiába keresnénk felvilágosítást. Az amerikaiak gyakorlati érzéke sok dolgot a tudnivalók magaslatára emelt fel, mit mi felénk lekicsinylenek. Hamarjában nem is tudnánk semmit sem felhozni, aminek helyet nem adtak. Mint már az előző kötetek ismertetésénél, a jelen alkalommal is a vállalatot olvasóinknak legmelegebben ajánljuk, ismételve a régi könyvek ajánló mondását: Ki házába hozza, áldást hoz házába.

Hogy legrövidebb módon mutassuk be a kötet gazdagságát kis statisztikával szolgálunk. A cikkek összege 1,326, az illusztrációk 135-re rugnak, a kötet »Dreyfus — Brisac«-tól »Goat«-ig terjed. A szerkesztők és munkatársak száma, kik a kötetben dolgoztak, 176, kik között ott látjuk a legnevesebb szakembereket, mert a kiadók igazi amerikai szabadelvűséggel sem felekezetre, sem nemzetiségre tekintettel nincsenek s főtörekvésük az, hogy minden cikk számára »specialistát« nyerjenek meg. Kiemeljük, hogy hazánk, úgy a tárgyakat mint feldolgozóikat tekintve, gazdagon van képviselve és a magyar zsidóságot illető kérdésekről az Encyclopedia nyújtja eddig a legteljesebb felvilágosítást. Ránk nézve már ebből a szempontból is fontos mű.

IRODALMI SZEMLE.

A »Monographien zur deutschen Kulturgeschichte« cz. gyűjteményben a XI. szám a zsidóság multjának van szentelve: G. Liebe, Das Judentum in der deutschen Vergangenheit (Lipscse 1903). Általánosságban egy szóval jellemezhetjük: róse. De azért elismerjük, hogy bár sokszor hamis világításban, az érdekes kulturtörténeti tények egész halmazát hordta össze. Ép ezért nem polemizálunk pl. az olyan nézet ellen (29), hogy a zsidóság jellemző vonása a henczegés (Ueberhebung), hogy már őshazájában a próféták korában uzsorások

voltak (32); hogy munkakerülő (32a). Az ilyen nyilvánvaló hazugságok komiszkodások (v. ö. még 37; 51 »unfruchtbare Spitzfindigkeiten des Talmudstudiums«; a zsidónak csak a számtanhoz van tehetsége), melyek nem annyira a zsidót, mint a jellemzőjét jellemzik. A zsidók mindig dolgoztak; amíg a földet tőlük el nem rabolták, azt is művelték, még pedig minden időben és minden országban. Miután egymásután elszedték tőlük a földművelést és a kézműveket, és évszázadokon át a pénzkölesöznésre és sacherolásra kényszerítették őket, nem változhatnak át máról holnapra. Nigrinus, giesseni pap, tehát 1570-ben kiadott iratában czáfolás veszélye nélkül követelhetette zsidóellenes iratában, hogy a zsidókat szoktassák földművelésre és kézműre (67). A való tény az, hogy nem a zsidók használták ki a népeket, hanem a népek a zsidókat. Mikor a városok pénzügyileg megerősödtek a 15. században, szerzőnk utólagos helyeslése mellett sorban kiűzték a zsidókat (33), a 30 éves háboru pusztításai után pedig újra felvették őket, mert szükség volt kereskedelmi eszközre és vállalkozó szellemükre (74). A pénzkölesöznés abban az időben szintén a vállalkozó szellem körébe tartozott. Liebe maga elismeri, hogy a zsidók a korai középkorban nagy kultúrtenyezők voltak. Miért rosszabbodott volna ez a jó anyag későbbben, hanem azért, mert nem engedtek neki teret a szabad tevékenységre? De a zsidónak nem kell semmi felett csodálkozni, ha *igazhitű* keresztény az ő fajtáját leszólni képes. Érdekes részletek 61 (a Shylokmonda), 64 (a bolygó zsidó), 116 (a prágai zsidók 1741-ben Mária-Terézia tiszteletére rendezett körmenetben részben magyar galában, részben mint *huszárok* voltak öltözködve).

Szerző zsidó forrásokat nem ismer, elég jellemző, hogy azt mondja: »Der jüdische Rabbiner Israel ben Manasse« (72. lap, 58. kép). Nem merész feltevés, hogy L. nem értette azt a helyet, melyet 59a lapon idéz. Azt mondják, hogy kigunyolták a zsidók énekeit »d. h. das unverständliche Kauderwelsch, das man einem genügsamen Publikum dafür aufsuchte. Im Fastnachtsspiel vom Kaiser Konstantinus lautet die erste Zeile eines solchen: *Cados cados adanai ririos sim sim sechim jerimrios.*« Egész világos, hogy a szombati kados, kados, kados Adonai Czebaóthról van szó, melyet az imánál a közönség mai napig a leghangosabban mond. Ez a vers Ézsaiás 6, 3-ból

vétetett és a háromszoros »sanctus« a keresztény liturgiában is kiváló helyet foglal el.

A képeket a kiadóczég kerestette össze, tekintet nélkül a szövegre. Hogy szerző ismerte-e mind műve megírása előtt vagy közben, nem tudjuk, de azt tudjuk, hogy a 40. kép jelentőségét nem tudta eléggé méltatni. Ez a kép Antonius Margaretha »Der ganz Jüdisch Glaub« cz. művéből származik és a zsidókat kakasokkal (nem Hühner) a kezükben és a fürdő előtt mutatja. Minthogy Margaritha műve 1530-ban (Augsburg) jelent meg, régi tanu a »kaporeslogen« és a jom-kippur előtti megfürdésre (tevilő). Sabbathai Czevire vonatkozik a 60. és 61. egykoru kép. Az elsőn az egyik oldalon van Naylor, a másikon Sabb. Cz. Naylor a *keresztény* quäcker-király és S. Czevi a *zsidó* messiás, a két világcsaló. Pozsony is szerepel egy 1591-ből származó »Flugblat«-tal, mely ostanta sértésre vonatkozik (22. l. 17. kép). Héber betűk láthatók az 5, 9, 23, 29. képen. Érdekesekek a betűtípus szempontjából. Az utolsó képen Josel Rossheimból az aranyborju előtt áll, az egyik kezében pénzes zacskó, a másik kezében a talmud. Olvasható a talmudon levő 3 héber sorból az utolsó: מירישלם A 24. kép az erfurti zsinagógát mutatja 1357-ben; az 1. melléklet (8. lap) trimbergi Süsskind (zsidó) német mesterdalnokot mutatja be a Manessi-féle kézirat egy miniaturje után.

*

Nagl J. W. Geographische Namenkunde (Lipce és Bécs 1903. Die Erdkunde cz. gyűjtemény XVIII.) cz. munkájában a földrajzi nevek jelentésével foglalkozik. Érdekes dolgokat állít össze. A közismert nevek jelentésük ismerete által egész új világossággal öveztetnek. Egy fejezetet szentel a héber helyneveknek is. Jerusálem = béke háza, béke népe stb. A legérdekesebb volna, ha igaz lenne az, hogy az ókorban ismert három földrész neve *Asia*, *Európa*, *Afrika* a héberből etimologizálható. Európa = אֵרֹפָּא (naplemente), Asia = אַסְיָא (napkelte), Afrika = אֵפְרוֹכָא (elválasztott rész). Ez utóbbit N. maga is elutasítja (8). A régi héberek sem kereskedelem, sem hódítások által nem tűntek ki a szürke ókorban, hogy ők adták volna a távoli földrészeknek a nevet. De az valószínű, hogy a földrészek nevei sémi eredetűek. A föníciaiaknak is külön fejezetet szentel. Szidon = halászat helye; Tyros = szikla vagy erőd; pun = nap-

lemenet (a punok a mezopotámiaiaktól kapták a nevet). Hispania név szintén a punoktól ered, összefügg 𐤏𐤍 -nal = Kaninchen-produzenten (9. lap ?!). A könyvben a magyarok is kapnak egy fejezetet. Először a még élő népeknél kell megállapítani a geográfiai névadás módszerét. Ennek segítségével könnyebben lehet majd a régiekkel boldogulni. Mi Jeruzsálem fent adott etymológiáját sem tartjuk helyesnek.

*

Fiebig P. »Talmud und Theologie« cz. előadásában (Tübingen és Leipzig 1903) azt fejtegeti, hogy a talmud ismerete nélkül az Újtestamentumot nem lehet igazában megérteni. Az igazság nem új, de érthető, hogy a keresztény teológusokat újra figyelmezteti, mert a rég elismert igazságnak semmi hatása sincs. Azt követeli, hogy az egyetemeken ennek az irodalomnak tanszékeket állítsanak. Minthogy F. missionarius, csupán keresztény vagy zsidó-keresztény lektorokért lelkesedik. Saját ismeretei elég gyengék lehetnek, mert argumentumai nem hatolnak be a tárgyba, inkább bibliográfiai felszínen usznak. Schlatter »Jochanan ben Zakkai«-ja szerinte követendőbb minta, mint Bacher Agadája (20. l.), holott bebizonyítottuk német nyelven is, hogy Schlatter olvasni sem tud a talmudban. Aben Ezra F. szerint 1120 körül virágzott (14), helyesen 1140. A Sulchan Árukh 1500 körül jött létre (14), pedig akkor Káro József csak 14 éves volt. 8. lap 8, sor »Anfang d. 2. Jahrhunderts« (a misnáról), talán csak sajtóhiba (3. század). A *misna* szót már az ókorban $\delta\epsilon\upsilon\tau\epsilon\rho\omega\sigma\iota\varsigma$ -sal fordították és F. bizonyára ezen az alapon értelmezi »Wiederholung«-al (9), de a hiba, akkor is hiba, ha régi.

*

A Marti-féle kézi kommentárban (Hand-Commentar zum A. T.) Sámuel könyvét Budde K. magyarázta (Die Bücher Samuel. Tübinga és Lipcse 1902), melynek bevezetésében az általános kérdéseket tárgyalja. Mindjárt elején konstatálja, hogy Sámuel és Királyok együvé tartoznak és egy munkát alkotnak. Helyesen mondja, hogy tartalmi kettéosztásnál a Királyok első 2 fejezetét még Sámuelhez kellett volna venni (IX. lap; bővebb kifejtés Óhéber Könyv 46). De hogy miért osztották az egységes művet két részre, nem kutatja. Arra pedig, hogy miért vágták ott ketté, hol Dávid haláláról van

szó, így felel: Für die getroffene Entscheidung wird die Anhangsnatur der Kapitel II Sam. 21—24 den Ausschlag gegeben haben; man schuf dadurch ein Seitenstück zu Idc mit seinen Anhängen Cap. 17—21. Aber je ungeschickter die Teilung vollzogen ist, umso fester steht die Erkenntniss der ehemaligen Einheit. Gut gewählt ist der Schluss des ersten Buches mit dem Tode König Sauls. De ha oly ügyesek voltak a Sámuelkönyv felosztásánál, miért ügyetlenkedtek az egész mű felosztásánál? Különös a függelékre való hivatkozás, mintha a régiek a modern tudósok agyával gondolkoztak volna. Az említett helyen kimutattuk, hogy a könyvek kettévágásánál a külső terjedelem döntött, Sámuel és Királyok tényleg egyenlő nagyságúak. A Sámuel nevet a könyv kezdő tartalmától vette (Tanulmányok 26. s. köv. l.). Budde a Sámuel nevet igen találónak tartja. »Denn nicht nur ist Samuel der erste Gegenstand der Erzählung, sondern er hat auch die beiden Könige, von denen das Buch berichtet, durch die Salbung in ihr Amt eingesetzt (I 10 16). Ob die andere Bedeutung, die dem Namen in der synagogalen Ueberlieferung innewohnt — vgl. die berühmte Barajtha Baba Bathra 14 b — dass nämlich Samuel der Verfasser des Buches sei, der Benennung zu Grunde liegt oder ihr erst nachfolgte, dürfte schwer zu entscheiden sein«. Ezen és a közvetlenül utána következő okoskodás elemeit B. benyomásom szerint Tanulmányaimból vette, de sem e helyen, sem »Der Kanon d. A. T.« (Giessen 1900) cz. iratában nem részesít a felemelés szerencséjében. A probléma velejére nézve megjegyzendő, hogy az eredeti név שמואל volt és ebből következtek arra, hogy Sámuel a szerző (l. a bizonyítást i. h.). Amit B. XXII. fent mond, hogy a j. Taanith 68a említett szöveg-megállapítás Sámuelre is vonatkozhatott, nem áll, mert ספרים itt törőpéldányokat jelent (v. ö. Óhéber. K. 91. s. köv.) B. jer. Meg. 4, 2-t is idézi, de ott ez a hely nem fordul elő.

*

Spinner S. »Etwas über den Stand der Cultur bei den Juden in Polen im XVI. Jahrhundert« cz. iratának első füzeté (Frankfurt a. M. 1903) sikerült vázlatokat nyújt. Népszerűen festett képek a lengyel zsidók multjából, néhány új vonással. Az idézett lengyel nyelvű munkából látjuk, hogy

ez az irodalom nem szegény és hogy művelői a hivatott történészek, nem rabbik. Érdekes tények, hogy a zsidók bevándorlásuktól a XVI. századig a falvakon elszórva laktak, földmívelést és ipart űztek, községeket alig alkottak, híres talmudistáik nem voltak, lengyelül beszéltek, sőt valószínűleg lengyel nyelven imádkoztak. Csak a nagyméretű német, keresztény és zsidó, bevándorlás változtatta meg az ősi állapotokat. A magyar zsidók hasonló viszonyok között élhettek a XVI. századig. Ebben az időben kezdenek egyesek kiválni. *Ezofowicz M.* pl. örökös nemességre emeltetik (18), Emánuel Moldova vajdájává választatik (21), több zsidó orvos, pl. Askenázi Salamon, ki később Törökországban nagy szerepet vitt, hatalmas befolyásra tett szert. A füzet befejező részlete a négy (három) ország gyülekezetéről, a lengyel zsidóság eme szervezetéről, mond el egyet-mást. Spinner ezt az organizációt régibb keletűnek tartja.

*

Kahan Sámuel »Anaf Ez Aboth« elmés című iratában. (Krakó 1903) családfákat állít össze a Horowitz, Heilpern, Rappaport, Margulies, Schorr, Katzenelbogen neves családokról. Szerző a Horowitz család ivadéka és ez indította erre a genealógiai tanulmányra. A felhasznált, tisztán héber nyelvű irodalom elég jelentékeny. E mellett kéziratokból is merített. Öt listát ad, melyeket jegyzetekkel kísér. A végén 7 híres rabbi sirkövének a fotográfiáját adja mellékletben. Sok híres rabbi életrajzához szolgál adatokkal, magyar származású kiváló zsidókról is van szó, mert a Buda ostroma által szétszórott zsidók közül mindenüvé jutott egy-kettő. A jelen irat ad ocu-los demonstrálja a XVII—XVIII. század önkéntes és kényszer vándorlásait. Benyomásunk szerint Kahan alaposan dolgozott, bár feltűnő, hogy Kaufmann idevágó iratait nem idézi. Responsumokat és más héber műveket sűrűn idéz. A mű compositióját azonban nem tartjuk szerencsésnek.

*

König E., a kiváló héber grammatikus, e különös cz. alatt »Glaubwürdigkeitsspuren des Alten Testaments« *Gr. Lichterfelde Berlin* s. a. 1903) kis iratot bocsát közre, melyben az uralkodó tulbuzgó kritikával szemben bizonyítani iparkodik az Ótestamentom jelen alakjának hitelességét. Az irat

egy gyűjteménynek (Im Kampf um das Alte Testament) első füzeté. König a héber szöveg orthografiai, nyelvtani és lexikografiai sajátosságaiból és hasonló momentumokból meggyőzően bizonyítja, hogy a maszoretikus szöveg ősrégi és hogy nem babráltak vele annyit, mint a nagyhangu kritikusok hirdetik. Érdekes jelenség, hogy az orthodox ev. theológia képviselői, kik az Ótestamentumuk tartalmát akarják megmenteni, a szövegkritikában a legszélsőbb bibliakritikát is tullicitálják. Azt állítják, hogy az irodalomtörténeti kritika, amely a bibliai könyveket felforgatta, a maszora szövegén épülven fel, ingatag talajon áll, mert ez a szöveg nem megbízható. A bibliai kritikát saját fegyverével akarják megverni. König, ki a mérsékelt konzervatív irány híve, mindkét szélső irány ellen küzd.

*

Ratner B. 1894-ben nagy tudású bevezetést adott ki a Széder Olam Rabbához, melyet 1897-ben a könyv kiadása követett (mindkettő *Wilna*). E jeles kiadás és bevezetés daczára felette hasznos munkát végzett *Marx A.*, ki az elérhető kéziratok alapján új kiadást rendez, melyből az első tíz fejezetet tartalmazó rész kikerült a sajtó alól (*Seder Olam* (Cap. 1—10) nach Handschriften und Druckwerken herausgegeben, übersetzt und erklärt. *Berlin* 1903. Disszertáció). A kiadó és fordító művét tartalmas bevezetéssel látta el, amely négy fejezetre oszlik és egy függeléssel van kibővíve. Szól először a Sz. O. szerzőjéről, nevééről és nyelvééről. Szerzőnek Jósze ben Chalaftát tartja (160 körül), kit már Jóchanan (meghalt 279) nevezett meg ennek. De felteszi, hogy a Sz. O. jelen alakjában több toldást tartalmaz. A krónika jelentőségét Marx joggal taksálja nagyra és külön fejezetben világítja meg bibliai kronológiáját. A súlypont azonban a kiadásban rejlik, amely nagy apparátuson épül fel. Az eljárásról és a segédesszövekről külön fejezet számol be. Marx velős és világos megjegyzései a főpontokat sikerülten világítják meg. A fordítás szintén sikerültnek mondható.

*

Harnack Adolf legújabb művét »Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten« (*Lipsee* 1902) részletesen szándékoztunk ismertetni. Egyéb teendők folytán ez, sajnos, ez idő szerint nem lévén lehetséges,

csak röviden jelezzük, hogy a zsidó történet szempontjából is fontos dolgot, mert a keresztény községek zsidókból alakultak. Az öt fejezetből álló, első könyvnek jelzett bevezetést, melyben a zsidóság elterjedéséről (1. fej.) és a zsidó misszióból a pogány misszióra való átmenetről (5. fej.) van szó, még három könyv követi. A tartalomból kiemeljük a következőket. A miszsioprédikáció, a démonok elleni harc, a jótékonyosság (már a címek mutatják tiszta zsidó voltát), a könyv vallása, a sokistenség elleni harc, az apostolkodás (ez is zsidó fogalom). A 4. könyvben H. három listát állít fel azon helységekről, melyekben már az 1. században (I), 180 előtt (II) és 325 előtt (III) voltak bizonyíthatólag keresztény községek. Indiától Galliáig terjedtek. Emlékeztetünk arra, hogy Gamliel patriarcha (100 körül) a diasporához intézett körlevelét az Indiában élő testvérekhez is intézi. A 4. könyv, mely a keresztény hívők mennyiségéről és elterjedtségéről szól, minden esetre a legérdekesebb és a legrealisabb. Harnack a szó nagymestere és sajnos ez nem ritkán nagymondásokra csábítja, melyektől jelen könyve sem ment. Talán lesz még alkalmunk a munkáról beszélni.

*

A midrasirodalomról rövid, de világos áttekintést ad Strack H. L., berlini tanár, Prot. Real-Encyclopädie ³ XIII 784—798. A tudnivalókat 15 csoportba osztja és főképen irodalmi utbaigazítással szolgál. A száraz tényekre szorítkozó vázlatból szembeötlő, hogy mily sok itt még a megoldható (kéziratok etc. alapján), de meg nem oldott probléma.

HÓSI EMLÉKEK.

Előkélően butorozott szobában a tágas ablakfülkében asztal áll, melyen nyitott könyvek hevernek. A szegletben utazó bőrönd. A pamlagon imaköpenytartó hever, ósdi himzésű. 80 éves nagyapa az ablakból indulni készül, midőn ajkain a »mooz zúr jesuoszi« utolsó akkordjai elzendültek. Épen a chanuka gyertyákat gyújtotta fel. Körötte állanak fia és ennek két gyermeke Pali és Sándor, az agg unokái.

Sándor: Halld e Pál, mily különös e dal!
Nézd nagyapánk arcza mily fiatal!
Ugy zendül ajkán ez a héber nóta,
Mint vészes harcok gyújtó indulója,

Nagyapa: E dalt fiuk daloljátok velem!
»Az Úr kezében van a győzelem«

Pál: Hited mily rendületlen, nagyapám!
Taníts meg hinni ilyen igazán!

Nagyapa: Hegyek közül törődött testtel
Hogy veletek legyek ez estvel
— Midőn a mult idők homályából
Hősök emléki s gyertyák fénye gyúl —
Nem, nem jöttem fiuk hiába el!
Mégfogadtam a Seregek Urának
Hogy fiamnak, lányomnak, unokámnak
Ez ünnep fordulóján elbeszélem,
Mi történt egykor ez időtájt vélem.
Most rajtatok a sor én unokáim,
Hogy okuljatok életem csodáin.

Rég volt nagyon — több már mint ötven éve,
Piros vér hullt a föld fagyos keblére.
A falu táján ott hol én lakom.
S honnan elhitt ide ez alkalom.
Hazánkra akkor rája tört a gazság.
És szállt a gyászhir — nincs magyar szabadság!
Sirva dalolták, aggok, ifjak, nők.
»Megbűnhödtük a multat s jövődöt«
S e szent ima ostromra kelt az éggel:
»Nyujts feléje védő kart
Ha küzd ellenséggel«
Szegény hazánk oly elhagyott volt s árva
A szabadságharc véres korszakába
S ekkor az Úr, a nemzetek Ura
— Nevének Hossana Halleluja —
Hősöket keltett a népnek öléből
Százvezrek ellen harcolni vitézül
És harcza vonultak az ifjak, a vének
Kaszával, kapával fegyverzett honvédek
És jöttek a hősök: Dembinszky és Bem,
Kossuth — megindult a szent küzdelem
Kardot ragadott mindenki, ki férfi
És nagyapátok is velük indult
Az ellent megverni — hazánkat megvédni.

Pál: Mily megható ez, oh milyen csodás
Eszünkbe jut az ősz Mathatiasz!

Nagyapa: Chanuka este volt. Falunk körül
Hallottuk, hogy az ellen tömörül
MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE, 1904. I. FÜZET.

S hogy éjjelre nagy ütközet leszen:
Döntő csata, halálos küzdelem.
A zászlót én rám bízta hadnagyom
Szép czimeres volt. A hármas halom
S a négy folyó volt szépen rája festve
A szent piros, fehér, zöld selymezetre
S ezzel indultam én a nagy csatára.
Havas alkony borúlt a téli tájra.
És mielőtt hadsorba álltam volna,
Családomhoz betértem bucsuzóra.
Megesókolám nagyanyátok s fiam
S aztán e búcsú bús izgalmban
Ép úgy, miként itten ma köztetek
Meggyújtottam Chanuka mécesemet.
És eldaloltam a győzelmi dalt
Elzengtem a nagy ősi diadalt
Midőn az Úr csodákat tett velünk
És megsegíté kicsiny seregünk
Százezreken győzött egy kis csapat.
És Juda nép lett — Izrael szabad. —

Némán haladt a kis elszánt, tömött
Honvéd sereg a tar fenyők között.
Szívünk alig vert, oly szívszaggató
Volt szótlanágunk, csak a szüzi hó
Sirt recsegett. Az én lelkemben ám
Ujjongás kelt. Ott győzelmi imám
Riongó folytatása csattogott
Mint mikor győzők verik a dobot
S fujják a diadalmas trombitát.
Elöl így vittem a zászlót tovább
S aztán dördült az első ágyuszó.
Puskák ropogtak és az ágyuzó
Zsarnok ellenre bátran rá rohantunk
S egyszerre mint felsőbb parancsra ajkunk
Rázendíti Rákóczy indulóját,
Vert seregeknek harczra hívóját,
Melyben a keservek tördelt jaja si'
Majd meg mint maoz zur jesuoszi
Ősrégi dalunkban Isten segedelme
Jobb sorsnak reménye pirkad fel derengve
S lelkembe a két dal egybe csapott
Kézemben a zászló fenn lobogott
Rohantam előre a trombita szóra.
Sötétbe borúlt oszt minden előttem
S egy puskagolyótól megsebesültem,
Kidőlttem a sorból — leestem a hóra

S hópárnáimon lázalmokat láttam
És újra részt vettem egy harci tusában.
Úgy érzem, már éltem két ezred előtt
S én az utód — voltam az előd!
Juda volt vészben, Izrael a rab
Nem volt Adonáj imádni szabad.
És Adonáj volt nekünk a nemzeti kincsünk,
S a hittilalom volt fájó bilincsünk.

Jerusolajim volt porba alázva —
És megfertőzve az Úrnak a háza
A Kidron folyó vérről volt tele
És az olajfák szentelt erdeje
A gyászos égre kormosan meredt,
Vad horda pusztított Sion felett.
A szent Haleluja szimphoniák
Helyén vad, czéda, undok orgiák
Ütöttek istenkáromló tanyát.
Bálványok álltak az oltár helyén,
Köntöstelen tánczolt ott lány és legény.
Az élettelen bálványok között,
Az ég fölöttünk gyszba öltözött.
A szent korszokból az olaj ki vala öntve,
S abba vegyült martirjaink könnye.
Ott hullt el a kardtól sok hű hitű szűz,
Sok gyermek — nem akarták imádni Zeüsz.
S megtörve a kintől — oh szégyen — sok gyáva
Elhagyta hitünket és bálványt imáda.

Vérem korbáccsal kergette a láz,
Álmomban én voltam Mathatiasz.
S kardot ragadék: »Ki hisz Adonájban
Engem kövessen. Egy embert megláttam
Ki áldozni készült bálvány előtt,
Kardom kirántám és megöltem őt.
S oszt a hívőkől hadat toboroztam
És Juda zászlóját a táborba hoztam.
Oroszlánnak a képe volt himezve rá:
S az Úr neve rajta: Bátorokká
Lettünk lobogónk fenn lobogásán,
Mindegyikünk harczolt mint Leviáthán
És így aratott szörnnyü viadalba
Kis seregem diadalt diadalra.

Most felválták egymást lázlatományim
A lét és nem lét mesgyéje homályin.
Kinos való, és égi sejtelem

Kergette egymást szünös szüntelen.
Láttam halálom, — S nem sokára újra
Új harcra keltem. Én valék most Juda.
Kit megáldék halálos ágyamon —
Hogy ellenünk ő tapossa agyon
Szentély erődje zord Akra! Zeusz,
Bálványát ledönti Makabeusz!

És vezetem a hősi ostromot
Mely felszabadítá a szent romot
A domberődöt vívták katonáim
És Judáé lett újra Jeruzsálem.
Ott könnyeztem a szent romok fölött
Ott sirtam a dicső hullák között.
Akik megszentelték az úr nevét
S hitük éltükkel megpecsétélék.
Mily megrendítő volt a temetés:
A leviták gyászdalokat daloltak
Anyák, fiúk sirástól fuldokoltak.
S midőn Dávid király zsoltárával
Bucsuztatá a holtakat a kar,
Egy férfi ki hitét megtagadta,
Egy katonának kardját kiragadta
És ott a nyitott sírgödrök előtt
Az olajfák temető pagonyán —
Velünk sirt zokogott a csalogány —
Mégbánva tettét — a pengébe dőlt.

Ámde a gyász nem tartott el sokáig
A szentély megfertőztetett csodáit,
Kiástuk a füstölgő rom alól.
Láttukra minden lélek meghajolt.
Az óltárt visszaépítők helyére
Szentelt bort töltöttünk arany kelyhébe
Myrhát égettünk — bárányt áldozánk
És felhangzott a dicsérő imánk
A gyertyatartót felgyújtottuk fényben
A kenyéroltárt felszenteltük szépen,
A füstöket gomolygattuk, az Ur
Jelent meg abban láthatatlanul.
A szívünk repesett majd összeszorult
És minden szembe hálakönny tolt.
S kinek szent végzetéből megbűnhődte
Immár e nép a multat s jövődőt!
Dicsérjük őt a nagy örök Leendőt,
Ki volt, van és leszen most s mindörökre.
Majd meg a szentélyt avattam fel én

És papi köntösömet felvettem.
Hogy hálát adjak a nagy Adonajnak
És felgyújtsam a megszentelt gyertyákat.
Csodálkozva töltém az olajat
A kis korsóból, mert nyolcz nap alatt
Nem fogyott ki abból a szent nedű
S a szentélyben fény lángolt és derű.
Virág, bissus bibor és karmazsin,
Szinpompájában ragyogott fel im
Az oltáron égett a régi fény
S a szívekben a visszavitt remény.

Ép nyolczat gyűjték. Mert már nyolcz napon
Keresztül tartott a nagy vigalom
Szentélyünk avatási ünnepe.
Öblös hajója dallal volt tele.
S midőn a régi áldást rebegém
Hogy neve diadal s a hite fény
Imámra felzúgott a templom kar:
»Szirtünk az Ur kit ajkunk zengve vall;
Üdvünk segélyünk pajzsunk a Dicső,
Izrael népét megsegíti ő!
Végleg legyőzzük majd a zsarnokot!
Végleg felépítjük majd csarnokod!
S hogy méltó hálát adhassunk neked
Dalljuk ez avatási éneket.«

S e szent daltól zúgott zengett a lég.
Álmom való lett és felébredék —

Kicsiny lakomban ágyamban feküdtem,
És családom összegyűlt körülöttem.
Az ének amit véltem hallani
Az volt a maáz zur jesuosi.
Az ablakon ünnepi mécsesen
Nyolcz gyertyácska világolt ékesen
Tíz férfi nálunk imádkozott
És imájuk az égig elhatott
Ez ünnepdal nyomán kelt új csoda
S lelkeim lázálmiból felocsuda.

S aztán megtudtam, hogy a győzelem
Mit aratánk nagyrészt enérdemem
A zászlóval beleronték a vészbe.
És ez volt csapatunknak menekvése.
Azt hitte hogy kis portyázó csoport,
Minek zászlótartója neki ront,

Pedig a had közepét vágtuk által
S így szálltunk szembe bizonyos halállal
De az ellen megrémült megfutott.
Zászlónk győzött — tartója elbukott.

Pál: Az ősi szent dal lelkesite így
A régi dicsőség volt a mi hitt
A jog s igazság ura megjelent,
S hol ő jelen van csodákat terem.
Veled is ily csodát tett nagyapám
Oh esdlek mondd, mi történt azután?

Nagyapa: Aztán meglátogatott hadnagyom.
Gyenge valék a sebláztól nagyon
S szólt: Gyógyítson meg Isten katonám;
Neked Kossuth üdvözlét hozám.
A győzelem hírére könnyezett
És hozom pajtás érdemrendedet.
Ő küldte azt. Kossuth apánk izente
Hogy nem fogyott el lám a regimentje
S ha még egyszer megüzeni
Mindnyájunknak el kell menni!
... — Azóta fiúk szabad a haza
Betelt az Isten szent akarata.
S mint hajdan Izraelt kétezred múlva
Bennünket is felszabadíta újra!
Mert Adonáj a Jog nagy Istene
Minden szabadság örök kútfeje.
Megsegíti eszmények harczeit.
És sujtó karja egyben megjavít!

Lám azelőtt a hitünk sorsa itt
Kinszenvedés volt — volt sok balga hit!
De megmutattuk a szabadságharczba
Hogy testvérek vagyunk a vészbe, bajba
S mint Jüda vére elbukott hónap.
Ügy védte Jüda most Hungáriát.
Mert a Zsidó szent küldetés fia
A szabadságért kell harcolni.
S ha minden nép szabad lesz, Világbéke
Köszönt be majd e küzdő földtekére.
Egy szebb kor hajnala majd felhasad
S e hajnalban pacsirta madarak
Üdvözlő dala a zsidó ima
Mit siroknál kell elmondania,
Midőn hősemlékek évfordulója
Emléknapot ró minden hű zsidóra.

A hősökért, — eddig történetem
Emlékinánkat mondjátok velem:

E világon magasztalva¹⁾
Legyen Isten nagy neve!
Melyet Ő szent akarata
Így s nem másképp tervele!
Birodalmán uralkodjon
Még éltetek napjain,
Hogy Izrael gyarapodjon
A multaknak hamvain!
Mihamarabb, legközelebb;
S mondjátok reá: Ámén!

Dicsértessél hát szerfelett
Mindörökké örök lény!
Áldassál és dicsértessél,
Magasztalva említettél
Tiszteltessél, hirdettessél,
Neved szentebb mindeneknél.

Áldassék neve!

Mely magasztosb mint az ének,
Mint a hymnus és dicséret,
Mint a vigasz, a mely gyászt bont,
Mint, mit az ajk ujjongást ont,
Mint mit szerte e világon
Dalba füznek minden tájon
S mondjátok: Ámén!
Áradjon az égből béke
Élet, áldás Izraelre
S mondjátok: Ámén!
Ki békét tart fönn a mennyben
Lelki békét ő szerezzen
Békét áldást minden népnek
S különösen Izraelnek
S mondjátok: Ámen.

Budapest.

GERŐ ATTILA.

¹⁾ »Jiszgádál« ima.

TANÜGY.

AZ ORSZÁGOS IRODA ÁTIRATA A HITOKTATÁSI TANTERV ÜGYÉBEN.

Az izraelita községkerületi elnökök folyó évi márczius hó 30-án tartott gyűlésükben megbízást adtak az Országos Irodának az egyes kerületek megbízottjaiból álló *országos bizottság* egybehívására, amely hivatva legyen arra, hogy különösen a középiskolai vallásoktatást oly czélszerű módon megállapítsa, hogy azt minden hitközség elfogadhassa, ami által a vallásoktatás országszerte egyöntetűvé válnék. Az izraelita községkerületek bejelentették az »országos bizottság«-ba kiküldött szakférhaikat, kikhez az Országos Iroda a következő átiratot intézte:

»Az izraelita községkerületek képviselőtestületei már az 1892. év folyamán tartott üléseikben hangsúlyozták annak a szükségét, hogy a hitoktatás az összes iskolákban mind a lényegre, mind a formára nézve egyöntetű legyen. Megfelelő tanterv kidolgozására mindegyik kerület egy többtagu bizottságot küldött ki. A kerületi elnökök gyűlése az 1893. évi április hó 10-én tartott ülésében szintén tárgyalván ezt a kérdést, a kerületi elnököket felkérte, hogy — miután kíváncsok, hogy a középiskolai hitoktatás ne csak kerületenkint, hanem országszerte is egyöntetűvé tétessék — a kerületek bizottságai által kidolgozott tanterveket az országos iroda után a többi kerülettel közöljék. Kimondotta továbbá a gyűlés, hogy a többrendbeli tantervet egy országos bizottság egyeztesse össze, a mely mindegyik községkerületnek legalább egy-egy tagjából áll, és az országos iroda által hivandó egybe, mihelyt az egyes községkerületekből a tantervek hozzá beérkeztek.

A nyert megbízás folytán több ízben intéztünk a kerületekhez e tárgyban sürgető átiratokat, de csakis a hatodik (budapesti) izraelita községkerület képviselőtestületétől érkezett be hozzánk az általa megállapított tanterv, melyet azzal a

kérelemmel terjesztettünk a kerületi elnökök gyűlésének 1901. évi november hó 18-án tartott ülése elé: hogy a kerületi elnökök e tantervet képviselőtestületeikkel közöljék, tárgyalassák és a kerület határozatát, nemkülönben az általa választott országos bizottsági tag nevét velünk közöljék. E kérelmünket a kerületi elnökök gyűlésének folyó 1903. márczius hó 30-án tartott ülésében ismételtük, mire a kerületi elnökök az általuk kiküldött országos bizottsági tagokat bejelentették de a kerületnek a tantervre vonatkozó határozatáról értesítést nem küldtek.

Örvendetes tudomásul vettük, hogy a . . . izraelita községkerület czimedet küldte ki tagként a hitoktatási tanterv megállapítására egybehivandó országos bizottságba, melynek összehívása immár sürgős szükségét képez. Mielőtt azonban a bizottsági tagokat együttes tanácskozásra egybehívók, tájékoztatás óhajunk szerezni az iránt, hogy az egyes községkerületek készültek-e külön tantervek, vagy történt-e s minő állásfoglalás ez ügyben?

Midőn tehát a VI. izraelita községkerület vallásoktatási tantervét mellékelten megküldnök, tisztelettel kérjük: hogy azt, a mi e téren a t. bizottsági Tag Ur által képviselt kerületben történt, velünk közölni, s az ott netán készült tantervet vagy észrevételeket hozzánk beküldeni méltóztassék. Ha t. bizottsági Tag Urnak volnának netán megjegyzései vagy javaslatai, ugy ezeknek beküldését is köszönettel vesszük. Nagybecsü értesítésének minden esetre *e hó végéig* bátorkodunk eléje nézni.

A beérkező anyagot kinyomtatjuk és az egyes tagoknak meg fogjuk küldeni azzal a meghívóval, melylyel az országos bizottságot folyó évi november havában egybehívni szándékozunk.

Fogadja egyébiránt t. bizottsági Tag Ur kiváló tiszteletünk őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1903. október 15-én.

Az izraeliták országos irodája.

EGYÖNTETÜ VALLÁSOKTATÁSUNK TANTERVE.

Mikor tizenkét évvel ezelőtt állásomat elfoglaltam, hivatásom teendői között legtöbb gondot okozott a vallásoktatás. Hogy és mit kell, hogy és mit fogok a középiskolai ifjuságnak vallásból tanítani? A rabbiképző-intézetben bizony hírét sem hallottuk a vallásoktatás módszerének, utmutatást, előkészítést

e nehéz hivatás megoldására nem nyertünk ott; pedig könnyűszerrel lehetett volna annak módját ejteni. Uttalan zűrzavar volt még akkor is a vallásitanítás országa és nem tűnt föl irányadóul a kezdő kutató számára más, mint a pesti izr. hitközség egyetemes tanterve (Budapest, 1891). Ennek elvei és kiinduló pontjai azonban ellenkeztek meggyőződéssemmel és így vezetésükre nem bízhattam magamat. Tájékozást keresve írtam több idősebb kartársnak, közölnék velem, hogy és mit tanítanak ők? Nos, ahány feleletet kaptam, az mind más-más tervet tárt elém, anélkül, hogy részletes kidolgozással meggyőzött volna az igazáról. Így volt biz' az általában; ki-ki magára hagyatva a nehéz munkában és azért ahány község, ahány rabbi, annyi terv, ha ugyan egyáltalán volt terv, mely szerint a vallásitanítás terén haladtak. Mit lehetett tennem, el kellett kezdenem kísérletezni, a magam belátása szerint tervezgetni. Lassanként, évek multán ki is alakult tanítási tervem, nem elméletben, hanem gyakorlatban. Midőn tehát 1897-ben megalakult a Dunántuli Rabbiegyesület és mint hittani bizottsága előadójának nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy egyetemes vallástani tantervet dolgozzak ki, igaz lelkesedéssel vállaltam a munkát, mert tudtam saját tapasztalatomból, mily égető szükség van erre.

A tanterv elkészült, többszörös tárgyalás, tekintélyes számú kartársak bírálata és alapos hozzászólása után elfogadtatott és 1900 szeptemberben nyomtatásban látott napvilágot.

Utnak bocsátottuk a tantervet abban a meggyőződésben, hogy vallásoktatásunk haladásának, leendő egyöntetiségének szolgálatot tettünk, ha nem is hittük, hogy immár véglegesen megszilárdult építményt hoztunk létre; ellenkezőleg azt tartottuk, hogy csak ezentúl, az általunk megkezdett uton, fogunk a fontos kérdés helyes megoldásán szorgalmasan dolgozni.

Talán nem tévedünk, hogy ha a Dunántuli Rabbiegyesület ez irányu működésének tudjuk be azt az üdvös eredményt, hogy 1897 óta állandóan napirenden volt az egyetemes tanterv ügye és hogy több ilyen látott napvilágot, így a VI., a XXI. és XXII. községkerületé.

A kérdés azonban még korántsem forrott ki, az egyöntetű vallástani tanterv ügye még nem jutott el a megoldás-

hoz, még sok tényezőnek együttműködése szükséges e cél eléréséhez. Most ismét aktuális, minthogy az országos irodának eléggé nem méltányolható kezdeményezéséből az ország községkerületeinek képviselőiből alakított bizottság fog e hónap végén felekezeti életünk e fontos és szent ügyével foglalkozni.

Szívesen hajoltam tehát e lapok nagyrabecsült szerkesztője fölszólítására, hogy fejteném ki a vallásoktatás egyetemes tantervére vonatkozó nézeteimet. Teszem ezt e helyütt annál szívesebben, mert hisz a M. Zs. Szemlének nem csekély érdeme van abban, hogy viszonyaink a vallásoktatás terén ennyire fejlődtek; hisz megindulása (1884) óta folyton küzdőtere volt, a magasztos ügy érdekében vívott szellemi csatának. És ha most a husz év előtti állapotokra visszapillantunk, akkor határozottan szép reményekkel tekinthetünk vallásoktatásunk jövője elé. Sokat haladtunk azóta! Nem kell ma már, mint akkor, a kérdés legelemibb része miatt vitát indítanunk, a nagy chaosból már megállapodott elvek bontakoztak ki és ha alkalmazásukra nézve el is ágaznak a vélemények, nincs áthidalhatlan űr a nézetek között. És ha az egyöntetű vallásoktatás elérésére még jó néhány évig kell is majd várniuk, az említett országos bizottság munkálkodása akkor is nagy eredmény lesz, mely hivatva van a fontos ügynek hatalmas lendületet adni, és azért is a teljes siker reményét keltheti bennünk.

Hogy azonban egyöntetű, egyetemes tantervünk megfelelően a jogos követelményeknek, természetesen világosan kell előttünk állnia annak a célnak, amelynek szolgálatára készül. Sajnos, nem kételkedhetünk abban, hogy vallásoktatásunk azt a főcélját, miszerint vallásos zsidókat neveljen, igazán elérni képtelen. A felekezeti elemi iskola, ha feladata magaslatán áll, még valahogy megközelíti ezt az eredményt, de a nem-felekezeti elemi és a középiskola heti 1—2 órai vallásitanítással messze mögötte marad a kívánatos célnak. És ez csak természetes. Hisz iskolában vagyunk, tanítani is kell, osztályoznunk is kell, már pedig nem osztályozhatjuk a gyermek hívő érzületét, hanem csakis tudását, erről kell tehát meggyőződnünk elsősorban. De ha képesek is volnánk vallásitanításunkat igaz művészettel mindig és a maga egészében a vallásos nevelés szolgálatába állítani, akkor is mit érhetünk el a heti 1—2 órában? Hisz még fülében cseng a gyermeknek szavunk a val-

lásosság eszményeiről, a zsidóság történeti hivatásáról, szent-ségi kötelességeiről és már elhagyva a tantermet körülsívtja az a pusztító szélvész, mely a család és a társadalmi élet minden zugából előront, hogy túlharsogva a vallástanító szavát, semmivel tegye annak hatását.

Nem, igaz és teljes vallásos nevelést nem birunk a tanuló-nak a vallástani órákban adni, nem vagyunk képesek pótolni a család óriási mulasztását és nem is lesz ez lehetséges soha. Munkánk javarészen szizifuszi munka; félmunka lesz a legjobb esetben is, de azért a legnagyobb buzgalommal kell azt végeznünk, hogy legalább az is teljesen kárba ne vesszen.

Nézetem szerint tehát úgy állítandó föl a tétel, hogy *vallásoktatásunk célja a zsidó gyermeknek a szükséges vallásos ismereteket nyújtani és pedig úgy, hogy egyrészt vallásos tudatát és felekezeti önérzetét fejlesztsek, másrészt a vallás gyakorlatára képesítsék.* Úgy kell a gyermeket vallásra tanítani, vallásosságra nevelni, hogy azt gyakorolhassa és a mennyiben tőlünk függ, gyakorolja is. De ép úgy természetes, hogy mikor a *hagyományos vallásos-gyakorlat* tanítására fektetünk súlyt, akkor nem fogjuk elfelejteni, hogy nem üres formalizmust akarunk, hanem szünetlenül arra törekedünk, hogy tanulóinkat megismertessük vallásunk magasztos eszméivel, vallásunk és fajunk fontos történetével, örök hivatásával és így érzjük el, hogy önérzetes, lelkes zsidóvá válva tudjon áldozni vallásának gyakorlata útján általános emberi és különös felekezeti feladatai érdekében.

A fődolog azonban, nem sokat filozofálni, nem folyton a magas régiókban mozogni, csillogó elméletekkel foglalkozni, hanem a lehető egyszerű úton-módon pozitív vallásos tudást, ismeretet nyújtani a tanulóknak, hogy ne engedjük terjedni azt a rettenetes nyavalyát, »az ám-haáreczséget, a vallásos tudatlanságot, melyben ősünk joggal láttak oly veszélyt, mely a zsidóság közjavát veszélyezteti«. Ma is áll az, amit Goldziher 1885-ben (M. Zs. Szemle 543. l.) mondott: »Valamint az a nemzedék, melyhez apáink tartoztak, vallásos törekvését egész joggal főképp az isteni tiszteletnek (עבודה) eszthetikus nemesítésében érvényesítette, ép úgy kell a legközelebbi jövő vallásos törekvés súlypontját főképp a *vallásos képzés* (תורה) újjáélesztésében keresnünk«.

Ebből az igazságból kiindulva állapítjuk meg azt a ma már különben általában elfogadott alapelvet, hogy *vallásoktatásunknak két részből kell állnia, ú. m. a) héber tantárgyak, b) zsidó történet, ill. vallás-erkölcstan tanításából*; a kettőnek pedig egymást folyton ki kell egészíteni.

A *héber tantárgyak elseje a héber olvasás*, melyre a legnagyobb súlyt kell vetni, mert a folyékony héber olvasás alap-föltétele minden további haladásnak e téren. Már a felekezeti elemi I. osztályban el kell ezt érni, a nem-felekezeti elemiben legkésőbb a II. osztályban és azután gondoskodni kell a tanítónak arról, hogy a gyermek otthon rendszeresen imádkozzék és erről esetleg időnként bizonyítványt is hozzon a szülőktől. Szükséges tehát azért, hogy a gyermek már a II. osztályban megismerkedjék a hétköznapi imarenddel és azután osztályonként a szombati és ünnepi imarendekkel. Nem a liturgiának történeti tárgyalására, nem az imák eszmei tartalmának fejtegetésére van szükségünk, hanem, hogy a zsidó gyermek »kiismerje magát« az imakönyvben, tudja az istentiszteletek imarendjét, föl tudja keresni tartalomjegyzék nélkül az egyes imákat. Ezt kell elérnünk, az elemi iskola eredményét folyton ismételve és bővítve a közép- és polgári iskolákban, fiuknál és leányoknál egyaránt. Azért nem szabad az imakönyv tanítását az elemi iskola után mellőzni és a középiskola 1—2 osztályára szorítani, hanem a négy alsó osztályban folyton kell imarendet tanítani. Ezzel elérjük azt, hogy a gyermeknek 8 éven át állandó kísérelje az imakönyv és nem lesz a liturgia »emberi parancs betanulása«, hanem szoktatás a gyakorlati vallásosság kívánalmához.

E mellett az *imafordítás* tényleg mellékes szerepet játszik és ahol időhiány vagy bármi más ok ellenzi, bizvást elmaradhat. De ha nem is tartjuk nélkülözhetlennek, mégis ott, ahol bibliafordítás nem vehető, pl. a leányoknál vagy heti 1 órai polgári vagy kereskedelmi iskolai hittanításnál, semmiestre sem mellőzendő és mindig megérdemli a ráfordított fáradságot. Mert az bizonyos, hogy ha idővel el is felejtje a gyermek jó részét, miután nem folytatja a tanulást, de mindig marad a nagy többség emlékezetében a tanultakból annyi, hogy az imádkozásnál föl-fölvillanva, a tudás öröme éri el még legnagyobb ám-haárecznél is és az elengedhetlen

héber ima megkedveléséhez lényegesen hozzájárul. És az is bizonyos, amiben a tapasztalat mindig megerősít, hogy minden egyes héber szó, melyet a zsidó gyermek megtanul, egy-egy szál ahhoz a vastagra fonandó kötélhez, melylyel őt a zsidósághoz kell fűznünk.

Törekvésünknek tehát oda kell irányulni, hogy minél több תורה-t terjeszszünk, minél több héber tudást érjünk el a tanulóknál. De hát hogyan, mikor a felekezeti elemi iskolán kívül, nincs több erre a célra heti egy óránál; egy öreg pædagogus igaz szava szerint pedig a héber tanításához három dolog kell, mint a háboru folytatásához. Ez utóbbihoz háromszor pénz, az előbbihez pedig idő, idő és még egyszer idő. Ami idő azonban nekünk a nem-felekezeti elemi vagy a középiskolai rendes hittanórákban rendelkezésünkre áll, az édes kevés; azzal az ám-haáreczseget megtörni bizony nem igen lehet, de számolva a viszonyokkal ép azért úgy kell fölhasználnunk azt a kis időt és oly tananyagot kell hozzá választani, hogy a lehető legjobb eredményt biztosítsuk.

Elegendhetetlen tehát, hogy az osztott felekezeti elemi iskolában, ahol osztályonként heti 5—6 órának kell bibliafordításra kerülni, Mózes öt könyvét megismerje a gyermek, habár természetes csak szemelvényekben; hogy ne távozzék onnan fiú, aki nem forgatta Mózes öt könyvét és meg nem ismerte legalább felületesen, de autopsia útján. A nem-felekezeti elemi iskola mellett sehogysem szabad megelégedni a heti 2 órai törvényes minimummal, hanem okvetlen héber iskolát kell a fiuk és részben a leányok számára is létesíteni, ahol héber ismeretekre tesznek szert.

Ha azután a fiú középiskolába kerül, tovább kíséri őt Mózes öt könyve és alkalma lesz a vele való ismeretséget fenntartani és némileg bővíteni. Azért nem tartom megengedhetőnek, hogy a középiskola alsó osztályaiban, pl. csak az imakönyvvel foglalkozzék a tanuló, abból fordítson, mert úgy hiszem, hogy sohasem keltheti az imafordítás azt az érzületet a tanulóban a szent nyelv iránt, mint a bibliafordítás és úgy vagyok meggyőződve, hogy a bibliafordítás, melynél az imákra mindig lehet vonatkozással élni, pótolja minden tekintetben az imafordítást. Nem szabad tehát a tanulót egy évig sem biblia nélkül hagyni, hogy el ne idegenedjék tőle, de viszont azt

sem tartom eddigi kísérletezésem alapján helyesnek, hogy az egész bibliából vegyünk részleteket, hanem korábbi nézetemtől eltérve azt tartom *célravezetőnek, ha az egész középiskolán át csak Mózes öt könyvével foglalkozik a tanuló.* Akkor azután elvárhatjuk, hogy azt nagyjában elsajátítja, annak szokíncével behatódóbban megismerkedik és ennek folytán a tórafelolvasás iránt természetes érdeklődéssel fog viseltetni.

Mit várhatunk azonban mindezek tekintetében attól a tanulótól, akit mi a tóra néhány száz versének tanulása után az elé a merész vállalkozás elé állítunk, hogy Ezsásás, Eczechiel, Ámosz, Hósea, Mikha stb. nyelvezetével küzdjön meg? Szeretném én azt a latin tanárt látni, aki a mi héber tanításunknak megfelelő csekély előkészület után Tacitust olvasgatna a tanulókkal pl. Livius helyett! Hogy birkózzék meg az a tanuló, amelynek, hogy sokat ne mondjak, $\frac{3}{4}$ része egész héten át nem hall és nem lát héber betűt a hittani órán és az arra való készülésem kívül, oly szöveggel, melynek egy-egy verséhez egy sereg nyelvtani és tárgyi magyarázat szükséges; hogy szerezzem abból héber ismereteket, mikor a legnagyobb megerőltetéssel is alig képes az órára elkészülni? De ha már a heti 8—10 verset valahogy meg is tanulja, az év végén azon tény előtt áll a tanár, hogy vagy elbuktatja a tanulót, vagy elnézi azt, hogy a tanult anyagnak csak $\frac{1}{4}$ részét tudja, mert elfogulatlanul ítélve be kell látnia, hogy képtelen a tanuló azt az óriási nehézségű héber szöveget nagyobb mennyiségben egyszerre megtanulni, mert hisz az ismétlésnél megint csak új az neki, elfelejtette akkorra rég az előbb tanultakat.

Ki akarná ugyan kétségbevonni, hogy a héber szöveget vallás-erkölcsi nevelés céljából is tanítjuk és hogy a próféták és zsoltárok tartalma erre bő anyagot nyújt, de viszont ki akarná állítani, hogy mellékes a héber nyelvnek elsajátítása, amennyire ez ép lehetséges? Hisz akkor vegyük egyszerűen magyar szövegben a hatalmas prófétákat, minek kínozzuk a tanulót a héber szöveg fordításával. De hát e szerint letegyünk arról, hogy középiskolai ifjúságunk megismerkedjék prófétáink nagy és bámulatraméltó alakjaival, világgraszoló, fenséges eszméikkel? Nem teszünk le erről, mert biz' — mindig a nagy tömegről szólva — eddig sem értük ezt el velük a prófétái

szöveg fordítása által és ezután is nyújthatjuk nekik, egyszerűbb módon, magyar nyelven.

Ami pedig azt illeti, hogy középiskolai ifjuságunk a próféták eredetijét is ismerje, igen, erre is kell alkalmat adnunk és pedig az *országszerte szervezendő héber tanfolyamok* által, ahol azután az ifjuságnak a héberrel jobban megbirkózó része sikerrel fog haladni. Elérjük tehát azt, amit elérnünk lehet és nem járunk csalóka ködképek után. Mert hát azt csak Kórách állította, hogy »az egész község csupa szentekből áll«, nem volt az és nem is lesz soha valóság, hogy akár egy egész község, vagy a mi esetünkben, egy egész iskola minden tanulója egyaránt baaltenach legyen, mindannyi a tórán kívül a próféták és hagiografák magasabb készütséget igénylő könyveit is tanulja, bátran beérhetjük a tanulóssereg 10%-val és ezt, sőt ennél jóval többet biztosíthatunk a kitűzött célznak min-denütt! Megelégedhetünk Ezsásjának tanítása szerint ezzel a Seár-jásub-bal, mert ez lesz az »a szent magzat az ő törzsöke«, törzsöke minden modern zsidó hitközségnek, melyet a mindinkább terjedő vallásos közömbösség fejszecsapásai leteríteni nem birnak.

De a középiskolánál meg sem szabad állani, hanem az egyetemi hallgatók közül is össze kell gyűjteni, mert össze lehet gyűjteni, csak a módját kell tudni, azt a részét az ifjuságnak, mely a középiskolai idő alatt szerzett héber ismeretei alapján szívesen épít tovább és egy-egy téli cursusban szép eredményt tudna elérni. Ez nézetem szerint az egyedül helyes módja annak, hogy a Szentírás eredetijének ismeretét terjesztjük és közvetítsük az ifjuságnak és sikerrel küzdjünk az ám-baáreczek túlságos elszaporodása ellen. Ez a módja, nem pedig az, ha a középiskola egyetlen héber órája számára utó-lérhetlen ideált tűzünk ki és oly tananyagot veszünk föl, amely-lyel célt érni teljes lehetetlenség. Ez a pontja egyetemes tan-tervünknek a punctum saliens, ezen fordul meg vallásoktatá-sunk igazi céljának, a vallásos képzésnek helyes fejlesztése.

Amidőn még megjegyezzük, hogy *héber nyelvtant* min-dig csak a szöveg nyomán kívánunk taníttatni, végeztünk a héber tantárgyakra vonatkozó általános észrevételeinkkel.

A második, nem kevésbé fontos része a vallásoktatásnak a zsidó történet és vallás-erkölcstan.

Itt már könnyebben boldogulhatunk a mindenesetre nehéz

és nagy feladattal, mert a heti 1 óra sokkal inkább elég e tárgy sikeres tanítására, mint a héber tantárgynál. De azért itt sem szabad azt gondolnunk, hogy teljesen kimeríthetjük a tárgyat a rendelkezésünkre álló idő alatt, hogy valóban befe-jezzük a rendes órában a tanulónak ez oldalu művelését. Gon-doskodnunk kell, hogy *ifjusági iratok* által minél nagyobb mértékben egészítsük ki történeti, vagy ami tulajdonképen ugyanaz, vallás-erkölcsi tanításunkat, hogy minél jobban hozzá-férközhessünk ez uton az ifjuság lelkéhez, zsidó érzületéhez. És nemcsak ifjusági iratok, de a család számára szolgáló zsidó *történetek* is égető szükségletet képeznek, hogy meg legyen az alkalom annak, aki keresi, arra, hogy az iskola munkáját foly-tassa és kiegészítse, hogy a zsidó család sokkal maradandóbb eredménnyel terjeszsze a zsidóság történetének ismeretét, mint azt a vallástani óra bírja.

A történet tanítása a vallásoktatás szolgálatában két-séggel kivül a leghathatósabb eszközök egyike, amelylyel a leg-nagyobb mértékben kell élnie. Ennél azonban fordított a viszony, összehasonlítva a héber szöveg tanításával. Mert míg a héber szöveget elsősorban a héber tudás és csak ennek köz-vetítése útján a vallás-erkölcsi tanulság kedvéért tanítjuk, addig a történeti oktatásnál a vallás-erkölcsi tanulság az első és a szorosán vett történeti tudás csak másodrendű kérdés. A zsidóságot akarjuk bemutatni a zsidó gyermeknek, a bibliai korszak kezdetétől a mai napig, hogy megtudja, milyen vallás-közösség az, melyhez ő tartozik; hogy lássa, természetesen mindíg idejéhez és fölfogásához mérten, mint keletkezett és fejlődött, mint teremtetett és alkotott, mint küzdött és szenved-tett ez a zsidóság, melynek a vallás-erkölcs terén a legtöbbet köszönhet az emberiség, melynek rendeltetése, történeti hiva-tása véget nem ért mai napig sem, de amely nagy hivatás természeténél fogva örök és azért az utódoknak ép oly oda-adással kell azt szolgálni, mint az ősök azt tették.

Ép ezért kell az elemitől eltekintve, ahol ez nem szük-séges és nem is lehetséges, minden iskolai tagoltságban, amely egy egészet képez, így tehát már a közép- és polgári iskolák negyedik osztályáig, az egész zsidó történetet befejezni. Hogy ez lehetséges, az kérdés tárgyát sem képezheti; hisz nem az a fontos, hogy minél több részletet vegyünk át, hogy minél

több adattal terheljük a tanulót, hanem hogy úgy dolgozzuk föl a kijelölt anyagot, hogy az teljesen és mindenkép megfelelően szolgálja azt a célt, melyért történetet tanítunk, hogy a tanuló vallásához, fájához ragaszkodó, önérzetes és lelkes zsidóvá tegyük. Azért meggyőződésem szerint nem is annyira a fölvetett részletek minősége a döntő, mint inkább a tankönyv, amelynek útján és a tanár, aki által a történeti részlet a tanulóra hatni hivatva van.

Ma már általában elfogadott dolognak tekinthetjük, hogy az imént vázolt célból a bibliatörténetet és a későbbi zsidó történetet a mai napig tanítjuk és annak befejezése után, tehát a 4-ik osztályban rövid összefoglalásban és a 8. illetve az ennek megfelelő más iskolai osztályban rendszeres vallás-erkölcsstant nyújtunk. Az ú. n. vallástörténetet, mely összehasonlító vallástudomány alapján akart a középiskolai ifjú célztalan megterheléséhez hozzájárulni, eddigi képviselői is földadták, amit ezuttal is nagy örömmel és megnyugvással állapítunk meg, mert ez által vallásoktatásunk egyöntetűsége elől hatalmas akadályt távolítottak el.

Fontos elvi kérdés marad, vajjon úgy a biblia, mint pedig főleg a későbbi zsidó történet előadásában, ahol bizonyos tekintetben irodalomtörténetet is kell adnunk, szemelvényeket nyújtunk-e az egyes munkákból vagy ne? Bizonyos, hogy bő és száraz irodalomtörténet teljesen hasztalan a mi célunkra, még a legkiválóbb alakoknál is szűkre kell szabni az életrajzi részt; de az is bizonyos, hogy terjedelmes, tudományos szemelvényekre nincs sem időnk, sem helyünk, hanem a legszigorubb tapintattal és elővigyázattal kell összeválogatni ezt a minden-esetre nevezetes részét az előadandó zsidó történetnek.

Óvakodnunk kell általában a sok részlettel, mindig arra kell törekednünk, hogy a tanuló bizonyos folytatást vegyen észre a történet előadásában és utbaigazító vezérfonalat találjon annak beosztásában, ami annál fontosabb, mert hisz mi nem igazodhatunk a középiskolák világtörténeti beosztásához, hanem teljesen önállóan kell e tekintetben eljárunk.

A bibliatörténetet elvégzi a közép- és polgári iskola I—II. osztálya, a zsidó történetet a mai napig a III—IV. Az V. osztály újra kezdi új beosztással, más földolgozással és befejezi a VII. osztályban. Ugyanezt teszi megfelelő módo-

sítással a felső kereskedelmi alsó és középső, a felsőbb leányiskola V—VI. osztálya.

A beosztás egyéb részleteire a fentebb kifejtettek alapján ezuttal ki nem terjeszkedünk, az mint másodrendű kérdés nem befolyásolja a történettantítás főelvét. Meg kell említenünk még azt is, hogy *Palestina földrajzának és a zsidó kalendárium elméletének tanítása*, amit régente külön tárgy gyanánt is kívántak tanítani, meghaladott álláspont. Palesztina földrajzát a bibliatörténet keretében nyújtjuk a megfelelő térképekkel, a zsidó-naptár elmélete helyett pedig, magát a tanulók céljaira készült naptárt adjuk az ifjuság kezébe, ez által megint gyakorlati vallásos életre vezetve és tanítva azt.

A *vallás-erkölcsstan*, mint már említettük, befejezése a vallásoktatásnak, összefoglalása az előbb szórványosan nyújtott anyagnak, ott vesszük tehát, ahol az iskola befejezést nyer a tanuló számára. A közép- és polgári IV. osztályában nem szabad rendszeres vallás-erkölcsstani könyvre gondolni, semmiféle katekizmusra, hanem rövid, egyszerű összefoglalásra a történeti tankönyv végén. A középiskola 8. és a más iskolák megfelelő osztályában egy tanévre szóló vallás-erkölcsstant kívánunk, de menten minden tudományos nehézkességtől, minden tudá-lékos aprólékosságtól; egyedül benső vallásos meggyőződéssel, gondos körületekintéssel megírt tárgyalása legyen az a zsidó vallás tartalmának.

Ezekben kívántuk az egyöntetű, egyetemes vallástani tanterv vezéreleit előadni és azt hisszük, hogy nem pusztán egyéni nézetünknek adtunk kifejezést, hanem a kérdéssel foglalkozó szakemberek egy csoportja fölfogásának; hogy a többség-e az vagy a kisebbség, azt bizvást eldöntetlenül hagyhatjuk.

Ne feledjük el azt sem, hogy amidőn egyöntetű vallástani tantervet akarunk készíteni, az egyöntetűség alatt nem azt kell értenünk, hogy ezzel rabbilincseket verünk a vallás tanítóira, hogy pl. mindenütt csak ugyanazon szentirási verseket szabad fordítani, hanem csak a szentirási könyv megállapítása, a kör meghúzása, amelyben mozogni kell, a fontos; ép úgy mint a történetnél is egyik tanár más részletet domborít ki jobban, mint kartársa, mert nézete szerint az alkalmasabb céljaira, azt tudja ő jobban kiaknázni. Hisz a középiskolákban, ahol államilag kötelező az egyöntetű tanterv, lépten-nyo-

mon láthatjuk, hogy az egyes iskolák eltérő tankönyvek alapján, elütő egyéniségű tanárok vezetése folytán mily mértékben élnek a megengedhető szabadsággal, bár mindannyian egy cél felé törekednek. Mindamellett egyik iskola bizást építhet a másik eredményére, mert tudja hogy alapján ugyanazon osztály mindenütt ugyanazon anyagot köteles földolgozni. Ezt kell elérnünk a vallástanításnál is és az egyöntetű tanterv szigoruan körvonalazott, elvi megállapodásainak határai között mindig biztosíthatjuk a kellő szabadságot az egyéniségek érvényesülésének.

Az azonban bizonyos, hogy megszerkeszthetjük a legkövetesebb egyöntetű tantervet, amíg nem lesznek annak megfelelő kitűnő tankönyveink, amíg nem lesznek mindenütt megfelelő képzettségű, igazán lelkiismeretes vallástanáraink, amíg nem lesz országszerte a kívánatos szakfelügyelet, addig egyöntetű tantervünk sikeres megvalósítása csak utópia marad.

Nos, dolgozzunk vállvetve ez utópia megvalósításáért!

Szombathely.

DR. BERNSTEIN BÉLA.

VALLÁSOKTATÁSUNK.

A hitoktatás az utolsó évtizedekben öröndetes lendületet vett. Éppen a tizenkettedik órában emberelték meg magukat a magyar gyülekezetek vezérférfaik és kezdték pótolgatni egy egész nemzedék vétke, súlyos mulasztásait.

Szinte hihetetlen, hogy minő állapotok uralkodtak ország-szerte. Hatástalanul hangzott el legbuzgóbb papjaink intő szava. Mintha azok, akiknek tisztjük lett volna gondoskodni arról, hogy a serdülő nemzedék szívében védő bástyát emeljenek a vallás számára, szándékosan azon iparkodtak volna, hogy meglevő erődítményeink is romba dőljenek, hogy elidegenítsük, elveszítsük az ifjúságot, nem hogy meghódítsuk. A vallásos nevelés teljesen parlagon hevert, a tanuló ifjúságot egészen magára hagyták, nem törődve azzal, hogy egy-két emberöltő alatt veszendőbe fognak menni azok a nagy szellemi javak, amelyek felett viharos évszázadokon át gondosan őrködünk.

Az ifju kultura mámorba ejtette a legjózanabbakat is. Haladást láttak abban, hogy a zsidó iskolák becsukódtak

Egyszerűen megsemmisítették a zsidó élet e tápláló forrásait, — azokban az intézetekben pedig, amelyek megmenekültek a halálos ítélettől, mind szűkebb térre szorították a hittanítást. Minden reform a vallásoktatás rovására történt; gyönyört leltek abban, hogy a zsidó ifjúság mily szép összhangzásba tudja hozni a hasznos ismeretekben való jártasságot a vallás dolgaiban való megható tudatlansággal.

A középiskolai vallásoktatás csak a papirosra létezett. A tanulók csak akkor vettek tudomást róla, midőn az érdemjegyekre volt szüksége, hogy a bizonyítványban üres ne maradjon az az előkelő hely, melyet a törvény a vallásnak biztosított. Összekapcsoltak három, négy, sőt még több osztályt, tanítottak, ha ugyan tanítottak is, minden rend- és módszer nélkül és egy-egy lezajlott hittani óra csínjének derűs emlékei hetekre szóló vidámsággal látták el a pajzánságra hajló ifjúságot. Csak torzképét ismerte annak, ami a legkomolyabb és legszentebb.

A hitoktató személye is a legtöbb esetben — tiszteletre méltó kivételekről nem szólnunk — azt a benyomást tette a tanulóra, hogy a hittan alárendelt jelentőségű »tárgy«, amelyet szándékosan bíztak oly egyénre, akinek készültsége, hivatalos állása és egész egyénisége biztosítékot nyujtanak, hogy fontosabb kötelességektől nem fogja elvonni a gondjaira bízott ifjúságot és nem fogja megterhelni oly ismereti anyaggal, amelynek az ember nem veszi hasznát az életben, amely a boldogulás és érvényesülés szempontjából merőben felesleges, sőt talán hátráltat is a gyors haladásban, a kitűzött célzók elérésében.

Még sokkal mostohább sors jutott osztályrészl a serdülő leányoknak. Akikre a legmagasztosabb hivatás várt, akikre majdan a házi tűzhely vallásos megszilárdítása, a család vallásos életének ápolása volt bízandó, elestek minden vallásos gondozástól. Mitsem törődtek azzal, hogy a megváltozott viszonyok azt a kötelességet rótták a hitközségekre, hogy hivatott tanítókkal végeztessék azokat a feladatokat, amelyeket azelőtt az anyák teljesítettek.

Kinek jutott volna eszébe a templom kapuit kinyitni az ifjúság előtt? Természetes állapotot láttak abban, hogy a tanulók, akiknek szombaton délelőtt iskolába kellett járniuk, soha a zsinagóga küszöbét át nem lépték, hogy más ünnepnapokon sem érezték szükségét annak, hogy áhitatukat végezzék

holott módjukban lett volna. Még nemzeti öröm- és gyászünnepeken is a másvallású tanulókhoz csatlakoztak, mert velök senki nem gondolt, róluk senki nem gondoskodott.

A legnagyobb ritkaságok közé tartozott, hogy valaki önszántából felkereste volna templomát, alig akadt egy-egy, aki vallást és vallásoktatást, templomot és istentiszteletet egyáltalában komolyan vett volna. A legkitünőbb tanulók, akik nemcsak a szorgalom és komoly törekvés mintaképei, hanem — Isten kegyéből vagy nevelőik gondozásánál fogva — az erkölcsi tisztaság és szeplőtlenség megtestesedett ideáljai voltak, sajnálkozva mosolyogtak, midőn vallásról és a vallásos nevelés eszközeiről volt szó és íróniával illették azokat az intézményeket, amelyek akkor legnagyobb gyülekezeteink érdeklődésének körén kívül estek.

Igazán csak vallásunk elpusztíthatatlan életerejének köszönhető, hogy az így nevelt nemzedék a legcsekélyebb ellentállást is ki tudja fejteni azokkal az ostromokkal szemben, amelyeket mindenünnen hűsége ellen intéznek, hogy még többen nem hagyják cserben azt a zászlót, amelyhez a származáson és némi kegyeleten kívül semmi más erkölcsi kötelék nem kapcsolja őket.

És ettől a nemzedéktől kellett kiküzdeni az ifjúság vallásos nevelésének megifjohodását. Ezzel a nemzedékkel kellett megértetni, hogy vallás nélkül vallásfelekezet nem tarthatja fenn magát, hogy isteni csudából nem fog megszilárdulni a hűség, hogy múlt hangulatok és pillanatnyi hevületek nem alkalmasak és nem elegendők arra, hogy egészséges és erőteljes táplálékkal lássák el a szíveket és elméket, hogy a *felekezethez* való ragaszkodás csak akkor ér valamit, ha egybe van kötve a *valláshoz* való szeretettel és hogy ez a sokszor hangoztatott ragaszkodás, amelyért szinte köszönetet várnak, akik még el nem pártoltak tőlünk, rendszerint csak addig bizonyul elég erősnek, míg valami magasabb érdek nem parancsolja, hogy a nagyon is meglazult köteléket könnyű szerrel elszakítsák.

Ebben a nemzedékben kellett felébreszteni azt a tudatot, hogy az *érzületnek* alapja az *ismeret*, hogy *tudás nélkül nincs meggyőződés*, hogy vallásos nevelés komoly, alapos, céltudatos tanítás nélkül utópia.¹⁾

¹⁾ L. e sorok írójának cikkét: Der Religionsunterricht in Ungarn „Neuzeit“, 1885. 25. köt.

A megújodás folyamatban van. Az igazság győzelmes erejével utat tör magának annak az elismerése, hogy *minden hitközségnek első és legfontosabb feladata a vallásoktatás* és a múlt idők mulasztásainak tudatában annál nagyobb bátorsággal és lelkesedéssel látnak hozzá országszerte a hittanítás szervezéséhez. Valóságos verseny fejlődött az egyes gyülekezetek között és ez a verseny, amelynek célja az ifjúság lelkében mindjobban megszilárdítani az ősök vallását, igaz örömmel tölti el felekezeti életünk minden szemléljét.

Az újból feltámadt nemes buzgóságnak eredményét csak egy körülmény csorbítja: annak a kapcsolatnak és egységnek a hiánya, amely nélkül ezen a téren éppen úgy, mint vallásos és felekezeti életünk minden más körében szűköldünk, s a melyre multhatatlanul szükségünk van, ha azt akarjuk, hogy az elérendő eredmény arányban legyen a végzett munkával, a felhasznált erővel.

Mindenekelőtt pedig az eszméknek kell tisztázódnok, a hitoktatás alapelveire nézve kell megállapodásra jutniok azoknak, a kiknek szakértelme és tapasztalatai hivatva lesznek a vitás kérdéseket eldönteni és akiknek ügyszeretetétől méltán elvárhatjuk, hogy kellő tárgyilagossággal és nyugalommal fogják megfontolni azokat a problémákat, amelyeket e napokban illetékes helyről eléjük fognak terjeszteni, meghallgatva az ellentétes nézeteket is és figyelemre méltatva azok indító okait és érveit. Mert a vélemények nagyon is szerteágaznak és még ott is, ahol az alapelvek legalább látszólag egyeznek, nagyon elütők a módok, a melyeken azok érvényesítését képzelik és óhajtják.

Az egyiknél a *biblia* lép előtérbe, abban látja a vallás leghitelesebb okmányát, a vallásos megismerés legtisztább kútforrását, abból kíván meríteni legtöbbet, hogy a serdülő nemzedéknek táplálékot nyújtson. A másik a *történet* keretébe szorítja az egész hitoktatást, a történet fejlődésében látja a vallásos eszmék megnyilatkozását, kimagasló mozzanataiban és nevezetes eseményeiben a vallásos igazságok érvényesülését. Kizártnak tekinti a vallásos tanoknak és intézményeknek és ezek történeti fejlődésének megértését a történet világitása nélkül. Vannak, akik a hagyományos *imarendben* látják megtestesedve a vallásos szellemet, imáinkban legprágnásabb kife-

jezését annak, amit a zsidó ember az élet vallásos vonatkozásaiban érez és gondol és ezért az oktatást erre az alapra kívánják helyezni, alárendelve neki minden más egyebet. A liturgiához kapcsolják nemcsak a szertartások ismertetését, hanem még a tágabb értelemben vett vallástant, sőt a történetet is. Hiszen az imakönyvnek is van története, miért ne lehetne tehát annak fonalán históriát tanítani? Még vitásabb a tulajdonképpeni (rendszeres) *vallástan* oktatásának ügye, amelyet egyesek merőben feleslegesnek tartanak, mások pedig a legmagasabb polczra emelnek. Azokról a szerencsétlen ötletekről és kalandos tervekről, amelyek a nézetek sokféleségét még jobban tarkítják és a komolyság és készültség hiányára vallanak, egyáltalában nem szólok. Csak hátráltatják a kérdések tisztázását, a problémák megoldását.

A sok terv mellett pedig a módszertani kérdések nem igen részesülnek figyelemben, noha minden hozzáértő el fogja ismerni, hogy, ha valahol, úgy a hitoktatás terén a módszer rendkívüli fontosságu, ügyes, tapintatos, a tanuló lelki életének tünetényeit és törvényeit és az ifju szivre ható idegen befolyásokat szemmel tartó methodus a legsilányabb tantervet is megmentheti, míg ügyetlen kéz a legtökéletesebbet is el fogja ejteni.¹⁾

A hitoktatás körébe tartozó összes kérdések méltatásának szánt, a részletekre is kiterjedő és a methodikát tüzetesen tárgyaló dolgozat tisztje lesz rendszeresen előadni a zsidó vallásoktatás teoriáját, ezek a sorok csak néhány pontot akarnak szemügyre venni.

Minden hittanításnak célja vallásos embereket nevelni, azaz oktatás által úgy hatni érzelmre, gondolkodásra és akaratra, hogy az ember az élet minden viszonyai között a hitben (vallásban) találja meg lelkének nyugalmát és egyensúlyát és elismerve a vallás törvényeinek kötelező erejét, erkölcsi életét is azok szerint szabályozza. Midőn pedig vallást nyújt a léleknek és úgy idomítja, hogy az életet a vallás tanai szerint alakítsa, egyszersmind a vallás élő szervévé (organum) is teszi, hogy mások számára is fentartsa a hitet és azokkal a felté-

¹⁾ Az egyetlen idevágó komoly munka: Maybaum, Methodik des jüdischen Religionsunterrichtes, Breslau, 1896.

telekkel lássa el, amelyekre szüksége van, hogy sértetlenül, azaz lényegében változatlanul, de mégis a fejlődés általános törvényéhez alkalmazkodva, szálljon jövőendő nemzedékekre.

Csakis ennek a célnak szolgálatában fogunk növendékeinknek vallásos ismereteket nyújtani és csakis ennek a célnak szempontjából fogjuk megválogatni azt az ismeretbeli anyagot, amelylyel érzületére, meggyőződésére hatni iparkodunk, amelynek segítségével meg fogjuk kísérelni lelkének idomítását, úgy hogy a vallás létszükségletté váljék benne, egyszersmind pedig kielégítse legmagasabb igényeit.¹⁾

Be fogjuk vezetni csarnokába és szemléltetve vele azt a nyájás derűt és szende fényt, mely benne lakozik, az oltalmat, melyet nyújt, a lelki békét, amelylyel megajándékozik, a szívnek boldogságát és tisztaságát, amelyet általa nyerünk, azt az erős vágyat fogjuk ébreszteni benne, hogy egész életére biztossítsa magának ezt a hajlékot, amelyben oly elégedettnék, bátorságosnak és boldognak érzi magát.

Szemléltetni akarunk és ha valamennyien, akiknek tisztje az ifjuság vallásos nevelése, a szemléltetés mesterei volnánk, igen könnyen lobbanthatnók lángra saját lelkünk szikráival tanítványaink vallásos lelkesedését. Szemléltetés által a saját vallásos életünk részesévé tennők a gondjainkra bízott ifjuságot és nem kellene sokat tanítanunk, sok ismerettel terhelniük. De minthogy nincs módunkban közvetlenül férköznünk szívéhez, azokhoz az eszközökhöz kell fordulnunk, amelyek a közvetlen szemléltetést legjobban pótolják. Ezek az eszközök pedig a vallásoktatás egyes disciplínái: a *biblia*, az *istentisztelet*, a *történet* és a *rendszeres vallás- és erkölcsstan*.

*

A *biblia* a vallás klaszszikus könyve. Szelleme nálánál tökéletesebbet nem alkotott. Esméinek legadäquátabb és legprägnansabb kifejezése, intézményeinek legrégibb és legeredtibb tárháza. Egész vallásos életünk ebből a forrásból fakadt és tőle nyerte táplálékát. Nem természetes-e, hogy ezt a forrást fogjuk megnyitni az ifjuság előtt, hogy belőle mindenkor és kész örömmel merjen.

¹⁾ L. Neumann Ede, a hitoktatás a népiskolában, a nagykanizsai izraelita iskolák 1889. évi értesítőjében.

A bibliai oktatás tehát végig fog vonulni az egész vallás-tanításon. A legalsóbb fokoktól a legfelsőbbig. A bibliával kezében fog haladni a tanuló az iskola valamennyi osztályán át, hogy megbarátkozzék vele, hogy társaul fogadja, mely az egész életen át kíséri. A vallásos tekintetben kimagasló fejezeteket teljesen el fogja sajátítani, de ismernie kell minden nevezetes könyvét.

Meg kell honosítani a bibliai olvasmányokat az összes iskolákban — a leányiskolákban is — és mennél előbb gondoskodni oly könyvről, mely az Auerbach-féle Schul- und Hausbibel mintájára jó fordításban magát a bibliát adja az ifjuság kezébe, de megóvja attól, hogy profán szemmel nézze fenséges természetességét és belebotolják remek naivságába.

A hittanításra szánt idő csekélységénél fogva a biblia olvasása nem szorítkozhatik az iskolára, hanem a házra is kiterjesztendő. A tanítónak módjában van meggyőződnie arról, hogy a tanuló ebbeli kötelességét teljesíti-e. Magasabb osztályokban egy-egy bibliai tárgy irásbeli dolgozattól sem kell visszariadni.

Mint hogy azonban a biblia nemcsak szent könyvünk, hanem vallásunk *okmánya* is, nem érhetjük be azzal, hogy az ifjuság fordítás révén ismerkedjék meg vele, hanem azon kell lennünk, hogy eredeti nyelven is tudja olvasni. És ennek szükséges voltát fokozza az a körülmény, hogy a biblia nyelve istentiszteletünk nyelve és a vallás mellett az a kötelek, mely az egész föld kerekéségén elszórt híveket egymáshoz fűzi.

Legfontosabb azonban a tisztán *vallásos* szempont. A fordítandó részek kiszemelése ennél fogva az irodalmi vagy esztetikai tekintetek mellőzésével a *vallásos* jelentőséget kell, hogy figyelembe vegye. Szükségtelen kiemelni, hogy a fordítással a tartalomnak tüzetes méltatása fog karöltve járni. A fordítandó könyvek vagy fejezetek sorrendjének megállapításánál is csak a *vallásos* szempont lesz mértékadó és így a törán kezdve, az zsoltárokkal folytatva, majd a prófétákhoz (különösen a háftárakhoz) átmenve, a legfelsőbb fokokon ismét a törához (5. könyv összevetve a 2. és 3. könyv megfelelő fejezeteivel) fognak visszatérni, a rendszeres vallás- és erkölcs-tan előadását is, amennyire lehet, hozzákapcsolva.

A fordítás munkájának megkönnyebbitése és a haladás

gyorsítása végett a legszükségesebb grammatikai ismereteket is közöljük a tanulóval. Nem önálló tárgyként fogjuk tanítani a nyelvtant, hanem jó korán figyelemztetni fogunk a leggyakoribb és legfontosabb grammatikai jelenségekre és a között szabályokra mindig újból rámutatva minden időszak végén rendszeresen összefoglaljuk a nyújtott ismereteket, hogy ezzel is biztosítsuk a fokozatos haladást. Képtelenség éveken át idegen nyelvű szöveggel, minden grammatikai ismeret nélkül foglalkozni. Bármennyire tiltakozzanak is ellene, a nyelvtan elemeinek tudásáról nem mondhatunk le, ha csak minden pedagógiát arczul ütve szándékosan meg nem akarjuk nehezíteni a tanítás munkáját. Az a csekély grammatika, amit követelünk, nem terheli meg a tanulót, hanem fokozza *érdeklődését* és így bőségesen jutalmazza a reáfordított kevés időt és fáradságot.¹⁾

*

A vallásos életnek legjellegzetesebb nyilvánulása az a mód, amelyen a hívek *áhitatuknak* kifejezést adnak. Istentiszteletünk mai alakja hosszú fejlődés eredménye. Történetünk minden korszaka egy-egy új réteggel gazdagította és gyakran leglényegesebb részeire is átalakító hatással volt. Hiszen az istentisztelet nemcsak vallásos tudatunknak tolmácsa, hanem egyzersmind hű tükre annak, ami közeletről érinti lelki világunkat és örömben, bánatban, remény vagy csüggedés közepette mélyen megindítja szívünket. A fénykép hűségével mutatja Izrael sorsát és hitének történeti változásait. Legilletékeesebb hirdetője a vallás eszméinek, a szertartásokat kísérő alkotórészeiben folytonos támogatója intézményeinek és, aminek fontosságát eléggé kidomborítani nem lehet, a vallásos gyülekezet egységének és egyetemességének kifejezése és leghathatósabb eszköze.

¹⁾ E sorok keretében nem foglalkozhatunk a tanítás módszerével. De sok kísérletezés eredményeként melegen ajánljuk a középiskolákban a szójegyzékek készítését olyképpen, hogy a tanító a táblára írja az ismeretlen szót, megmagyarázza alakját és jelentését és a tanulóval bejegyezteti füzetébe. A házi készülésnek ez a füzet szolgál alapul. A héber írást, úgy tapasztaltuk az évek hosszú során át, egy-két óra alatt tanulja meg a leggyengébb tanuló is. A fordítással és jegyzetekkel ellátott szemelvények különösen kényelemre hajló tanulóknál nem igen válnak be.

Imakönyvünk ennél fogva a vallástanításnak egyik leghálásabb segédforrása. Az imák alapos ismerete a vallás eszméinek és intézményeinek ismeretét közvetíti, képessé lesz a közös áhitatban való aktív részvételre és ennek révén azokhoz is kapcsol, akik velünk együtt imádkoznak, aki lelkük igényeit úgy elégítik ki mint mi, akikkel tehát egyeknek érezzük magunkat az élet boldog és boldogtalan pillanataiban, egyeknek, midőn hálás lélekkel borulnak le Istenünk előtt és midőn elzokogjuk bántalmunkat és fájdalmunkat, vagy midőn óhajainkat és céljainkat, törekvéseink sikerét és eredményét tesszük le Isten kezébe. De nemcsak ezekkel, hanem azokkal az ezrekkel és milliókkal is, akik bárhol és bármikor ezekből az imákból merítették erőt, vigaszt, szilárdságot és egyszerűsmind hűséget és tudást.

Az imádkozásra, még pedig a héber (hagyományos) imádkozásra való készséget pedig a mi viszonyaink között csakis az iskolában lehet elsajátítani. A háztól, ezzel tisztában vagyunk, vajmi keveset várhatunk. És ezt a célt legalább bizonyos fokig már az elemi iskolában érhetjük el. A középiskolának csak tovább kell építenie a lerakott alapokon. Így is — az alsó négy osztályban — a héber oktatásnak nagy részét az imakönyv fogja igénybe venni. Elég bő anyagot nyújt. Annyit, hogy a szűkre mért időben — a két órából csak egyet lehet kizárólag a héber oktatásra fordítani — nem is bírnak vele. Ha az első és második osztályban a hétköznapi és szombati (esetleg Sálós Regálím), a harmadik és negyedikben pedig a többi ünnepi imákat és a liturgiába átment Zsoltárokat akarjuk fordítani, édes-keves idő fog maradni a biblia szövegének önálló tárgyalására.

Az imakönyv alapos ismerete pedig, a melyhez szervesen kapcsolódik az illető szertartások tüzetes méltatása, okvetlenül szükséges, ha azt akarjuk, hogy az istentisztelet kielégítse az ifjuság lelki szükségleteit, hogy részt vegyen az áhitatban, nemcsak mint hallgató, hanem a gyülekezet aktív tagjaként. Ezt az ismeretet azonban a hitoktatásnak szánt időn kívül nyújtanunk nem lehet, mert az ifjusági istentisztelet, melyet nagy nehezen honosítottunk meg és a mely ott, a hol kellő alakot öltött, megbecsülhetetlen szolgálatokat tesz a vallásos nevelésnek, imaolvasási órákkal pótolni, az áhitat

végzését pedig a szülők jóakarától tenni függővé, csak nem szabad.

De a liturgia ismertetése csak akkor fog a vallásos nevelés eszközévé válni, ha nem érjük be az imák gépies fordításával, hanem minden kínálkozó alkalmat felhasználunk arra, hogy azokra a vallásos eszmékre is utaljunk, a melyek kifejezésre jutnak bennök. A fordítandó részek kiszemelésénél pedig tekintettel kell lennünk arra, hogy számos imánk tartalma már nem felel meg teljesen vallásos tudatunknak és azokba a felfogásokba ütközik, a melyeknek a hitoktatás más köreiből tolmácsai vagyunk. Mellőznünk kell tehát mindent, a mi a tanuló kritikáját kihívhatná ha nem mellőzzük, vagy is teljesen, rá kell mutatnunk arra, hogy az illető imákat oly felfogások és viszonyok sugalmazták, a melyek a mieinktől sokban elütnek és ennél fogva csak *történeti* jelentőségűek és ama *kegyelet* folytán, a melylyel a multnak tartozunk, nem szorultak ki liturgiánkból.

Az imakönyv ismertetése alkalmas ad a vallásos gyakorlatban divó *műszavak* bevésésére és az ügyes és tapintatos tanítónak módot nyújt, hogy *a gyermekek útján a szülőkre is hasson*. A templomban elhangzó legékesebb beszédnél nagyobb sikere és foganatja van a tanulókhöz intézett abbéli nyájás és atyai figyelmeztetésnek, hogy szüleiket kérjék fel azoknak a szép és megható szertartásoknak és szokásoknak újból való meghonosítására, a melyek számára az ő érdeklődésüket és rokonérzésüket felköltenünk sikerült.

De istentiszteletünk regenerációját is a liturgia ismeretétől várjuk. Különösen vidéki hitközségekben, a melyekben az énekek, még pedig a templom méltóságához gyakran nem illő énekek túltengése immár tűrhetetlenné kezd válni és a szinpadi hatások hajhászása mindjobban kivetkőzteti az istentiszteletet komoly jellegéből és fenséges hivatásából, az imák ismerete fogja arra késztetni a hivatottakat, hogy a korlátlan »művészi« önkénynek, a kinövéseknek, a tartalom merő negligálásának megszüntetését hangosan követeljék. Ez idő szerint számos zsinagógánk hangversenyteremre emlékeztet.

*

Ugyanaz a szellem, mely a bibliát alkotta és istentiszteletünkben jut kifejezésre, Izrael *történetében* is nyilvánul.

Nemcsak átlengi, hanem meg is teremtette. Hiszen Izrael mindig tudatában volt annak, hogy a vallás népe, melynek történeti jogosultsága csak a vallásban rejlik, melynek hivatása a vallás eszméinek felismerése és érvényesítése az életben. Egész sorsát tehát vallásához kapcsolta, története vallásának története.

A vallásos fejlődés pedig a bibliából indul ki, de azon túl is megy, új medreket ásva magának és útját máig sem fejezve be. Vele párhuzamosan halad, sőt gyakran azonos vele Izrael története, mely arról szól, hogy a vallás szelleme miképpen öltött testet benne, miként vált életének legfontosabb tényezőjévé, mely ellenfelekkel küzdött meg, hogy diadalra jusson benne és mit tett és szenvedett Izrael, hogy világtörténeti hivatását kellően betöltsse. Ezt az egész történetet fogjuk tehát az ifjúságnak bemutatni, hogy szemmel lássa vallásának nagyságát és dicsőségét.

Hogy ez a történet mily végtelenül gazdag ragyogó emlékekben és magasztos mozzanatokban, arról itt szólnunk nem kell. De korántsem felesleges annak a hangsúlyozása, hogy a történet tanításának is *vallásos* célja van. Nemcsak és nem első helyen a zsidó néphez vagy vallásos gyülekezethez való tartozandóság érzetét akarjuk felébreszteni, hanem a valláshoz való hűséget megszilárdítani általa. Feltárjuk az ifjúság előtt a zsidóság multját, megmutatják neki a vérnek és a könyvek árját, a mely Izrael útját jelzi, de midőn vértanúságáról szólunk, nem csupán a hősök iránt akarunk bámulatot kelteni, a kik hűségüket és lelkesedésüket vérrel pecsételték meg, hanem az iránt a vallás iránt is, mely képes volt ily hősöket nevelni, híveit oly erősen magához kötni, hogy jólétről, nyugalomról, biztonságról, szóval mind arról, a mi az emberi életet becessé, boldoggá, kívánatossá teszi, de még erről az életről magáról is le tudtak mondani, csak ő róla nem. Be fogjuk vezetni a zsidó szellemi élet műhelyeibe, az írók, költők, tudósok pantheonjába, megmutatva neki azt az óriási munkát, melyet nélkülözések, szenvedések és veszélyek közepette végeztek, azokat a kincseket, a melyekkel az emberiség szellemi vagyonát gyarapították, de korántsem azért, hogy a fényes tehetségük és ragyogó elmék szemlélete azt a büszke önérzetet keltse benne, mely a nagyok ivadékainak keblét szokta dagasztani, hanem azért, hogy lássa, hogy a

legtudósabbak és legbölcsebbek is az ő vallásának emlőin táplálkoztak és a vallás oltárán tették le geniusuk legbecsebb termékeit.

De más tekintetben is *vallásos* célra fogjuk értékesíteni a történetet. A zsidó nép sorsát az isteni gondviselés szempontjából szemlélve, a történet eseményeiben és ezek következményeiben fel fogjuk ismerni azoknak az eszméknek a nyilvánulását és érvényesülését, amelyeket vallásunk hirdet és így a történet tanulságai igazolásai lesznek a vallás tanainak.

A fősúlyt azonban minden esetre magának a vallásnak, a vallás tanainak és intézményeinek történetére fogjuk helyezni. A vallás tanítás körében ez a történeti oktatás tulajdonképpeni tárgya. Akit a vallásos élet szervévé akarunk nevelni, annak magának attól a tudattól kell áthatva lennie, hogy a vallás élő valami, tehát fejlődött és fejlődni fog, tisztán kell látnia a fejlődés folyamatát, az erőket, amelyek benne működtek, a tényezőket, amelyek reá hatottak.

Valamint a biblia olvasása, azonképpen tehát a történeti oktatás mellözhetetlen kelléke a vallás tanításnak egészen a legmagasabb fokokig, még pedig úgy, hogy az elemi iskolában a tanulók értelmi fejlettségéhez mérten lehetőleg a biblia nyelvén el fogjuk beszélni a bibliai korszak történetét Salamon haláláig, a középiskola alsó négy osztályában tüzetesen tárgyaljuk az egész bibliai történetet és végig kísérik a tanulót a zsidók történetének valamennyi korszakán egészen napjainkig, különösen méltatva a hazai zsidók történetét. A felső osztályok tisztje lesz a vallás- és irodalomtörténeti ismeretek nyújtása, az utóbbiaké nem pusztá adatok, hanem a legfontosabb termékeknek szemelvényekben való bemutatása útján. Az érdeklődés fokozása céljából a legfelsőbb osztályokban itt is ajánlatos egy-egy megfelelő házi dolgozat.

*

A hitoktatás eddig érintett ágainak gondozása azonban nem ment fel az alól a feladat alól, hogy *rendszeres* összefüggésben nyújtsuk az ifjúságnak azokat az ismereteket, amelyeknek segítségével fel akarjuk építeni és megszilárdítani vallásos életét. Amire a bibliai és történeti oktatás alatt, valamint az istentisztelet ismertetéskor csak alkalmilag muta-

tunk rá, ami a tanulóknak mintegy öntudatlanul vált saját-jává, azt most rendszeresen összefoglalva adjuk neki. Egész pontossággal kell tudnia, hogy vallása mit tanít, hogy az emberi lelket zaklató problémákat miként oldotta meg, minő intézményeket alkotott, hogy ébren tartsa a hívekben a vallásos érzelmeket és gondolatokat, miképpen akarja alakítani az ember erkölcsi világát és hogy más vallások tanaival és intézményeivel szemben az ő igazságai és institúciói minő értéket képviselnek.

A rendszeres vallás- és erkölcsstan minden iskolában — az elemi kivéve — be fogja tetőzni az egész hittanítást, eredménye és koronája lesz. De kíváncsiak tartjuk, hogy a középiskola negyedik osztályában rövid és könnyen áttekinthető összefoglalását adjuk annak, amit addig csak alkalmilag nyújtottunk a tanulóknak.

A rendszeres vallás- és erkölcsstan jelentőségét el nem ismerni annyit tesz, mint az egész vallásoktatás célját és hivatását félreismerni. És jellemző, hogy a hittanítás történetében ezen disciplina megelőzte a többieket, ami minden esetre bizonyítéka annak, hogy szükségesnek találták az európai kultúrába belépő nemzedék számára rendszeresen összefoglalni a zsidó vallás- és erkölcsstan legfontosabb tanait már akkor, midőn egyéb hitoktatás még nélkülözhető volt. Hogyan mellőzhetnők tehát most, midőn vallásos nevelésünk majdnem kizárólag a hitoktatásra szorítkozik?

Magáról a rendszerről e helyen nem szólnunk és azzal a kérdéssel sem foglalkozunk, hogy vajjon az etikának mi adja meg sajátos vallásos és zsidó jellegét, de szükségesnek tartjuk annak a hangsúlyozását, hogy még a rendszeres előadásban is folyton rá kell mutatni azokra a forrásokra, melyekből merítünk és ezért minden tételünk egy Szentírásból vagy a későbbi irodalomból vett jellegzetes mondatban fogja támasztá lenni.

A bölcselkedést nem tartjuk ugyan veszélyesnek, de merőben feleslegesnek. Más a vallásnak és más a tudománynak az álláspontja, legjobb, ha mindegyik megmarad a talaján és nem sérti a másiknak a határait.

Annál szükségesebb a más vallások tanaira és intézményeire való folytonos utalás. Oly korban, amelyben a hitha-

gyás napirenden van és a csábításnak számtalan eszközével hálózók körül híveinket, mindenkinek tisztán kell látnia a különbségeket a saját hite és más vallások között. Nem emelünk ezzel válaszfalakat és nem bontjuk le a hidakat, amelyek a szíveket és elméket kell, hogy összekössék. Nem is fogjuk a különbségek felkeresésében örömlünket lelteni, sőt ellenkezőleg ki fogjuk domborítani azt, ami mindenütt közös, amiben mindnyájan egyek vagyunk és egyek akarunk maradni, de gondunk lesz arra, hogy minden hívünk tudja, hogy miért kell az ő saját vallásához ragaszkodnia, hogy meggyőződésének feláldozása nélkül miért nem adhatja oda másért.

Hogy polémiánkat, ha ezt annak lehet nevezni, a szeretet szelid hangja fogja áthatni, hogy más vallások tanairól és intézményeiről azzal a tisztelettel és kegyelettel fogunk szólni, a mely a hitnek minden alakját és nyilvánulását megilleti és a mely a zsidóságban mindig otthonos volt, hogy tudatossá téve a különbséget, minden alkalmat meg fogunk ragadni, hogy szorosabbra fűzzük a köteléket, mely kell, hogy mindazokat összekapcsolja, a kik velünk együtt boldogságot keresnek és tökéletességre törekcszenek, erről szólnunk nem kell. Polémiánk sohasem lesz kiméletlen és gyűlöletet keltő, valamint apológiánk is, a mely a folyton reánk zúduló vádakkal és támadásokkal szemben szintén előkelő helyet fog elfoglalni tanításunkban, minden önértzet és határozottság mellett, minden keserűség és kihívás kerülésével, tisztán csak az önvédelemre fog szorulni, elnyomni iparkodván a bűnös támadások folytán nagyon is jogosult méltatlankodást.¹⁾

*

Egész hitoktatásunkat tehát az a cél fogja vezérelni, hogy vallásunk számára buzgó, lelkes, odaadó híveket neveljünk. Tanítva fogunk nevelni. De nemcsak tanítva, hanem hangulatot keltve és mindazokkal az eszközökkel hatva a fogékony lélekre, a melyek termékenyenyé teszik a sziklás talajt is és az elzárkózó szíveket is megnyitják. Ünnepi momentumokat fogunk teremteni, a melyek a hétköznapiok szürkeségéből

¹⁾ L. Neumann Ede, a vallásoktatásról, a nagykanizsai járás tanítói körének közgyűlésén tartott felolvasás, »Zala«, 1899. nov. 19.

kiemelik tanítványainkat és oly intézményeket létesíteni, a melyek által sikerülni fog mély barázdákat is szántani a lélekben.

Az egész vallásoktatásnak *ünnepies* jelleggel kell birnia. A tanítást, a melyet rövid imával kezdeni és zárni nagyon ajánlatos, hangulatossá kell tennünk és elejét venni mindannak, a mi harmóniáját zavarhatná. A mennél szélesebb alapra helyezendő, a nemzeti öröm- és gyásznapiakat is felölélő ifjúsági istentiszteletnek, a melynek természetes középpontja (rendes szombatokon) a hitoktatásba szervesen beleilleszkedő exhortáció, nem szabad a nélkül a dísz nélkül szűkölködni, a melylyel az ünnepi istentiszteletet kitüntetjük és az egész ifjúság *tevékeny* részvételével kell végbemennie, hogy templomaink ennek révén is minél előbb visszakapják a rendeltetésüknek megfelelő jelleget.

Jeleül pedig oly ünnepi momentumról kell gondoskodni, a mely arra szolgál, hogy az ifjú és a serdülő leányzó az egész gyülekezet előtt *fogadalomszerű ígéretet tegyen*, hogy nemcsak származásánál, hanem erkölcsi hozzátartozandóság érzeténél fogva tagja lesz a gyülekezetnek, hogy szentnek és törvényes intézkedéseiben kötelezőnek fogja elismerni azt a vallást, a melyhez hűségesen fog ragaszkodni életfogytiglan.

Fiúk számára a hagyomány adta meg a kellő alkalmat, leányok számára a múlt század első fele honosította meg a *konfirmációt*. Mindegyik a vallásos nevelés leghathatóbb segédeszközei közé tartozik. Egyhamar, talán sohasem törlődnek el annak az ünnepi aktusnak nyomai, a melyet a lelkész intő szózata és áldása — nem sztereotip imája — igazán ünneppé avat, a leányok konfirmációja pedig nemcsak a konfirmandákra, hanem azok családjára, sőt az egész gyülekezetre is mély hatással van. Szinte érthetetlen, hogy eddig nem tört utat magának a hazában. Vajjon az idegen eredet elég ok-e arra, hogy elzárjuk előtte vallásunk szentélyeit? Nem elegendő-e minden aggály eloszlatására az a körülmény, hogy a konzervatív táborból indult ki és a külföldön orthodox irányu gyülekezetekben is meghonosodott már?

Abban a gyülekezetben, a melyben e sorok írója működik, a konfirmáció napja, az intézmény két évtizedes fennállása alatt, az egész hitközség ünnepévé emelkedett, mely a

köztudatban a legszentebb napok mellé sorakozik és biztos tudomásunk van arról, hogy válságos pillanatokban nem egy ingadozót óvott meg a hűség megtörésétől.

*

De mindannak, a mit hirdetünk és oktatunk, *egyénségünkkel* kell súlyt és jelentőséget adnunk. Annál, a mit tantervről, tananyagról vagy módszerről mondhatunk, sokkal, de sokkal fontosabb az, a mit a hitoktató személyéről kellene mondanunk. Hogy komolyságát nyájassággal, a minden frivolitással szemben tanusítandó szigort atyai szeretettel egyesítse, hogy a pontosságnak és köteleességtudásnak mintaképe legyen, hogy életmódjával nem szabad meghazudtolnia tanítását, hogy mindig meg kell óvnia függetlenségét tanulókkal és szülőkkel, ha kell, az egész gyülekezettel szemben, hogy ki kell vívnia tanítványainak bizalmát, hogy tanácsadójukat, vezérüket, a szó legnemesebb értelmében lelki atyjukat lássák benne, mindezekről e helyen beszélnem felesleges és végezetül csak azokra a komoly köteleességekre akarok rámutatni, a melyek hitközségeinkre az ifjúság vallásos nevelésének feladatából háramlanak.

Semmiféle takarékosági vagy más hasonló szempontból nem szabad a hitoktatás tisztjét olyanokra ruházni, a kik arra bármely oknál fogva nem alkalmasak, nem szabad különböző osztályok összehívása által a hitoktatónak különben is nehéz munkáját súlyosbítani, elejét kell venni annak, hogy a lelkész a köteleességek konfliktusába kerülve kénytelen legyen a tanításnak szentelendő időt más célokra fordítani és nem szabad beérnünk azzal, hogy az ifjúság ott ne szűkölködjék kellő oktatás nélkül, a hol a hívek nagyobb számban csoportosulnak, hanem vándortanítók alkalmazása által a diasporában elszórtak gyermekeinek is módot kell nyújtani, hogy valásukkal megismerkedjenek.

Adjunk táplálékot mindazoknak, a kik arra áhitoznak, felekezetünk megifjuhodását csakis ettől remélhetjük.

Nagy-Kanizsa.

NEUMANN EDE.

VALLÁSOKTATÁSUNKRÓL.
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

Fentartom az utolsó cikkemben írottakat és újból le akarom szegezni az ott hangoztatott két irányelvet, mely felé a vallás tanításnak haladnia kell. Szükséges először, hogy a *vallásos érzés zsidó módon való megnyilatkozását tanítsuk* és szükséges, hogy *az ifjúság a zsidóság eszméit az ősforrásokban tanulja*. Az előbbi alatt értem a *zsidó vallásos formákat és templomi szokásokat*, az utóbbi alatt a *szentírást*. Zsidó szokások ismerete és gyakoroltatása nélkül nem fogunk zsidókat nevelni és a zsidó szentírás eszméi és szelleme folytatólagos ébrentartása nélkül képtelenek leszünk arra, hogy műveltebb közönségünkben a zsidó köztudatot tápláljuk.

Mindakettő *egyaránt* szükséges és nélkülözhetetlen kelléke a zsidó vallásoktatásnak. Hiába mondja dr. Schwarcz, hogy a zsidóság zöme máskor sem ismerte a midrást és talmudot és a zsidóság mégis fennmaradt. *Nincs igaza*. S nincs igaza azért, mert a középiskolai tanulók nem a zsidóság zömét fogják képezni, hanem a vezető osztályt. Ez pedig nálunk soha nem szűkölködött zsidó ismeretek nélkül. Történelmi érvelésével tehát nem birhat arra, hogy lejjebb akaszszuk célunkat. De tárgyi okok is mellettünk szólnak. Végre is a régi zsidók hitrokonai között éltek. Érdekük, gondolkodásaik és érzésük világa mindig a zsidóság peripheráin belül mozgott és a zsidósághoz való ragaszkodásnak a legnagyobb garanciája abban állt, hogy valaki zsidónak született. Ha az illető nem ismerte a midrást és talmudot, ez csak tudatlanság volt. Ma pedig a zsidóság szellemének nem ismerése a zsidóság összességéhez fűző köteleknek meglazulását jelenti. Kérdem Schwarcz drt, hasonló lelki és erkölcsi dispoziációval bíró zsidók közül, nem-e az lesz képes nagyobb áldozatra zsidó voltáért, aki gyermekkorától kezdve héber nyelven tanulta a szentírást?

Dr. Schwarcz gyakorlati pedagógus is és mint ilyen tényekkel szeret számolni. A plajbászt veszi kezébe, összeadja a tanítási órákat és a tanításra szánt anyagot, egybeveti a klasszikus tanítással, számtani alapon kimutatja a föladat megvalósíthatatlanságát. Nem kicsinylem gyakorlati érzékét, de egyre mégis szeretném figyelmeztetni. Arra, hogy nagy a különbség a klasszikus nyelvek és a bibliának héber nyelven

való tanítása között. Ha a klasszikus tanításnak az volna a célja, hogy a latin és görög írók némely fejezeteit és azoknak gondolatmenetét alaposan megismerjék, négy-öt év alatt nagyon sokra vinnék. Akadna talán Horatius egy-egy ódája, melyet nem tudnának lefordítani, de Horatiusnak igen sok ódáját és azonkívül még sok mást, igen.

Ne itéljünk a bibliának héber nyelven való tanítását azzal a mértékkel, melyet a nyelvtanításnál alkalmazunk. Mások a célok, mások lesznek az eszközök is, a melyekkel az adott idő keretében is juthatunk eredményre. A budapesti tanrendet — heti két óra, amely itt minden osztálynál kivétel nélkül betartatik — szem előtt tartva, ha az olvasással nem kellene bajlódni, a héberre magára *negyven* tanítási órát lehetne fölvenni. Az esztendő többi harmincz óráját a kihallgatásnak és a többi szükséges tudnivalók elsajátítására fordítom. Egy-egy órának a héber tanítási anyaga 4—10 vers volna a gyermekanyag minősége az osztály magassága és a szöveg könynyebb vagy nehezebb voltához képest. S e mellett a könnyebb taníttatáshoz legszükségesebb nyelvtani ismereteket is lehetne nyújtani.

Hatodik esztendeje, hogy a fővárosi községi reáliskolában tanítom a vallástant és mondhatom, gyakorlatból beszélek: Adjanak kezembe olyan gyermekeket, akik kifogástalanul olvasnak héberül és akik a héber betűket az iskolai órán kívül is látják és én kötelezem magam arra, hogy a VI. községkerülettől megállapított tanrendet összes intenczióival keresztülvizsem. Óráról órára tapasztalom, hogy a héberül olvasni tudók könnyen meg is jegyzik a bibliai versek fordításait, ami, ha figyelembe vesszük az oly sokszor ismétlődő szavakat, nem is nagy dolog. Természetes, hogy a vallástannak segítségére kell jönnie a tanulónak, amit leginkább úgy tehet, ha olyan preparációt ad kezébe, amelyben a szavak a bibliai hasznátság alakjában fordíttatnak. Mert, ismétlem, mi nem héber nyelvet tanítunk, hanem vallásos ősirodalmunk révén a *zsidó szellem eleven erejét* akarjuk ébren tartani. És ennek az ébrentartásnak a legbiztosabb eszköze a biblia őseredetű nyelvének a szava. Egyedül a bibliának héber nyelven való tanítása értetheti meg velünk szellemének azt a hagyományos kialakulását, mely betűinek és hangjainak varázsával

kifelé ellentállóvá tette a csábítgatások és üldözések ellen, befelé pedig szívét és kedélyét képezte. És egyedül a biblia és a hagyományos irodalom tanításával érjük el azt, hogy művelt embereink *bibliai kifejezésekbe öltik erkölcsi gondolataikat s hogy a bibliai metaforák és hasonlatok gazdag tárházából veszik kölcsön névtelen etikai érzéseik számára a neveket.* Mennyivel megtermékenyítené zsidó érzésünket, ha észrevennők, hogy fenkölt gondolkodásunkból folyó képzeinket a legpregnansabb bibliai fordulatokkal fejezzük ki.

Nem akarok ennél a pontnál sokáig időzni. A bibliának eredetiben való tanítása ma többé-kevésbé mindenütt alapját képezi a zsidó vallásoktatásnak. De bizonyos az is, hogy többé-kevésbé igen csekély sikerrel. Erről nyíltan beszélhetünk, mert hisz' eléggé nyílt titok, amit a vallástanítók sem tagadhatnak és nem is tagadják. Mi már a mult czikkünkben reámutattunk a bajok gyökereire, amelyeket ott láttunk, hogy 1. *középiskolai vallásoktatóink nincsenek*, 2. *a tanulók nem tudnak héberül olvasni*, 3. *vallástani methodika hiányzik* és végre, hogy a VI. községkerületet és a Dunántúlt kivéve még *rendes tanterv* sincsen.

Örülök, hogy Schwarcz a bajok forrására nézve egy nézetet van velünk. A módszertanra nézve azonban skeptikus álláspontot foglal el és azt mondja, hogy heti két tanítási óra, csak harmincz tanulót számítva egy osztályra, nem elégséges ahhoz, hogy hébert is tanítsunk. Arra kérném, függeszse fel ítéletét még rövid időre. Vállalkozom reá, hogy a módszertanon dolgozom és e lapok hasábjain bemutatom. De előre kijelentem, hogy én héberül olvasó és a liturgikus olvasmányokban gyakorlott tanulókat veszek alapul. Mert ismételtén kijelentem, hogy egész vallásoktatásunk addig nem jut rendes mederbe, amíg valamilyen nem biztosítjuk magunkat afelől, hogy *iffjaink a zsidó eleven életet a maga megnyilatkozásaiban megismerik.*

Tárgyaltannak kell mondanom Schwarcznek azon megjegyzéseit, ahol a liturgián nem talál tanítanivalót és velem vitatkozik, aki a liturgiát a vallástanítás alapjául fogadtam el. Bocsánatot kérek, talán helytelenül fejeztem ki magamat és itt-ott talán említettem liturgiai eszméket, de én következetesen mindig *a liturgiának a vallástanításból való kikapcsolásáról* szóltam. Szerintem a liturgiát mechanice kell ismertetni és a

tanuló minden külön tanítás nélkül, egészen önkénytelenül tanulja meg egész imádságos rendszerünket. Azt is mondtam, hogy ajánlatos volna, ha az ilyen gyakorlatokhoz, melyeket istentisztelet helyett heti egy-egy órában tartanának, fordításos imakönyveket adnának az ifjúság kezébe, hogy ily úton külön tanulás nélkül is megismerkedjenek a tartalommal. Teljesen igaz, hogy az imádságos könyvnek egész szerkezetét nem a mai izlés sugallta. De van benne valami, amit igenis hangoztatunk kell. Ki tagadhatná, hogy imádságos könyvünk összeállításának a zsidóságot jellemző azon eszme szolgált csontosodási pontul, hogy az Egyistenség, a tóra, a próféták és a szentiratok ismerete nélkül még imádkozni sem tudunk, hogy *a vallásos érzés tisztasága nélkül Istenhez nem közeledhetünk*; hogy *a tóra törvényeinek az életbe való teljes átvitele egyetlen zsidó feladatunk, hogy a béke létesülése a legjobb és legdicsőbb emberi mű lesz.* Ne említse dr. Schwarcz a *השיבה הקטנה והמשמנה* kezdetű benedikciókat, azok elenyésző csekélységek ahhoz a tényhez, hogy imakönyvünk gerinczét azok a könyörgések adják, amelyek *Isten egységét vallják, a tóra megértéseért fohászokodnak, az értelem fokozásáért könyörögnek* és a bibliából vett idézeteivel, legyenek azok egyes versek, vagy akár egész fejezetek, mindenütt az *igazságos és békés életmód, a becsületes gondolkodás jutalmát hangoztatják.* Ha ezeknek a tudatát a művelt ifjúság lelkébe visszük, igenis erkölcsi tartalmat adunk neki egy egész életre és megkedveltjük vele a zsidóságot, vallásos gondolkodását és erkölcsi tanítását.

Nem szükséges külön utalnom arra, hogy összes imádságaink *עליו*-val végződnek, ahol az Egyisten uralmának elismerése abban a tényben fog nyilvánulni, hogy az egész emberiség meg fog javulni; hogy a *תפלה* utolsó benedikciója a *békeért* fohászokodik, ami nem véletlen, hanem folyománya annak a talmudban már befejezett gondolatnak, hogy *a zsidóság legnagyobb győzelme akkor lesz nyilvánvaló, ha az egész földön béke uralkodik.* Mindezt külön-külön mint liturgiai tárgyat nem kell tanítani, de amidőn a prófétákban a mint liturgiai tárgyat nem kell tanítani, igen is reáutalhatunk arra, hogy azok az eszmék mennyire mentek át a zsidók közérzésébe. Hasonlóan járnánk el a prófétáknak békéről szóló hirdetéseikben, igazságról szóló tanaikban.

Mindenütt reá lehet mutatni arra az eleven közérzésre, mely mindezeket átérezte és idézetekkel a talmudból, vagy a zsidó etikusból igen is meg lehetne mutatni, hogy a szentírás átalakítólag hatott érzésünkre és gondolkodásunkra, irányította cselekedeteinket és tanácsadónk volt viszonyaink minden fordulatában. És mindenütt hasznosan és üdvösen hatott.

Metodikailag egységes volna-e ez a tanítás? Igenis, az volna. Mert a dolgokat gyökerüknél fogná meg. Az alapgonddal mindig az lenne, hogy ime a zsidó ember a szentírás eszméiben és szellemében kutatott mindig és az élet bármilyen viszonyában azt találta, hogy élete és fennmaradása attól függ, mennyire valósítja meg a szentírásban hangoztatott tanokat és eszméket. Buvárkodott és kutatott, hogy azzal soha ellentétbe ne jusson. Boldogulásának feltételét is abban találta, mennyiben valósíthatja meg vallása törvényeit és ha imádkozott, ez volt fohászának főtárgya. S midőn a zsidó-érzésnek a szentírással való összeforrttságát így kimutattuk, átlépünk az etikai és jogi térre is, mindenütt bemutatván a szentírás alakító hatását.

Sem jogot, sem a vallástanra szorosan nem tartozó dolgokat, de az alsóbb osztályokban még az etikát sem tárgyalatnám külön. Csak egyes idézetekkel megvilágítanám azt a szellemet, mely a szentírásból kisugároz és egyes reflexiókat téve, megragadnám az eleven életet, reámutatván arra, hogy az adott helyzetben a zsidó fölfogás mit parancsolna nekünk.

Elhez az egész héber irodalmat nem kellene tanitanom, de azért átmehetnék a legkülönbözőbb történeti korszakokon és mindenünnen kiszakíthatnék egy-egy példát, mely a vallás erkölcsi nevelést és a zsidó tudat mélyítését előmozdítaná. S a midőn azt teszem, nem a történeti tanítást vélem helyettesíteni, csak a zsidó érzés és zsidó tisztelet növelésével a zsidótörténet iránti érteket vélem fokozhatni. A zsidótörténetet is csak úgy értjük, és csak úgy tudunk az alakjaival érezni, ha előbb gondolataink és érzéseink azonossága összehoznak bennünket.

A liturgiát a tanítás anyagából kikapcsolatnám és reátérek arra, miképpen oldható meg az imádkozni tudás nehéz problémája. Ez a kérdés most már némileg aktuális is, mert hisz a pesti hitközség már ebben az iskolai évben kíséreltezik e téren és nézetem szerint, az eredmény fölül fog mulni min-

den várakozást, ha a fél munkától irtóznak és a liturgiai órákat az egész vonalon legalább a *harmadik középiskolai osztályig* keresztülviszik. Az alapozási munka az elemi iskola főladata és amidőn erről szölok, az elemi héber oktatás megreformálását is föltétlenül szükségesnek tartanám. Mindenütt *nem felekezeti* iskolára gondolok. Az elemi héber oktatás első sorban nem héber olvasást tanítana, hanem *bizonyos héber imádságok folyékony olvasását*. Már az első osztály fölvenné a reggeli u. n. *ברכה*-t, amelyet mi is gyermekkorunkban mondtunk és melynek tartalma *שמע, עד נסירת ידים, שמע*. Ezeket az imádságokat a tanító fenhangon el is mondatná óráról órára és figyelmeztetné a gyermekeket, hogy ezeknek reggelenkénti elmondása vallásos kötelesség. Ugyancsak minden vallásos órának tananyagát képeznék az étkezés utáni, első benedekiző, a lefekvés előtti *שמע, המפלי, רבו, ברו* és *ברו* fenhangon való elmondása. Ha a tanító az olvasás elemein már túl volna, lelkére kötné a gyermekeinek, hogy ezeket az imádságokat el is mondják. Más olvasási gyakorlatokkal nem is terhelné meg a kisdedeket. A második osztályban a tanító még folytatná ezeket a könyvnélküli imádságokat, esetleg a *שמע* mind a három szakaszával, de olvasási gyakorlatokul már fölveendő volna a reggeli ima, *שמע*-től kezdve egészen a tefilláig annak erős hangsúlyozásával, hogy ezeket az imádságokat minden reggel mondja a vallásos zsidó. A harmadik osztály megtartaná a könyvnélküli imádságokat, az olvasási gyakorlatokat megtoldaná a tefilla, tachnun és olénuval, egyúttal megismerkednék a mincha és maáriv imádságokkal is, minthogy ezek anyagában egyedül a maáriv tefillaelőtti része új. Mindez egy félóra alatt elvégezhető volna és nem hátráltatná a többi szükséges tudnivalókat. De hangsúlyozni szeretném, hogy községi (nem hitközségi) elemi iskolákban a bibliafordítást csakis az erre a célra fentartott héber iskolában venném elő, mivel itt a legnagyobb súlyt az imádságok ismeretére és úgyszólván, könyvnélküli tudására fektetném.

Az így előkészített gyermekek a negyedik osztályban az említett imádságokat gépiesen elreclitálnák és újabb anyagként szerepelne a *hallél* és a *péntek esti*, valamint az *étkezés utáni* és *lefekvés előtti egész ima*. Megjegyzem, hogy a könyvnélküli imádkoztatás itt sem szünetel és talán fölösleges kiemelnem,

hogy az imádkozás közben már a megelőző osztályokban is könnyű szerrel adhatók a szükséges felvilágosítások, amelyek fölöslegessé tennék a különböző magyarázatokat. Pl. a mindennapi három tefillára vonatkozólag, mert ennek betanítása ezek mellett egészen fölösleges és hiábavaló időpazarlás. A negyedik osztály istentiszteleti gyakorlatok címén még külön tanítási órát is kapna, amelyen kizárólag a szombati imádságokat *שבת*-től kezdve a *מנחה* utániig gyakorolná, kiterjeszkedvén a tóra kivétele előtti és utáni részekre is.

Szándékosan kerültem eddig az ünnepi tefillákat. Ezeknek ismertetését az elemi osztályokban fölöslegesnek tartanám. Mert vagy vallásos szülők gyermekével van dolgunk és akkor ünnepnapon az atyjával megy templomba és ilyen készültség mellett egy kis figyelmeztetés is elég, hogy a gyermek eligazodhasson. Ha pedig az apa nem megy a templomba, akkor a gyermek is otthon marad és ez esetben semmiképpen sem imádkozzék otthon többet, mint a *sema* előtti és utáni részeket, a melyeket már jól ismer. Az ünnepi imarend megtanulását a középiskola alsóbb osztályaiban kezdené meg.

A liturgiai gyakorlatokat a középiskola alsóbb három osztályába bevinném. A *הרי ושאני הרי הרי קיום* elvénél fogva első sorban fontosnak tartom, hogy itt is azokat az imádságokat vegyük elő, melyek gyakoribbak, de mégis tekintettel kell lennünk arra, hogy a templomi imarendet követhesse. Tanítás közben pedig szükségesnek tartanám hangoztatni a mindennapi imádkozás vallásos előírását. Nem kecsgettem magam azzal, hogy ennek kimaradhatatlan lesz a hatása, de sok gyermeket esetleg még egy rövid ideig megtartana az imakönyv mellett. És ez nagy nyereség.

Visszatérve a liturgiai gyakorlatokra, a középiskola első osztálya még mindig a szombati imáknál megmaradna, de *שבת*-től kezdve, erős kiemelésével azoknak az eltéréseknek, melyek a hétköznapi és szombati liturgiát egymástól megkülönböztetik. A gyakorlások nem az otthoni, hanem a templomi rendet követnék, de figyelmeztetnének az eltérésekre. Minthogy az összes imádságokat fölölelnénk, az anyag egy egész esztendőt ki is töltene. A második osztály az ünnepi imarendet ismételtetné, de megint összefüggően, úgy hogy voltaképpen minden gyakorlat az imádságok gerinczét megtar-

taná. Az eltéréseket itt is szemmel kellene tartani, az útbaigazításokat pontosan megadni és némi vallástani magyarázatok kíséretében az imádságok vallástani tartalmát kiemelni. De csak úgy per tangentem. A fő a gyakorlat. A harmadik osztály újból az ünnepi rendet ismételtetné és az újévi megjomkipuri püjjutokkal az *וְהָיָה חֵקֶךָ* és még egy néhányat. Magától értetődik, hogy az átmeneti időkre eltérések megengedhetők.

Erősen hiszem, hogy ilyen tanítás mellett erősen kiképezőnk ifjúságunkat és olyan alapot tudnánk teremteni, mely egyrészt tanításunkat megkönnyítené, másrészt pedig ifjúságunkkal megismertetné a zsidó vallás templomi formáit. Az ilyen gyermekek közül sokan kényszer nélkül is szívesen eljárnatnának a templomba és a valóságban nem fosztanók meg őket attól, hogy a zsinagógai istentiszteleten részt vegyenek. Amióta az első osztályban a liturgiai gyakorlatot megtartom, tapasztalom, hogy az ifjúsági istentisztelet alól kizárt gyermekek kérve kérnek, engedjem be őket a templomba a nagyobb fiúkkal.

Budapest.

Dr. FRISCH ÁRMIN.

AZ EGYETEMES HITOKTATÁSI TANTERV MEGÁLLAPÍTÁSÁRA KIKÜLDÖTT ORSZÁGOS BIZOTTSÁG GYÜLÉSE.

Az izraelita községkerületi elnökök 1903. márczius hó 30-án tartott gyűlésükben megbízást adtak az Országos irodának az egyes kerületek megbizottjaiból álló *országos bizottság* egybehívására, amely hivatva legyen arra, hogy különösen a középiskolai vallásoktatást oly czélszerű módon megállapítsa, hogy azt minden hitközség elfogadhassa, ami által a vallásoktatás országszerte egyöntetűvé válnék.

Az országos bizottság erre a czélra fontos horderejű gyűléseit az 1903. év december 28. 29. 30. és 31. napjain tartotta a pesti izr. hitközség székházában.

A gyűlésen jelen voltak: *Schweiger* Márton, az orsz. izr. irodának elnöke, *Dr. Simon* József, az orsz. izr. iroda főnöke, továbbá az egyes kerületekből kiküldött következő tagok:

Az I. községkerületből: Dr. Fischer Jakab hitk. előjáró, Pozsony.

A II. községkerületből: Richter Zsigmond érsekújvári rabbi és Drechsler Alajos isk. elnök.

A III. községkerületből: Dr. Wellesz Gyula nagybittsei rabbi.

A IV. községkerületből: Salamon Mózes turdossini rabbi.

Az V. községkerületből: Dr. Vajda Béla losonczyi rabbi.

A VI. községkerületből: Dr. Kohn Sámuel pesti rabbi, Dr. Munkácsi Bernát pesti tanfelügyelő, Dr. Kiss Arnold budai rabbi, Dr. Adler Illés óbudai rabbi, Dr. Venetianer Lajos újpesti rabbi, Dr. Bárány József kecskeméti rabbi.

A VII. községkerületből: Dr. Singer Bernát szabadkai rabbi.

A VIII. községkerületből: Dr. Bernstein Béla szombathelyi rabbi és Dr. Pollák Miksa soproni rabbi.

A IX. községkerületből: Dr. Neumann Ede nagykanizsai rabbi.

A X. községkerületből: Dr. Perls Ármin pécsi rabbi és Dr. Rubinstein Mátyás szegszárdi rabbi.

A XI. községkerületből: Dr. Steinherz Jakab székesfehérvári rabbi.

A XII. községkerületből: Dr. Schnitzer Ármin komáromi rabbi.

A XIII. községkerületből: Fleischmann Mór isk. ig. és hitokt. Eperjes.

A XV. községkerületből: Dr. Fényes Samu kassai izr. isk. előjáró.

A XVI. községkerületből: Dr. Heves Kornél szolnoki rabbi.

A XIX. községkerületből: Dr. Jordán Sándor szatmári rabbi.

A XXI. községkerületből: Dr. Kecskeméti Lipót nagyváradai rabbi.

A XXII. községkerületből: Dr. Klein Mór nagybecskereki rabbi.

A XXIII. községkerületből: Dr. Löwy Mór temesvári rabbi.

A XXIV. községkerületből: Dr. Eisler Mátyás kolozsvári rabbi.

A XXVI. községkerületből: Dr. Pap Lajos brassói rabbi

Az országos rabbiképző-intézet részéről: Dr. Blau Lajos tanár.

Az országos Izraelita tanítóképző részéről: Dr. Krausz Sámuel tanár.

Az orsz. izr. tanítóegyesület részéről: Csukási Fülöp tanító.

Schweiger Márton nyitja meg a gyűlést, előadva ama magasztos czélt, amely a tanácskozás elébe ki van tűzve.

Dr. Simon József ezután ismerteti alapos beszédében az antecedenciákat, jelzi az irányt, amelyben az értekezletnek mozognia kell, és felszólítja az egybegyűlteket a megalakulásra.

Ezután az elnökség választott meg, amelynek tagjai: Dr. Kohn Sámuel pesti rabbi, elnökhelyettesek: Dr. Klein Mór nagybecskereki, Dr. Perls Ármin pécsi rabbi és Dr. Blau Lajos tanár. Jegyzők: Dr. Kiss Arnold, budai rabbi, Dr. Krausz Sámuel tanítóképezdei tanár, Dr. Pollák Miksa soproni és Dr. Singer Bernát szabadkai rabbik. Előadók: Dr. Munkácsi Bernát, a pesti izr. hitk. tanfelügyelője, Dr. Venetianer Lajos újpesti és Dr. Adler Illés óbudai rabbik.

Dr. Klein Mór nagybecskereki rabbi indítványára az orsz. irodának jegyzőkönyvi köszönet szavaztatott meg a hitoktatás ügye körül folytatott érdemes fáradozásáért.

Elfogadtatott dr. Simon József kir. tanácsos következő indítványa:

A részletes tantervnek a hozott határozatok alapján való megállapítására egy albizottság küldessék ki, melynek tagjai: a tiszti kar (elnök, elnökhelyettesek, előadók és jegyzők) és ezen felül dr. Neumann (Nagy-Kanizsa), dr. Bernstein (Szombathely) és dr. Kecskeméti (Nagyvárad). Az albizottság megállapodásai alapján a tiszti karnak helyben lakó tagjai megszerkesztik a tanterv szövegét, ezt az egyes tagokkal észrevételezés végett közlik, és ily uton a részletes tantervet oly módon készíti elő, hogy az országos bizottság újabb ülésezése alkalmával nagyobb nehézség és akadály nélkül végezhesse feladatát.

Erre dr. Munkácsi tanfelügyelő előadta a kidolgozandó egyetemes tanterv főbb irányelveit, melyek között élénk, magas színvonalu vita indult meg, és a melyeket a következőkben ismertetünk:

1. Első sorban határozattá emeltetett, hogy az országos bizottság csupán elvi jelentőségű határozatokkal foglalkozik, s hogy a kidolgozandó tanterv egyetemes legyen.

2. Kimondja továbbá a bizottság, hogy csoportosítások a hitoktatás foganatosításánál megállapíthatók ott, a hol nem lehetséges minden iskolának minden osztályában külön órát adni. A csoportosított oktatásnál a bizottság a ciklikus tanítást ajánlja.

3. A bizottság kimondja, hogy a talmudtórák, valamint az ifjúsági istentisztelet számára minták közlendők.

4. Az országos bizottság tanterve normális, se minimális, se maximális javaslatokkal nem foglalkozik. Azonban ezen normális tanterv mellett fakultatív többletet is megállapít.

5. A héber szöveg oktatása mindenütt elfogadtatik.

6. A felekezeti elemi iskolában a kongresszusi szabályzat heti 10—12 órát állapít meg. Ezt a bizottság soknak tartja, s megállapítja, hogy az I. osztályban 6 óra; a II.-ban 8; III.—IV.-ben 9 óra minimum; leányoknál a minimum I. osztályban 6; II., III., IV. osztályban 4 óra.

7. Elfogadja a bizottság az előadó azon indítványát, hogy az elemi iskolákban Mózes 5 könyvéből szemelvények taníttassanak, s nem pusztán az első 2 könyv.

8. A felekezeti polgári iskolákban a tóra végzendő, s ha idő marad, próféták és zsoltárok adandók elő. Különösen annál a pontnál vált élénkké a vita, a mely a hitoktatásban a szentírás ismertetésében azt a kérdést vetette fel *dr. Fényes Samu* indítványa során, hogy vajjon a héber szövegnek adasék-e bővebb tér az oktatásban, vagy a hazai nyelven fejtesék-e inkább ki a zsidóság eszmei tartalma, prófétai szelleme, világhódító küldetése. Hosszabb eszmecsere után kimondatott, hogy a héber szöveg — a mennyire csak lehet — megismertetendő az ifjúsággal, ám nagy súly fektetendő felekezetünk vallásos igazságainak, eszméinek, sorsának és apológiájának hazai nyelven való előadására.

Ezekben ismertetett főbb pontjaiban a bizottság előkészítő munkáját. December 30. és 31.-ik napján az albizottságok e munkát és e határozatok alapján tüzetesen megállapította minden iskola számára az egyetemes tantervet, amelynek végleges megszerkesztésével a bizottságnak Budapesten

lakó tagjai bizattak meg. Ez a véglegesen megszerkesztett tanterv a legközelebb újra egybehívandó országos-bizottság elé terjesztetik. Érdekes és nagyfontosságú *dr. Fényes Samu* következő indítványa, amelylyel az országos-bizottság foglalkozni fog, és amely hivatva van arra, hogy a tantervnek érvényt szerezzen:

Minthogy az egységes tanterv létesítése még egymaga nem biztosítja annak egységes alkalmazását s állandó foganatba vételét, hanem állandó és folytonos és egységes országos ellenőrzés és felügyelet is szükséges, egy országos tanfelügyelőség létesítendő a központban, melynek az egyes hitközségekben már eddig a tanítás ellenőrzésére s felügyeletére rendelt vagy ezután alkotandó szervek alá legyenek rendelve, mely tehát ugyanolyan viszonyban állana az alája rendelt szervezetekhez, mint általános iskolaügyekben a tanügyi kormány az alája rendelt intézetekhez és hatóságokhoz.

Volna alkotandó az eljárást, működést, hatáskört meghatározó erre vonatkozó szabályrendelet.

Volna alkotandó egy általános methodistica, mely a tanterv keresztülvitelének alapját és vázát képezne.

Hogy minden oktroypálás mellőzhető legyen, a hitközségek e szervezetbe való önkéntes belépésre volnának felhívandók s e szervezet hatálya is csak az önként belépő községekre terjedne ki.

E szervezet létesítése nemcsak tanügyi, hanem a hitéletnek egyéb irányban való fejlesztése s felvirágoztatása szempontjából is fölőtte fontos és üdvethető lehet és egy szervezet országos gócpontját képezhetné a magyar zsidóság szellemi és hitéletének.

Ezen okok alapján indítványozom:

Méltóztassék az Országos-Bizottságnak a központi irodát megkeresni: hogy az előmunkálatokat haladéktalanul, esetleg még a tanterv végleges megállapítása keretében tegye meg, abból a célból, hogy minél előbb szerveztessék egy országos tanfelügyelőség az egységes hittanítás és tanterv ellenőrzése és felügyelete céljából, szólítsa fel a hitközségeket ezen szervezetbe való belépésre s intézkedjék, hogy a tanterv életbeléptetése idejére általános érvényű methodistica is elkészüljön.

Budapest.

DR. KISS ARNOLD.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Grünhut L. és Adler M. N.*, Die Reisebeschreibungen des R. Benjamin von Tudela nach drei Handschriften, aus dem 13. und 14. Jahrhundert stammend, und ältern Druckwerken ediert und übersetzt, mit Anmerkungen und Einleitung versehen. II. Teil Einleitung, Übersetzung und Register. *Jerusalem* 1903. Ara 2.50 márka. *J. Kauffmann*, Frankfurt a M. — *Dr. Bernstein B.*, A Tóra, Mózes I—V könyve. 5 kötetben (Héber eredeti és magyar fordítás). *Budapest* 1902—1903. Schlesinger József Budapest Király-utca 1. Ara kötetenként 80 fillér. — *Dr. Tänzer A.*, Judentum und Entwicklungslehre. Nach einem in Innsbruck am 4. Mai 1903 über »Babel und Bibel« gehaltenen Vortrage. *Berlin* 1903. — *Dr. Löwy A.*, Die Echtheit der moabitischen Inschrift im Louvre geprüft. *Bécs* 1903. — *Dr. Schorstein N.*, Der Commentar des Karäers Jepheth ben 'Ali zum Buche Ruth. *Berlin* 1903. — *Dr. Venetianer L.*, A magyar zsidóság szervezetről. Különlenyomat az Egyenlőségéből. *Budapest* 1903. — Theologiai Szaklap, Szerkesztik és kiadják *Ruffay S.*, *Hornyánsky A.*, *Pokoly J.*, *Dr. Tüdös István*. Első évfolyam. — *Dr. Acsády I.*, A magyar birodalom története 15—22. füzet. *Budapest*. A mű megrendelhető az Athenaeumnál. — Hofrat Prof. *Dr. Müller D. H.*, Die Gesetze Hammurabis und die mosaische Gesetzgebung. *Bécs*. 1903 (a bécsi rabbi-seminárium 1902/3. Értesítőjében). — Rektor *Dr. Schwarz A.*, Jüdisches Bewusstsein. *Bécs* 1903. — Magyar-Zsidó Oklevéltár. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. I. kötet 1092—1539. *Dr. Weiss Mór* közreműködésével szerkeszti *Dr. Friss Armin*, *Budapest* 1903. *Wodianer F.* és *Fiai bizománya*. Ara 10 korona. — Tóra, Nebiim u-Kethubim tudományos kommentárral heber nyelven. Kiadja *Kahana Ábrahám*. II. füzet: *Genesis*. Magyarázta *Kahana Ábrahám*. Zitomir 1903 (Héber nyelven, modern kommentár. Ara 1.25 rubel). — Spinoza, Tractatus theologico politicus. Fordították s jegyzetekkel és magyarázatokkal elláttak *Posch Árpád* és *Rencz János dr.* *Budapest* 1903. Ara 5 korona (Filozófiai Írók Társ. A M. Tudom. Akadémia támogatásával szerkesztik *Alexander Bernát* és *Bánóczi József*. XVIII.). — *Kiss Arnold*. A pap hárfája, *Budapest* 1904 (Singer és Wolfner).

Dr. Ziegler Ignác, jeles munkatársunk, a Ferencz József rend lovagjává neveztetett ki. Dr. Ziegler az orsz. rabbiképzőintézet neveltje és 15 év óta karlsbadi rabbi. Kiváló társadalmi és tudományos tevékenységet fejt ki. A karlsbadi »Kurahospiz«, a mely egy millió koronába került, az ő műve.

Félszázados tanítói jubileumát ünnepelte két veterán tanító: *Goldberger Simon* decz. 13-án Budapesten. *Singer Izráel*, pedagógiai író, decz. 30-án S.-A.-Ujhelyen. Az Isten jutalmazza az ő szolgálatát végző érdemes férfiakat.

Zsidó tanulók a fővárosban. A pesti hitközség hatáskörébe tartozó tanulók száma: 26,134. Elemi isk. 14,633, polgári isk. 3839, középiskola 4396, felső keresk. isk. 1241 stb. A tanulók száma minden iskolában növekedett, csupán a Talmud Tórában és a Héber iskolákban apadt.

Felolvasás. Dr. Kecskeméti Lipót, nagyváradi főrabbi, az unitarius község meghívására Budapesten 1903. decz. 5-én magvas felolvasást tartott »a próféta nagy korszakáról«, mely a nagyszámú művelt és előkelő közönségre nagy hatást tett.

Kiss József 60. születésnapja alkalmából az irodalmi körök részéről nagy óvációkban részesült. A nagy multia visszatekintő költő az első volt hazánkban, ki zsidó tartalmu versekkel általános hatást keltett és mintegy új »költői műfajt« alkotott. »Az ünnepnapok« zsidó liturgiai cselekedetek. Közel két évtized óta Kiss más téren szolgálja a magyar irodalmat és, mint az imént lefolyt ünneplések mutatják, kiváló sikerrel.

Lederer Béla politikai író, kinek neve különösen Andrassy beszédeinek kiadása által vált ismeretessé, férfi kora delén meghalt. Gazdag családból származott, de minden idejét és erejét a tudományoknak szentelte. A korán elköltözött sok barát siratja.

Rabbiválasztások. *Dr. Löwy Ferencz* jeles munkatársunkat (Nagy-Atád) Maros-Vásárhelyen, *Dr. Guttmann Mihály* jeles munkatársunkat pedig Csongrádon választották meg rabbivá. Mindkét választás egyhangulag történt.

Zsidó egyetemi hallgatók. A budapesti egyetemen az 1902/3. tanév első felében 2011 zsidó hallgató volt (1266 jogász, 330 orvostanhallgató, 39 gyógyszerész, 376 bölcsész). A második félévben a zsidó hallgatók száma 1739-re szállott le. Feltűnő a medikusok apadása és a bölcsészethallgatók gyarapodása. Ki fogja ezt a 376 tanárjelöltet elhelyezni?

A kisinevi bűnpör. A kisinevi vérontás és rablás, amelynek oly sok zsidó élete és vagyona esett áldozatul, a végtárgyaláson a vérfürdő borzalmas részletein kívül az orosz rendőrség és hatóságok erkölcsi romlottságát is napfényre hozta, ami a zsidókat és a civilizált világot valósággal megdöbben-

tette. Egyes rendőrtisztviselők a zendülőket bátorították, sőt maguk is részt vettek a rablásban. A felállított katonaság több esetben a védekezésre sorakozó zsidókat szétszórta, de a rájuk törő vad csapatokat szabadon engedte garázdálkodni. A vizsgáló bíró hivatalos személyeket kompromittáló tanuvalomásokot önkényesen visszautasított és a jegyzőkönyvbe való felvételét megtagadta. Nem folytatjuk a borzalmas részleteket, csak konstatáljuk a hivatalnok sereg rettentő korrupcióját, amely részben a zsidók előnyére vált, mert az egyik rendőrtisztviselő öt rubelért fejenként sokat közülük hivatalos helyiségében őriztetett. A végtárgyalásról szóló tudósítások tulszárnyaljak a leghirhedtebb rémregényeket. A legszörnyűbb az, hogy a gyilkos rablóbandák huzamosabb időn át szervezkedtek, anélkül hogy az erről tudomással bíró hivatalos körök ebben megakadályozták volna. A nép ekkora demoralizása még az oroszoktól sem volt feltehető. Ily körülmények közt nem csoda, hogy Homelben a kisinevi példát utánozni próbálták. A végtárgyalás vezetésére a legjellemzőbb az, hogy a magánpanaszosok ügyvédei tisztségükről lemondtak, mert pl. a törvényszék ily határozatot hozott: »Az ügyvédek előterjesztése jogosult, de a törvényszék nem ad annak helyet«. Az ilyen igazság az államnak gyenge alapot szolgáltat és végeredményben végromlással fogja magát megboszulni.

Dr. Jastrow Marcus M. philadelphiai rabbi 73 éves korában meghalt. A lengyel szabadságharc leverése után börtönbe vettetett és kivándorolt. Nagy szótárt adott ki a targum, talmud és midrasról angol nyelven. Az amerikai »Jewish Encyclopedia« egyik szerkesztője volt, mely munkásságtól alig egy év előtt vonult vissza. Áldás emlékére.

Castiglioni Vittore, trieszti hittanár és rabbi, római főrab biva választatott meg. Rómában mint egy benediktinus tudós tanár panaszkolta előttünk, eddig nem volt zsidó tudós, ki a héber irodalomban járatos lett volna. Az új főrabbi, ki Luzzatto S. D. több héber kéziratanyagát adta ki, új életet hozhat ezekbe a tanulmányokba.

Dr. Maybaum Zsigmond hazánkfa és kitünő munkatársunk, a berlini hitközség híres rabbija és a »Lehranstalt« nagytevékenységi tanára, irodalmi munkássága elismerésül a német császár által a »Professor« czimmel lett kitüntetve.

Bécsi szeminárium. A lefolyt tanévvel fennállásának első évtizedét töltötte be és ezen idő alatt 81 rendes, 12 rendkívüli hallgatója és 14 tanulója volt. 14 tett rabbivizsgát, 2 végzett, 5 tanulmányai befejezése előtt hagyta el az intézetet, 40 részben pályát változtatott, részben más intézetbe ment. A lefolyt évben 27 hallgató volt, kik közül 12 Galiciából származott és 2 Magyarországból. A 27 növendék

segélyezésére jóval nagyobb összeget fordítottak, mint a budapesti rabbiképző 80 növendékére. Az idén nem lesz rabbi-vizsga.

Kis-Ázsia. Az utolsó statisztikai megállapítás szerint Kis-Ázsiában circa 15 millió lakos között kerek számban 124,000 zsidó lakik. Smyrna 22,516; Brussa 32,215; Aleppo 20,000, Wahu 5000, Moszul 6000, Bagdad 53,500, Baszra 4500. Mindenütt a vilajetek értendők.

Kanada. 1901-ben 16,432 zsidó lakott Kanadában, hova most nagyobb számban vándorolnak be. A zsidó-misszió ezekre is rávette magát és a misszionárius paksi származású zsidó, bizonyos *Trebitch Izsák*, ki 1879-ben Hamburgban tért át a keresztyén hitre. A 24 éves Trebitch Ignatius Timotheus valaha bócher volt.

Szentföldi telepítés. Berlinben Dr. Hildesheimer H. elnöklése alatt megalakult egy »Propaganda-Kommission des Zentralkomitees der Kolonisationsvereine«, melynek célja, hogy a keleti zsidó telepítést az eddiginél nagyobb mértékben folytassa. Az összes, e célzt szolgáló egyesületeket közös munkára egyesíti és hatalmas propagandát fejt ki. Budapestról is kapott biztató levelet. Palesztinán kívül Syriát is bevonják a telepítési területbe és iparos telepeket is fognak létesíteni. A gyűlésen az ugandai terv ellen nyilatkoztak, mert a politikai tömeges gyarmatosítás nem biztat sikerrel.

Mortalitás a zsidóknál. A zsidók a statisztika tanúsága szerint a hosszúéletűek közé tartoznak. A legújabb kutatások ezt a régi igazságot a zsidók mértékletességéből medical alapon magyarázza. Nincs alkoholizmus, amely a szervezetet rombolja és az utódokat satnyává teszi. Osupán az idegrendszer betegségei pusztítanak a zsidók közt nagyobb mértékben, mint másoknál.

Héber könyvnyomda. Alkalay Adolf és Fia pozsonyi cég, amely évek hosszú sora óta az orsz. rabbiképző-intézet értesítőit nyomja és szombaton nem dolgoztat, terjedelmes füzetben mutatja be egyes mintákban nyomdájá gazdag felszerelését. A boroszlói »Monatsschrift«-et szintén ez a könyvnyomda készíti. Tudományos műveken kívül mindenféle üzleti és egyéb nyomtatványokat állít elő még Bécs számára is. A cég számos ajánló levélre hivatkozik (Bacher, Blau, Schmiedel-Bécs stb.) és mi is a legmelegebben ajánljuk magyar művek kiadásánál is, mert olcsón és jól dolgozik.

A magyar birodalom története. *Acsády Ignác* történeti munkájának eddig megjelent és nagy feltűnést keltett füzetei most már díszes kötetbe egyesítve is kaphatók. Ezek, mint az egészen új csapáson haladó munkának első kötete, Mátyás király haláláig beszélik el a magyarság történetét. De igazán

a magyarságét és nem egyes osztályokét. Nincs a nemzetnek olyan eleme, melyet Acsády figyelmen kívül hagyott volna, úgy, hogy az előtt, a ki ebből a munkából ismeri meg hazája multját, egészen új távlatok nyílnak meg és megszabadul attól az előítéllettől, mintha Magyarország története csak a királyok és hadakozó osztályok története volna. Nincs magyar történelmi munka, mely ilyen élesen kidomborítaná, hogy ezt a nemzetet a benne kialakult néposztályok összessége tartotta fenn, hogy a földmivelő jobbágnak, az ipar és kereskedelem úttörőinek éppen olyan részük van hazájuk dicsőségében, mint a csataterén harcolóknak, mint a hadsereg vezetőinek. Acsády nemcsak a magyarság külső küzdelmeinek rajzolója, hanem belső vívódásainak szószólója is és hiven feltünteti azokat a változásokat, melyeken a magyar néplelek az évszázadok folyamán keresztül ment. Nemcsak mint katonát és politikust mutatja be a magyart, hanem megrajzolja nagyszerű polgárosító tevékenységét is. Nyomon követi szellemi tevékenységének minden megnyilvánulását, kiterjeszkedik az irodalom, a művészet, a közműveltség minden alakulására. És megmutatván, hogy milyen súlyos küzdelmeket vívott meg a magyarság fennmaradásáért, beszámol azzal is, hogy mint használta fel a kivívott eredményeket, mint illesztett minden megszerzett követ államiságának mind magasabbra emelkedő épületébe. Megrajzolja a magyar nemzetet a harczterén, meg otthona meghitt körében, magánéletének legjellegzetesebb vonásaiban. Igazán bámulságot kelt, hogy milyen ügyességgel tudta Acsády ezt a rengeteg anyagot világos, átátszó képpé tömöríteni, hogy munkájának nagy tudományos értékesége mellett, mint tudja a laikus olvasót is lebilincselni. Lebilincselni ragyogó nyelvével, stílusának emelkedettségével és vonzó előadásával. Tekintetbe véve, hogy az előttünk fekvő rendkívül díszes, félbőrkötésű hatalmas első kötetet (792 oldal) 2 színes térkép, 8 színes, 22 más melléklet és 298 szövegkép díszíti, ára, melyet a kiadó Athenaeum 18 koronában szabott meg, valóban olcsónak mondható.

A Magyar-Zsidó Szemle 1900. évfolyamát, az 1895. évf. 2. és 4. és az 1902. évf. 1. füzetét visszavásároljuk. Azon többi évfolyamokból, a melyekkel még rendelkezünk, egy-egy kötetet 4 koronáért küldünk bérmentve az összeg előleges beküldése után.

TÁRSADALOM.

A NEVELÉS ESZMÉNYE.

Az élet eszmény nélkül vajmi sivár és csak bámulni lehet a materialistákat, minő idealismus lakozik bennük, hogy mint materialisták tudnak élni. Minő eszménységet oltottak beléjük ifjú korukban, hogy mint meglett emberek mindenből kivetkőzve nyugodtan és megelégedve huzzák az élet igáját, nem remélve szebb jövőt, nem törekedve nemesebb lét után. Kétségtelen, hogy öntudatlanul amaz eszményi tőkéből élnek, melyre gondos nevelés útján tettek szert, mert minden nevelés bizonyos célzt tart szem előtt, melyre a reabizottakat az általa célirányosnak felismert utak és módok szerint előkészíti. Általában a társadalom számára nevelünk és e társadalomnak megvannak a maga eszményei. Ha hiányozna az eszmény, a nevelés sötétben tapogatódnék és csak azért nem tévesztené el a célzt, mert — nincsen célja.

A két nagy hatalom, amely a nevelés célját és ennek megfelelőleg az irányát megszabja, manapság is az állam és az egyház. Az állam hazafiakat kíván, az egyház vallásos embereket és a főtörekvés odairányul, hogy a két cél egymással összeütközésbe ne kerüljön, hanem egymással összhangban álljon. Vannak nagy csoportok, melyek a vallásos nevelés lényegét a pusztá erkölcsösségben látják és a szív művelődését erre az egy pontra központosítják. Vajjon az ethika egyáltalában vagy legalább a nép széles rétegeinél pótolhatja-e azt a szilárd alapot, melyet a vallásosság ad, vita tárgya. Mi ez alkalommal és e helyen ezzel a bogos kérdéssel nem foglalkozunk; talán pótolhatja, talán nem pótolhatja.

Az az egy azonban bizonyos, hogy vallásos embert valósi ideál nélkül nevelni nem lehet. És itt oly ponthoz értünk, amely az úgynevezett modern zsidóságban koránt sincs tiszt-

tázva. A hány ház, annyi nézet, hogy ne mondjuk, nézethiány. Mert mi türes-tagadás, a legtöbb modern zsidó erről a kérdéstről, amely következményeiben oly végzetessé válhatik, nem is gondolkozik. Hogy a fia derék polgárrá és jó hazafivá nőjjön fel, azt szíven viseli. Ez nagyon szép és dicséretes. De milyen zsidó váljék belőle? Erre a kérdésre világos feleletet a legkevesebb tud adni. A közömbösök ezt a kérdést egyáltalában nem vetik fel, nem is törődnek vele. De a felekezeti nem helyezkedhetik és nem is helyezkedik erre az álláspontra, ennek kell az ideál, csak hogy sajnós, nem látjuk, hogy melyik az.

A zöld asztalnál, hol egy emberöltő előtt a haladás volt a jelszó, most rendszerint a konzervativizmus járja. De hogy annak a türelmes szónak mi a tartalma, azt nem halljuk. Azt mondják, hogy a régi zsidóság, pl. Szófer Mózes. A fiaikat azonban a gymnasiumba iratják be és nem a pozsonyi jesivába. A világért sem akarunk gunyolódni — a tárgy sokkal szomorúbb, sem hogy ehhez kedvünk volna — nem is kételkedünk az őszinteségben, a fentemlített ténnyel csupán a lelki meghasonlást kívánjuk feltüntetni. A vallásos törvényből, akár ismerik, akár nem ismerik, egy jottát sem engednek, de csak akkor, ha másokról van szó. Képzeltető-e ennél nagyobb meghasonlás, zavar és kapkodás? A régi zsidóság ezt a — hogy is mondjuk — kétkulacsosságot nem ismerte. Midőn a XIII. században a tudománykedvelők és tudományellenzők, a maimunisták és antimaimunisták összezsaptak, nem volt arra eset, hogy azok, akik vizet prédikáltak, bort ittak volna. Ez egész új jelenség a zsidóságban.

A tiszta eszmény hiánya mindenképen baj, de kétszeres baj, ha a serdülő ifjuság szűkölködik nélküle. Fogékony lelke eleped a szomjuságtól, biztos alap nélkül épül fel e tekintetben egész lelki világa. A tátongó úr az élet és tan között már zsenge korában tudatossá válik nála és a lelki meghasonlás akkor csirázik ki, midőn még semmiféle irányban nem állapodott meg. A vallás törvényeit hirdetik előtte, de egyidejűleg azt látja, hogy ezeket lépten-nyomon megszegik. Minő veszedelmes példa. A példa annál veszedelmesebb, minél mélyebb gyökeret vert benne az a meggyőződés, hogy a zsidóság ezen hozzátartozói és ő maga által napról-napra megszegett törvényekkel áll és bukik. Mert lassankint arra a másik, még

veszedelmesebb meggyőződésre jut, hogy ő nem zsidó. Még egy lépés és a felekezeti statisztika legszomorúbb rovatát növeli. Egy folkloreista a vázolt állapotot röviden így fejezte ki: a zsidót ségecznek nevelik.

A theológia is más, meg a pedagógia is más. Nem szabad a kettőt összezavarni. Tegyük fel, hogy a theológia vagy az a valami, ami nálunk ezt a nevet felveszi, a vallásos zsidó ideálját a legsötétebb Galicziában találja meg — viszonyaink ismerője előtt nem is oly merész feltevés — a pedagógia ezt az ideált nem használhatná. A középiskolai ifjúságból ilyen, egyébként tiszteletre méltó alakokat semmiféle erőfeszítéssel nem nevelhetne. Talán még a népiskolában sem. Hiányzik a külső milieu. A nevelés gyakorlati tudomány és gyakorlati célokat szolgál, kénytelen tehát a tényleges állapotokat számba venni és az elérhetőség körén belül maradni. Más szóval a nevelésnél a célszerűség a domináló tényező.

Ez pedig felette szerencsés körülmény, mert lehetővé teszi, hogy a nevelést a szürke kathedrától és a zöld asztaltól teljesen függetlenítsük. A kérdés egyszerű és világos: milyen zsidót nevelhetünk adott viszonyaink közepette? Nem az a kérdés: mit szeretnénk, hanem az a kérdés: mire vagyunk képesek? A probléma, így formulázva, nem megoldhatatlan. Figyeljünk a való életre, tekintsünk vallásunkra és a kettő összevetése alapján állapítsuk meg a célt és a hozzá vezető leghízbiztosabb utat. Ebben az esetben helyzetünk kedvezőbb színt ölt, mert vallásunk eszméi egyszerűek, világosak, a tudománnyal kiegyenlíthetők, intellektuális áldozatot nem követelnek. Ezeket a minden nemesért és jóért lelkesedő ifjuság lelkébe beolthatjuk, úgy, hogy az élet minden körülményei között hozzájuk ragaszkodni és bennük megnyugvást és vigasztalást találni fognak. Történetünk dicsó példái az eszményiség világába emelik és a lelki meghasonlástól megóvjuk őket. A részletekben ugyan lesznek még eltérések, de az irány, nézetünk szerint, csak a fentvázolt lehet, amelyen eljutunk olyan nevelési eszményhez, amely a mi való viszonyaink között is vonzó erővel fog bírni. Csak a lehetetlent ne akarjuk, mert akkor az óhajtott cél ellenkezőjét mozdítjuk elő. Ezt pedig senki sem akarja, erre az egy pontra nézve mindnyájan egyetértünk.

Az aggasztóan kiélesedett közviszonyokban általános megelégedésre, mondhatni örömrre, barátságos fordulat állott be és egyelőre nem kell tartani attól, hogy a reakció úrrá lesz az országban. De azért feltűnő, hogy a kormány elnöke az 1848. évi XX. t.-cikk végrehajtásáról szóló nyilatkozatában csupán a protestáns egyházakról emlékezett meg, a többi bevett felekezetekről, tehát a mienkről is, hallgatott. Ez annál fájdalmasabban érint bennünket, mert tudva van, hogy az egyházpolitikai törvények és még inkább az azóta felszínre került klerikális áramlatok felekezetünkön ütötték a legmélyebb sebeket, részben meg is bontották. Az ujonnan megalakult nemzeti párt vezére még kifejezettebben csakis a katolikus autonómia és a protestáns államsegély mellett foglalt állást ujonnan formulázott pártprogramjában. Reméljük azonban, hogy a szabadelvű kormány nem fog két mértékkel mérni és a reform végleges megvalósításánál az izraelita felekezet ügyeinek jogos rendezése elől sem fog elzárkózni. Ez semmivel sem igazolható hátramenés volna. Az igazságos álláspontot báró Bánffy Dezső fejt ki az egyik protestáns felekezeti lapban napvilágot látott cikkében. Az 1848: XX. t.-cikk végrehajtását sürgeti. »Másfél évvel ezelőtt már elodázhatatlan kötelességemnek tartottam, hogy felemeljem szavam és az erdélyi egyházkerület 1902. november 8-án Kolozsvárt tartott kerületi közgyűlésében elmondott beszédemben azon nézetemnek adtam kifejezést, hogy »az 1848: XX. t.-cikk határozott rendelkezésének eleget téve, a törvényesen bevett összes vallásfelekezetek meghallgatásával« követeltessék, hogy a kérdést végre rendezze.« A cikk folyamán elmondja, hogy »követeléseiket már számokban is megállapították«.

*

Az utolsó évek folyamán folyóiratunkban számos ízben tettük szavá a zsidó tudomány állapotát és művelői helyzetét. Az egyes alkalmakhoz mérten egy-egy pontot világítottunk meg. Elmefuttatásainkban rendszerint nem a hazai, hanem az általános felekezeti viszonyokból indultunk ki. A kérdés nézetünk szerint eléggé meg van világítva és csupán azért térünk

vissza reá, mert Dr. Venetianer Lajos az irodalmi társulat idei Évkönyvében »A zsidó tudomány feladata a jelenkorban« cím alatt összefoglaló jeles tanulmányt írt a probléma lényegéről.

Első helyen azt emeli ki, hogy a zsidó tudós helyzete felette kényes: »Félnek az értelem nélküli zelotahad üvöltésétől s kitérnek a méltatlan meghurczoltatás számonkérő széke elől.« Igaz, hogy semmiféle felekezet nem guesmolja annyira szellemi és leki munkáit, mint a mienk; a zsidó vallás és irodalom modern bűvárát hazánkban semmisem kíséri oly híven, mint némely oldalról a gyűlölködés. De ne tiszteljük meg ezt a forrást a zelotaság, e tisztességes bestia, címével. Széjjel nézünk és keressük a »zelóta hadat« és nem találjuk sehol.

Az üvöltés, melyet a tisztelt cikkező hall, kölcsön vett hamis hangok tömege. Az igazi baj abban rejlik, hogy az érdeklődő körökből — a közönség zöme teljesen közömbös — hiányzik a kellő műveltség. Az ilyen körök nem látnak messzire és előttük minden duhajkodás argumentálás. A kétségtelenül meglevő baj orvoslását tehát alulról kell kezdeni. Ma a Dr. V. által sürgetett önálló vallásbölcsestet olyan »hilecszajain« neszecskék-félének tekintik.

*

1903. július 28—30. napjaiban Mountain Lake Park (Md.) oly gyűlekezetet látott, amilyen még nem volt: az észak-amerikai Egyesült-Államok zsidó-keresztényei külön kongresszust tartottak. Sem zsidók, sem keresztények nem voltak hivatalosak, csakis zsidó-keresztények. Új szekta, nem zsidók, nem keresztények, hanem zsidó-keresztények. Az egyik Reverend azt fejtegette, hogy a zsidó-keresztények tartsanak össze a közös származás miatt, melyet eltagadni nem illő. Egy másik Reverend ismertette azokat a törekvéseket, melyek kilenczven esztendő óta arra irányultak, hogy a zsidó-keresztények közös imára egyesíttessenek. Valamennyi kísérlet csúttörtököt mondott! De azért New-Yorkban 1903-ban létrejött egy »Zsidó-keresztény fi- és nőtestvér-egyesület«; Londonban pedig 1835 óta áll fenn az »Ábrahám-Társaság«, amely a megszorult »hittestvéreket« támogatja; továbbá az

utolsó évek óta a: »Hebrew-Christian Assembly« és a »Hebrew-Christian Alliance« működik. Mit tanítanak e röviden jelzett tények? Mindent, csak azt nem, hogy ezek a megkeresztelt zsidók igaz keresztényekké váltak. Az egyház felvette őket, sőt nagy anyagi áldozatot hozott, hogy a megtérésre késznek nyilatkozzanak, de azért nem vette be őket, ma is idegenek kebelében. A legfeltűnőbb azonban az, hogy ezek az apostáták — a szót maguk használták — zsidó voltukat reklamálják. »Mi — így szölk — nemzetiségre nézve éppoly jó zsidók vagyunk, mint Dr. Herzl és Dr. Nordau. Nemzetiségünk nem függ a szertartási törvények meg- vagy meg nem tartásától, hanem pusztán származásunktól.« Reverend Cohn L. azt mondta, hogy misszionáriusnak minden zsidót elfogadnak, ki kikeresztelkedni kész, vallásosság, műveltség és jellem mellékes. Foglalkozásukat, mihelyt lehet, kellemesebbel cserélik fel, jelentéseik nem igazak; kapzsiak, kik idejüket főképp arra fordítják, hogy miszionárius tevékenységükért pénzt kérjenek. De azért a korefrens azt ajánlotta, hogy a megtérítettek számára házat építsenek, hol szobákat bérelhessenek és hol állásközvetítő iroda legyen. (Egyéb adatok: »Minutes of the first Hebrew-Christian Conference of the United States.« Pittsburgh, Pa. 1903.) Hogy panaszkodhatnak korrupciónak azok, kik elkövetik? Az eredmény 1895-től 1901-ig, tehát hat év alatt, az Egyesült-Államok egész területén kerekén egy millió nagyrészt szegény zsidó közt 217 lélek volt. Van-e ennél szebb bizonyíték a zsidók hűsége mellett? Az említett időszakban az összes elpártoltak száma 1072 volt, tehát annyi, mint a mi szép fővárosunkban az utolsó két évben.

*

A »Jewish Encyclopedia« hatodik kötete e napokban került ki a sajtó alól és vele — az egész 12 kötetre van tervezve — a nagy mű fele készen áll. A »skeptikusok, kik közé magunk is tartozunk, ez egyszer kellemesen csalódtak. Ez örömdetes tény fényes bizonyítéka a zsidóságban élő lelkesedésnek és kitűnő példa arra, hogy minden zsidó ügy hathatós pártolásra számíthat, ha a kellő erélyvel és belátással inauguráltatik. A kiadók 700-nál több munkatársat nyertek meg vállalkozásukhoz és nemcsak jelentékeny alapot, hanem nagyszámú vevőt is szereztek. Az erkölcsi siker az utóbbi

körülményben rejlik, mert a zsidóság ismeretét terjesztették a felekezet körén belül, olyanok közt is, kik már teljesen »lehültek« és elveszettek tekintettek, továbbá a felekezet körén kívül is. Minthogy a zsidóság sohasem félt a megismeréstől, hanem csakis a félreismeréstől, a Jewish Encyclopedia sikerét nagy örömmel üdvözljük és széles rétegekben való elterjedését hön óhajtjuk. Ezt reméljük is, hiszen még hazánkban is, hol a tudomány nem panaszkodhatik valami heves ölelések miatt, legkevésbé pedig a zsidóságról szóló tudomány, és ahol az angol nyelv ismerete ez idő szerint nincs kellően elterjedve, szintén akadtak, aránylag elég számban, nem pusztán olvasók, hanem aláírók is, és kétségtelen, hogy a kötetek szaporodtával a vevők is szaporodni fognak. Az új kötet tartalmát folyóiratunk más helyén fogjuk bemutatni, itt csak azt említjük, hogy az egész mű nem kevesebb mint 30.000 cikket és 2000 illusztrációt fog tartalmazni és ily módon a zsidóságról oly tájékoztatást fog minden irányban nyújtani, amilyen még sohasem létezett és amilyent remélni sem igen bátoríthatunk. Ismételten felhívjuk olvasóink figyelmét a nélkülözhetetlen műre. A czég európai képviselője Funk and Wagnalls London, Fleet-Street 44, Budapesten Ranschburg Gyula könyveskereskedő, (Ferencziek-tere).

*

A Dreyfus-ügy utolsó felvonása üres ház előtt játszódik le. Ha a zsidót nem ütik, a darab nem érdekes. A zsidófalók félrevonultak, mintha a bonyodalomhoz semmi közük sem lett volna. A hamisítások és hazugságok, melyekkel éveken át táplálták a hazaárulás pörét, melynek vádlottjait meggették az egész világ zsidóságát, feledve vannak. Maguk a szereplők sem emlékeznek már szerepeikre; a főcselszövők vagy saját vermükbe estek, vagy a csendes magányban elmélkednek hőstetteikről. A végén »a nagy affaire« Dreyfus-ügygyé lesz. Magánügy, szólnak a klerikálisok, kik évek hosszú során át szították a tüzet. Ártatlan, de csak ez az egy zsidó. Mert »a zsidó« csak a bűnösre illik, az ártatlan az mindig csupán »egy zsidó«. Az eset nagy tanulsággal szolgál a népeknek: mire képes a vak gyűlölet. Mennyi és mily förtelmes bűnt vált ki az emberekből. Nem igaz az, hogy Dreyfus üldözői csupa jellemtelen emberekből kerültek ki, jórésztük maguk

is gyűlölködésük áldozataivá váltak. A vad szenvedély erkölcsükben támadta meg őket, megtántorodtak, lejtőre kerültek és erkölcsileg meghaltak. Ebből a szempontból a Dreyfus-ügy világtörténelmi esemény színvonalára emelkedik és örök intőpélda azok számára, kik az embergyűlölet tanainak szolgálatába szegődnek. A zsidó történet pedig egy fekete lappa gazdagodott, amely egy újabb esetet beszél el, melyben a zsidók üldözöbe vétettek. Lényegében nem különbözik a többi esettől, mert az ártatlanul üldözöttek szenvedései nem változnak az ürügy szerint, melynek nevében halált kiáltanak rájuk. A keresztes hadjáratok, a fekete halál, a vérvád, az ostromlás, az uzsora, Dreyfus stb. mind egy forrásból ered és egy végcélzt követ, melynek népszerű formulája: üsd a zsidót. Mindössze egy tapasztalattal lettünk gazdagabbak, ez pedig sovány vizsgáztatás, mert ez irányban már amúgy is eléggé felgazdagodtunk. Nem mérkőzhetik velünk semmiféle nép, egészen egyedül állunk. Megnyugvást csak a talmud ama két tételében találhatunk, melyek így hangzanak: Az ember legyen inkább elnyomott, mint elnyomó, inkább üldözött, mint üldöző.

*

A ruthén akció eddigi legnépszerűbb és legismertebb eredménye a kazár-elmélet. Egy imént megjelent közgazdasági röpirat »A mi népünk« Somlyói V. J. tollából (Győr 1904.), melynek szerzője Nagy-Szóllósi él, a ruthén kérdést a tények megfigyelése alapján világítja meg és különféle javaslatokkal szolgál. Bennünket e helyen csupán az érdekel, hogy az ügynek a zsidókérdéssel való kapcsolatba hozatalát teljesen alaptalannak és következményeiben károsnak tartja. Állítását tényekkel igazolja, csak hogy, fájdalom, eső után nem használ a köpenyeg. A fulánk bennmarad a lelkében.

*

Ha van valami a kerek ég alatt, melyhez a zsidóságnak nincsen köze, úgy kétségtelenül az orosz-japán háború az. Se Japán, se Mandsuria nincs »elzsidósodva«, bankjaikban és szerkesztőségeikben nem ülnek zsidók, nihilistákat sem bízathatják, hazafias mozgalmakban sem láthatók. Mindössze két-három ezer bevándorolt, jobbára orosz zsidó kereskedik és iparosodik a szóban forgó óriási területen. De azért az első

ágyúlövés, melyet a japánok elsütöttek, az orosz birodalom nagyhatalmú intézőinek a zsidókat juttatták az eszközbe. Intézkedni kell! és intézkedtek: kiparancsolták a zsidókat nemcsak Mandsuriából, hanem sok száz mértföldre Szibériából is. Mindössze vagy 2000 zsidó veszítette el kenyerét. »A zsidók örülnek a japánok sikerein« kiáltották a második ágyúlövés után ugyanazok a körök. Fiaik az orosz seregben harcolnak, orvosaik szintén ott működnek, de azért mégis örülnek az oroszok vereségén. Wie der Schelm ist, so denkt er. A sajtó nagy lármát csapott a zsidók ellen: »Ne örüljenek. Kisinef!« Hát igaz is. Kisinef! tényleg az orosz zsidók minden csontjukban érzik és purimkor sícs örvendő kedvük. Már akkor különben a husvára gondolnak az antisemiták is. Az első vérvádfecske ilyenkor jelenik meg szárnyait csattogatva. Ha nem történt volna meg, épeszű ember nem hinné: a zsidókat tényleg megintették, hogy ne örüljenek. Az adakozók közt persze ott voltak, de ez csak svindli, jó volna a veséjükbe nézni. Az orosz zsidók organuma külön közleményben tiltakozott az okatlan vád ellen. Mi egész biztosan tudjuk, hogy az orosz zsidók nem örülnek, sőt nagyon szomorúak. Mert csak két eset lehetséges: az orosz vagy győz vagy nem győz. Ha győz, szilaj jó kedvében fog a zsidón egyet ütni; ha megverik, akkor haragjában rajta fogja mérget kiönteni. Milyen rosszul ismerik a zsidókat! A zsidók minden háborúnak ellenesei, egytől-egyig békebarát. Első és főké, mert a vérontás ellen horrt érez már évezredek óta. Második ok, mert ők mindenképpen áldozatok. De nem folytatjuk az okok felsorolását és csak újból konstatáljuk mi, nem a »Borsszem Jankó«, hogy az orosz zsidóknak komolyan és hivatalosan megparancsolták, hogy ne örüljenek.

*

Az olmtüzi érsek ügye, amely oly nagy port vert fel, eldőlt; az egyházfő, ki egy évtized előtt érseki székét rendkívüli feltűnés közt foglalta el, lemondott. A feltűnést az keltette, hogy e magas méltóságot, amelyet évszázadok óta kizárólag főrangúak, közöttük kir. hercegek, viselte, polgári származású pap nyerte el, kinek hozzá neve dr. Kohn. Ez mindenesetre érdekes jelenség, de nem áll magában, mert a történet nemcsak az ókorból, hanem a középkorból is feljegyez zsidó eredetű.

püspököket, kik a katolikus egyházban magas rangot foglaltak el, sőt hatalmas befolyást gyakoroltak. Állítólag a pápai székekben is ült volna prozelita. Mi azokat, kik tőlünk elszakadtak, nem tartjuk számon és emez idegen egyház belügyét szóvá nem tennők, ha nem jellemezné a jelenkor klerikális áramlatát. Az érsek ellen ugyanis nagyszabású harcz indult meg az antiszemita-klerikális táborból és a pápa az ő magasrangú hívét »*propter aversionem cleri et populi*« mentette fel állásától. A papság és a hívek egyházszellemük ellen averzióval viseltettek. Nem vétett egyháza és vallása ellen, de papjai és hívei nem állhatták ki. És miért? Gazdasági tevékenysége miatt. Voltak már bizonyára más főpapok is, kiknek sem gazdasági, sem egyéb tevékenységük nem keltett nagy lelkesedést. De az »*aversio cleri et populi*« nem vetette ki őket puha székiükből. Nem hitták őket Kohnnak. Mindebből az következik, hogy a zsidógyűlölet háborítatlan garázdálkodása az idők folyamán nemcsak az emberi, hanem a vallási érzelmeket is megmérgezi és a szóban forgó eset tanulsággal szolgál az egyházak összes jámbor híveinek, ha szemüket még nem vakította el a gyűlölet. De egyszersmind tanulságul szolgálhat azoknak is, kik zászlónkat elárulják és »szebb hazába« törtetnek. Csúpan e tanulságok kedvéért tettük szóvá az egyébként bennünket nem érdeklő esetet.

*

Pozsonyból néhány magyar községből megjelentek egyes cionisták és gyűlést tartottak. Hogy mit végeztek, mit nem végeztek, nem tudjuk. Az »*Egyenlőség*« tudósítása szerint csúnyán hajba kaptak és nem viselkedtek gentlemanlike. Mi ezen nem tudunk örülni, mert a durvaságnak semmi téren nem vagyunk barátai. Ezt a középkori maradványt ki kellene küszöbölni kebelünkéből. A műveletlenség vad kitörésére, sajnos nem egyedül Pozsony szolgál példával.

TUDOMÁNY.

A MAGYAR-ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR.

Magyar-zsidó oklevéltár. Kiadja az Izr. M. Irod. társulat. I. kötet, 1092—1539. Dr. Weisz Mór közreműködésével szerkeszti Dr. Friss Ármin. Budapest, 1903. Franklin-társulat nyomdája. Wodiáner F. és fiai bizománya. 8-r., XLI., 524 l.

A mult esztendő végén jelent meg az Izraelita magyar irodalmi társulat kiadványainak egyike, a »Magyar-zsidó oklevéltár«. Hazánk ezer éves fennállásának ünnepsége előtt, a történeti munkásságnak kedvező időben, merült fel terve. Multak eseményeinek gyűjtése és feldolgozása járta ekkor az országban, oly buzgósággal, minőre ritkán találunk példát. Ebben az áramlatban, mely sok értékes, de több selejtes dolgozattal borította el a történeti irodalmat, támadt az óhaj, hogy a magyar zsidóság közjogi helyzete, magánjogi viszonyai, tevékenysége s beléletével kapcsolatos kútfolk is, régtől fogva a receptció törvényre emelései, egybefoglalják. Ez eszme teljesedéséhez való közeledésnek hirmondója a Magyar-zsidó oklevéltár első kötete, mely a Szent László uralkodásától az utolsó nagyszombati zsidó számkivetésig terjedő időszak, 447 esztendő sok eseményének nyers anyagát igyekszik nyújtani.

A vaskos kötet régebben közzé tett okleveleket tartalmaz, de újakat is. Az utóbbiak csekély számban jelentkeznek ugyan, de kútfolk kiadásánál nem a mennyiséget tekintik első sorban, hanem azt, hogy becsesek-e és kezdettől végig pontosak-e? Azon oklevelek közül, melyeknek másolatai a Magyar-zsidó oklevéltárban láttak először napvilágot — főképp dr. Gárdonyi Albert fáradozásának eredményei ezek — körülbelül harmincz darabot volt alkalmunk az eredetiekkel összehasonlítani és úgy tapasztaltuk, hogy a történetírásnak alapjául szolgálhatnak, mert, kisebb tévedéseket nem számítva, hű közlések és ha nincs is valamennyinek általános értéke, de a kegyelet és a

felekezeti vonatkozás szempontjából egyiktől se vonható meg a pretium affectionis. A megejtett próbából következtetve, nincs okunk a még meg nem vizsgált kevés teljesen új adalék megbizhatóságában kételkedni.

Kütfők feldolgozása a történetíró feladata, azonban már az oklevélgyűjtemény kiadásának kötelessége az okmány rövid kivonatának elkészítése és chronologiai meghatározása, de ebben a tekintetben a Magyar-zsidó oklevéltár még új okmányainak egy része se felel meg a tudományos mértéknek. A szükséges szakismeretek hiányával, bántó nemtörődomséggel találkozunk itt és mindez növekszik a már másutt kinyomatott oklevelek ismételt közzé tételénél. Ezeknél, amelyek pedig az Oklevéltár túlnyomó részét képezik, nemcsak a kivonatban és a chronologiai megállapításokban torlódnak a súlyos mulasztások, hanem még a szövegben is és mértani haladványban szaporodnak a gondatlanság tünetei, minél inkább közeledik a könyv végéhez. Amily jó benyomást gyakorol ebben az Oklevéltárban egyes oklevelek hibás szövegének helyreigazítása, oly depresszív hatású, hogy a legtöbb és legfontosabb ismert okmányok újolagos kiadásánál nem haladást, hanem visszaesést tapasztalunk. Megbocsájtható, hogy közkezen forgó, vagy könnyen hozzáférhető könyvekben kinyomatott okmányok tömegesen maradtak ki belőle, de furcsa jelenség, mikor a bevezetése olyanokat tüntet fel még ki nem nyomtatott oklevelekként, melyeket maga az Oklevéltár közöl. Annál kevésbé lehet tehát csodálkozni azon a tájékozatlanságon, hogy a bevezetés »Kronikák« rovata (XXXVIII. old.) nem tud oly héber nyelvű, a magyar zsidókra vonatkozó krónikákról és adatokról, melyeket 1884 óta, vagyis azután, hogy dr. Kohn Sámuelnek »A zsidók története Magyarországon« munkája megjelent, a kutatás felszínre hozott. A kötet nagy részén áthuzódó gondatlan munkásságnak tudható be az is, hogy Krónikák elnevezés alá oly adatokat foglal az Oklevéltár, melyek közül csak kettő való Krónikákból.

Az Oklevéltár szerkesztőjének és a magyar zsidók történetével foglalkozóknak akarunk szolgálatot tenni, mikor megjegyzéseink, helyreigazításaink, pótlásaink töredékét itt közöljük. De mielőtt ezt tennők, nem hallgathatjuk el, hogy a Név- és tárgymutató jelen alakjában bátran elmaradhatott volna; ilykép nyoma se lenne annak a sok latin nyelvű

hibának, névelferdítésnek, téves tárgyi utalásnak; a számokról nem is szólunk. Ezen felemás nyelvű indexből tudjuk meg, hogy a Duna folyam: *locus* (l. Tunaw alatt), hogy a 27. számú 1268-ban kelt okmányban ygyz nemcsak halastó, hanem *pécsi püspök* is (l. ygyz alatt), hogy Tockhen zsidó asszony, aki a brucki Iszerlein felesége volt, ugyanakkor *Aspmer István pozsonyi polgár hitvese* (l. Tockhen alatt), hogy Nagy Lajos neje Erzsébet már 1381-ben özvegy volt, noha férje 1382. szept. 11-én halt meg (l. Elisabeth alatt), hogy *egy szőlő személy is lehet* (l. Frank alatt).

I. A bevezetés oklevelei (XXXIV—XXXVIII. old.) 7, nem vár közlésre, miután maga az Oklevéltár egész terjedelmében közli az okmányt a 141—142. oldalon. 10, nem 97, hanem 98, 13, nem 27, hanem 30 soproni polgár. 16, Sabbato proximo post festum beati Ambrosii confessoris nem szeptember, hanem április 7-re esett. 18, már kiadta a Magyar Zsidó Szemle XIII. évf., 276. old. 21, nem 1442, hanem 1422. 24, an Eritag sand Augustinstag nem aug. 30, hanem aug. 29. 30, feria tertia proxima post festum beatorum Thiburcii et Valeriani nem április 16, hanem 18-ra esett. 43, 33, így kellene: Miklós, *Esztergom egyházmegyei plébános*. 43, nem 243, hanem 142. 46, nem 117, hanem 150. 47, nem vár közlésre, miután maga az Oklevéltár egész terjedelmében közli az okmányt a 412. oldalon. 49, nem vár közlésre, miután maga az Oklevéltár egész terjedelmében közli az okmányt a 435—36. oldalon.

II. Oklevéltár. Az 1—8. számú végzés kiadása nem felel meg a szaktudomány modern követelményeinek, mert nélkülözi a régi Corpus Jurisok széljegyzetein és a codexekben előforduló fontos szövegegtéréseket. Péterffy, Sacra concilia és Endlicher, Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana munkáját fel kellett volna használni. 1—2. szám, 1092 után hiányzik: május 20, Szabolcs, mert Szent László decretomainak első könyve az időt pontosan így jelöli: Millesimo nonagesimo secundo, XIII Kalendas Junii, in civitate Szabolch. A 2. számban a feliratot így kellett volna szövegezni: vagy más nagyobb ünnepnapon. 3—4. Nem 1100 a helyes dátum — bár a Corpus Jurisok úgy közlik: Colomani regis decreta anno Domini MC. edita —, hanem a következőket kellett

volna odaiktatni: 1096 tavasza? *Vercelli, Vencsellő, Tarca, Karta*? A mancipiumnak a *cseléd* és nem a rabszolga szó felel meg. A feliratnak így kellene hangzania: ne üzhessen, vagy azokat szolgálatában ne tarthassa. Nem szabadonbocsátásról, hanem eladásról (vendat) van szó. Nem datis sibi indicis, hanem *inducis*. A Corpus Jurisok exornet helyett a helyesebb *exerceat*-ot közlik.

6. sz. A personarum és personas szavak alá jegyzetbe kellett volna állítani, hogy *pensarum* és *pensas* a helyes szöveg. A jegyzékbe — mert chartula nem jelent szerződést — csak az összeg nagyságát és a tanúk neveit írták.

7. sz., helyesen így kellene: akkor a vétel megbízható zsidó és keresztény tanúk jelenlétében; továbbá: A jegyzéket a vevő őrizze magánál; továbbá Si autem dominum furtive rei et recognite producere non poterit szavak jelentése: ha a lopott és felismert jószág eladóját előállítani nem tudja; továbbá helyesen így kellene: esküdnek és a vevő a jószág négyszeresét, mert nemcsak a zsidó, hanem a keresztény vevőre is vonatkozik a tétel; továbbá A Quod si nec dominum recognite rei invenerit, nec chartulam sigillatam produxerit szavakban szó sincs tanúkról.

8. sz., mely az aranybulla 24. cikkelye, fontosságánál fogva megérdemelte volna a különböző szövegek összehasonlítását és a pontos kivonatolást. A Magyar Törvénytár millenniumi kiadása szövegének helyes kivonata így hangzik: *Pénzváltó kamara ispánok, só-kamarások és vámosok csakis magyar nemesek lehetnek* stb. Kár volt mellőzni az Athenaeum 1842. év, 73. számában közölt szöveget.

9. sz., a feliratban hiányzik: *Grác*, továbbá octavo idus Junii nem junius 4, hanem 6.

10. sz., a feliratban hiányzik: *Rieti*. Meg kellett volna jelölni a Theiner és Fejér szövege közti eltéréseket. Fejér 48.

11. sz., utalni kellett volna az 1223. adománylevélre. Fejér 140.

12. sz., a felirathól hiányzik: *Róma*. Meg kellett volna jelölni a Fejér és Theiner szövege közti eltéréseket. Nem Cinnamorum, hanem *Cumanorum*.

13. sz., a szöveget a Fejér és Theinernél közlöttel kellett volna összehasonlítani.

15. sz., a felirathól hiányzik: *Beregi erdő*. Az egyesség kelte: Millesimo CC^o XXXIII Pontificatus Gregorii pape noni anno VII° die duodecimo exeunte Augusto, ennél fogva a legelemibb szakismeret az első pillanatra észre-

veszi, hogy 1233 *augusztus* 20-ról van szó, mert a középkori időszámítás mensis intrans-t és mensis exiens-t ismert és az utóbbinál visszafelé számított. Az okmányt teljesen és szövegeltérésekkel kellett volna közölni, még pedig Knauz, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I nyomán, melyet az Oklevéltár különben másutt se használt fel. A kivonat rossz. Mandatum nem *törvény*. Statuentes ea a filiis után hiányzanak e szavak: *nostris et a*.

16. sz., a feliratban hiányzik: *Anagni*. Az okmányt Fejér is közli. A 16. oldalon sed eciam ipsis után hiányzik: *ecclesiis et personis*. A 17. oldalon így kellene: nuncios instanter *petente*. 17. sz., Theinernél: et falsos christianos de terris nostris bona fide studebimus. Theiner 124, Fejér 375.

18. sz., e rendeletnél az ide vonatkozó régebbi árpádkori törvényekre való utalást vártuk. 19. sz., a feliratban hiányzik: *Perugia*. Nem 1236, hanem 1235, mert IX. Gergely 1227 márczius 19-én foglalta el a pápai trónt, ennél fogva kilenczedik évének május kilenczedike 1235-re esik.

20. sz., a feliratban hiányzik: *Róma*; quarto idus Decembris nem decz. 12, hanem 10. Theinernél III idus Decembris áll, ami decz. 11. Theiner különben is eltér a szövegben; *amplectimur* kellene. 21. sz., január 13. már *Id. Jan.*, vigesimo kalend. Februarii *egyáltalán nem létezik*.

22. sz., e fontos oklevél kiadásánál mintául szolgálhatott volna dr. Kohn példás szövegösszehasonlítása. December nonája nem december 7. hanem 5. A 24. oldalon így kellene: kivéve véres és vízes ruhákat; supremus noster kamararius (melynél a felkiáltójel fölösleges) nem kancellár, hanem *tárnokmester*. A 25. oldalon nem 12 márka, hanem *dénár*; solvat triginta sex denarios, nem 26, hanem 36 dénárt jelent. 27. old. si pignoris valor mutuatum pecuniam et pena mnon excesserit annyit jelent: ha a zálog értéke a kölcsönzött pénzt és kamatját nem fedezi; ugyanitt nulli super hoc postea respondebit jelentése: senkinek se felelős érte; Item contra iudeum super causis inter se exortis nusquam (a dr. Kohn által közölt pozsonyi váriáns: unusquisque) per suum iudicem in iudicio procedatur szavakban nem fordul elő, hogy a zsidóbíró zsidó ügyekben csak a *zsínagóga* előtt hozhat ítéletet.

23. sz., Fejérnél XI kalendas. 24., IV. Orbán pápa 1261 aug. 29. választatott meg, ennél fogva itt pontificatus

nostri anno secundo nem 1262, hanem 1263, továbbá decimo kalendas Augusti nem julius 19., hanem *julius 23.* 25. sz., a felirattól hiányzik: *Zalavár.* 26. sz., remanisset-nek se jogi, se nyelvtani jelentése az átengedés. 27. sz., a 36. oldalon így kellene: debite pecunie *quantitate*, 28. sz., a felirattól hiányzik *Lyon.* 29. sz., *szeptember 14.* végződött a budai zsinat és ekkor hirdették ki határozatait, tehát ez a dátum kellene. 32. sz., data presencium de sol után jegyzetbe kellett volna tenni az ide vonatkozó kiegészítést, melyet Michnay és Lichner megtett. 36. sz., a felirattól hiányzik: *Avignon.* 37. sz., az okmányban előforduló temporibus magistri Symonis filii Mauricii szavak közelebbről képesek az oklevél keltét meghatározni. Simon Mauritius fia ugyanis 1360-ig volt pozsonyi gróf (Windisch, Ungarisches Magazin III., 57), az okmány tehát 1360 után kelt. 39. sz., quatuordecim nem huszonnégy, hanem *14.* 40. sz., az okirat szerint csak a terminus responsionis volt kitűzve, de maga az ellenvetés nem történt meg. 41. sz., az okmányban csak 3 birtok van névszerint megjelölve, a birtokoknak csupán fele (medietates) volt elzálogosítva. 42. sz., rossz a másolat; ezenkívül nincs megjelölve, hogy mennyiben tér el a 41. és 43. okmánytól. 43. sz., nem Baja. 44. sz., így kellene: *János volt harminczados, pozsonyi polgár; Szent Mihály nap szept. 29-re esik.* 45. sz., így kellene: ideo *statum* dictarum domorum et usurarum és az okmány hátlapján e szavak: *comissio domine regine* (I. Dr. Pollák, »A zsidók története Sopronban« 17.). 47. sz., polgármesterről nincs szó. 48. sz., az okmányt már *kinyomatta* Fejér, Codex Diplomaticus IX, 7 308. 49. sz., a 80. oldalon examini prelatorum et baronum kellene. 54. sz., ezen okmány nem más, mint a 64. okmány, még pedig ennek hibás kiadása, ennél fogva fölösleges. 57. sz., így kellene: *Sew* schulln uns auch. 61. sz., az okmányban nem áll, hogy Leubmann nagymártoni zsidó volt. Az okmány több zsidóról szól. Nem 31, hanem 33 *font*, nem schenden, hanem *phenden* (= zálogul venni), nem *ש"ל*, hanem *ש"ל*, helyesen így kellene: Magyarországon, vagy másutt levő bármely birtokán. 62. sz., ezen okmányt már *kinyomatta* Fejér, Codex Diplomaticus IX, 7, 398; az angariari szónál semmi se feltűnő, hanem *discrete*,

így kellene: iudei ultra *hoc* és semmi se feltűnő. 65. sz., a *budai* szó hiányzik a felirattól. 68. sz., feria quarta proxima ante festum conversionis beati Pauli Apostoli nem január 27, hanem *23-ra* esett. Csak *egy* Izsákról van szó az okmányban. Helyesen így kellene: és neje *Anna*, Pál, Jakab pozsonyi bíró *fiáért*. Így kellene: új, tornyos házának; törlendők e szavak: miután Istvánnak Pozsonyban vagyona nincs — és e szavak: veszély idején igénybevehető ne legyen; így kellene: *447 forintért.* 69. sz., feria quarta proxima ante dominicam letare nem márczius 12., hanem *4-re* esett. Helyesen így kellene: a húsvétot közvetlenül *megelőző három napon*, mert az okmányban így van: diebus cene dominice, paraseves et vigilie resurreccionis. 72. sz., feria quinta proxima ante dominicam reminiscere az 1396. szökő évben február *24-re* esett; így kellene: kikeressék és *azok másolatát* úgy Salamonnak, mint más *magyar zsidónak, jogaik érdekében* kiszolgáltassák. 73. sz., rettenetes magyarság, a kivonat is rossz. 74. sz., Keresztelő Szent János ünnepének 3. napja június 26-ra esett; helyesen így kellene: kétszáz arany forintnyi *adóssága harmadik részletének* felvételére. 77. sz., így kellene: dominio *dictarum* porcionum possessionarium. 78. sz., nem 264, hanem 240. 79. sz., így kellene: gegen dem *kloster uber*; sol. 80. sz., úgy sejttem, hogy Jeuls (Jewls) helység, mely az Oklevéltárban gyakran előfordul a mai Gálos (Golls) nevű mosonmegyei helységnek felel meg. 81. sz., a dátum helytelen, mert nem *Fülöp és Jakab* napról van szó, hanem csakis Fülöp napról, mely *június 6-ra* esett. 82. sz., nem 27., hanem 22. 87. sz., Zuborius mint királyi kincstartó 1412-ben is említetik, I. A körmöczi régi kamara és grófjai (Budapest, 1880), 15. Nem 216, hanem 261; castellanus Budensis után még valami hiányzik. 90. sz., fölösleges volt az Oklevéltárba felvenni. 91. sz., sand Erharts tag január *8-ra* esett. 92. sz., sand Mathias tag 1409-ben február *24-re* esett. 95. sz., nem 26, hanem 20 font. A héber utójegyzésben az *אונד* helytelen, mert nem német, hanem héber szó az, az eredeti okmányban ugyanis *אונד* áll. 97. sz., helyesen így kellene: *Szemecz és cseklész.* 101. sz., az okmányban *אונד* áll és nem *עירטל*. 102. sz., az okmányban így áll: *אונד וסנד*. 103. sz., Kohn 416. 104. sz., az okmányban így áll: *אונד וסנד*. 106. sz., a

feliratban hiányzik Lodi; így kellene: ipsaque bona tenere et gubernare, a hiányzó szó megvan a Hazai okmánytár utolsó lapján. Nem Datum Bude, hanem Datum *Laude*, ami nagy különbség, nem millesimo trecentesimo, hanem millesimo *quadragesimo*. 107. sz., az okmányban פאפארטער áll.

110. sz., a héber betűs utóiratban לטרין után hiányzanak az okmány eme szavai: על פטריל טנ 111. sz., mille et octingentis florenis nem 1500, hanem 1800 forint. 115. sz., in allen iren notdürftichlichen zachen szavakban semmi se feltűnő; így kell olvasni: seiner widerdrüsse und *su der körung* dasselbenst. Egyáltalán a felkiáltó és kérdőjelek sűrűn vannak ott is, hol semmi se feltűnő. 117. sz., a feliratban így kellene: Izrael *egyébként brucki és Haybel és Áron pozsonyi zsidók*.

118. sz., sabbato proximo post festum beati Michaelis archangeli nem szept. 30, hanem *október 4-re* esett.

120. sz. nem pontos másolat. 123. sz., hiányzik a budai törvénykönyv 195. §-nak cízme. 130. sz., eritag nach Vitalis nem május 1, hanem *április 30* volt. 131. sz., így kellene:

Lundenburgi tábor; így kellene: a hainburgi és brucki zsidóknak magyarországi adósaikkal szemben levő követeléseit.

133. sz., tercio nonas Novembris nem nov. 4., hanem 3.; így kellene: ad alium locum deferendis nihil debeant extorquere; így kellene: ac eodem Mattkone *Slavoniae*.

134. sz., zu dem pharrer zu sanct Larenzen értelme: a pozsonyi Szent Lőrinczről nevezett szentegyház plebánosához. 136. sz., a *Székesfehérvárott történt koronázatásról szó sincs* az okmányban. Így kellene: presentis scripti *patrocinio* mediante.

138. sz., így kellene: Miklós napjáig a kölcsönvett tőkét kifizessék.

141. sz., így kellene: az ottani zsidók házait négyet kivéve.

143. sz., Wir wellen auch, no ew diselben unsere juden antzaigen, da man in gelten sol auswendig der rinkchmaur daselbs zu Odenburg stb. szavak értelme, hogy a *soproni hatóság a várfalon kívül lakó polgárokat is bírja arra, hogy kifizessék a zsidóknak járó tartozásait*, nem pedig, amint a kivonat mondja: a kölcsönöket pedig, melyeket a várfalon kívül állott, de később erődítési tekintetből lerontott házakra tőlük felvettek, nekik megfizessék.

145. sz., tercio die festi visitacionis beate Marie *julius 4-re* esett. 149. sz., feria quinta proxima post festum purificationis beate Marie

február 8-ra esett. 150. sz., privaveritis nem jelent zaklatást és libertates vel expeditorias nem jelent felmentvényt vagy nyugtatványt. 152. sz., a neveket a 147. okmányban foglaltakkal kellett volna összehasonlítani.

153. sz., feria quarta proxima post festum visitacionis beate Marie *julius 3-ra* esett. Így kellene: universis et singulis Judeis nostris in civitate nostra Posoniensi.

155. sz., an sambstag vor sand Margrethen tag *julius 10-re* esett. 157. sz., az okmányban így áll: an sand Jacobs tag im snyt, az utóbbi szó után felkiáltójelet helyez az Oklevéltár, feltüntetvén ez által, hogy valami érthetetlen előtt állunk; teljesen »foreigner« a szak tudomány terén, aki azonnal nem veszi észre, hogy snyt *aratást* jelent, Szent Jakab nap ugyanis mindig nyáron van: *julius 25*.

158. sz., feria tertia proxima post festum sacratissimi corporis Christi, nem május, hanem *junius 22-én* volt, mert Urnapja *junius 17-re* esett.

160. sz., feria quarta proxima post festum epiphaniarum domini *január 7-re* esett; et in suburbio eiusdem commemorantes szavak nem a zsidókra, hanem a polgárokra vonatkoznak. Nicolao filio Bani de Alsolindva igen egyszerű jelentése: *alsolendvai Bánffy Miklós*.

161. sz., törlendő: maguk elé ne idézzenek ilyen polgárt. 162. sz., szegényről nincs szó.

163. sz., így kellene: hogy a tőkét és az utána járó kamatok felét; nem szept. 30, hanem *29-re* esik Szent Mihály napja.

171. sz., így kellene: *Bognár Lázár özvegyét Dorotttyát*; nem 23, hanem 24 forint.

172. sz., alioquin annyit tesz: egyébként. 173. sz., így kellene: *האנש פרייט*, továbbá Polláknál: *האנש פרייט*; így kellene: *נאך ויל*, továbbá: *שמואל*.

174. sz., nem vásárlásról, hanem uzsoráról van szó.

176. sz., Tata fénykora 8.

177. sz., feria quinta proxima post festum beati Matthei apostoli nem szept. 25, hanem *23-ra* esett. Nem *Simon zsidónak*, hanem felesége és gyermekeinek szabadon bocsájtásáról van szó; in valore octingentorum florenorum nem 900, hanem *800 forint* értéket képvisel. Nem 286, hanem 268.

178. sz., Orosz Mihály *várkapitány* volt. Tata fénykora 9.

179. sz., am freytag vor Barbara deczember *3-ra* esett.

180. sz., zu eberantworten = zu überantworten, tehát a felkiáltójel fölösleges.

181. sz., Blasius magyar neve *Balázs*.

182. sz., szept. 23 és nem 25, nem 176, hanem 177.

sz., feria quarta proxima ante dominicam oculi márczius 21-re esett. 187. sz., Szent Jakab napja csütörtökre esett tehát a rá következő szombat (sunobent negst noch Jacobi) július 27. volt. 191. sz., a városi tanácsost (rotmann) a kivonat hadnagynak tette meg. 192. sz., mitwoch am achten tag beate Elyzabet alatt csakis november 26. értendő. 194. sz., an erichtag sand Luxyentag annyit tesz: kedden Lucza-napján, vagyis december 13. 196. sz., nonagesimo után hiányzik: septimo; X B und X phening per 1 floren a forint értékét jelöli, tehát hiba volt az adóssághoz hozzá számítani. A másolat a lehető legrosszabb. Így kellene: שטא; továbbá: נוממל; továbbá: נול; nem קידש יה, hanem קידם יה. A dátum rettenetes; már az első tekintetre feltűnik, hogy a נול szó amolyan Leiter Jakab-féle alakítás, egész világos, hogy az okmányban így van: יאקאב פֿעלע אלאקאטא, vagyis szerda, íjjár, a hónap tizenhetedikén, 257 a kis számítás szerint, ezzel aztán a polgári időszámítás is megegyezik. A famósus נול tehát nem más, mint az évszámot a jelölő betűk helytelen olvasása. 197. sz., így kellene: a bécsi Szent Ágoston convent templomából, továbbá: 99 nem nonagesimo octavo, hanem nono. 198. sz., trecentos florenos, nem három, hanem háromszáz forint. 202. sz., így kellene: fraudulenter per iudeos deceptum. Az okmány kelte (l. Pollák 40) nem 1503. hanem 1493, ugyanekkor feria tertia proxima post Dominicam Reminiscere nem márczius 14, hanem 5-re esett. 203. sz., nem törvényről, hanem rendeletről van szó; tam in eadem ipsa civitate quam alias ubivis in hoc regno existentibus nem a polgárookra, hanem a zsidókra vonatkozik. 204. sz., a feliratból hiányzik: Buda. 206. sz., nem mit ledig und frey, hanem quit ledig und frey. 207. sz., a határidő az okmányban meg van jelölve, ugyanis in die medii quadragesime, mely 1503-ban márczius 22-nek felel meg. 211. sz., Glogovia és Oppavia-nak meg van a megfelelő neve. 214. sz., így kellene: captivare et detinere et captos atque detentos. 216. sz., nem ó-budai, hanem budai. 222. sz., feria sexta proxima post festum beate Dorothee virginis et martiris, nem február 9-re, hanem 8-ra esett. 224. sz., hiányzik az észrevétel, hogy az aláírást kivéve ugyanaz, mint a 225. sz. 225. sz., Podmaniczky János. 227. sz., nincs semmi feltűnő az okmány e szavai-

ban: Zadorlaka es hozzáya thartozo vegyel. 229. sz., miután a zsidó szabadon volt, tehát nem arról van szó az okmányban, hogy a börtönből kiszabadítsák. 232. sz., Podmaniczky; a »régic« szó a feliratban törlendő. 233. sz., Glaszer Egidius, nem 23, hanem huszonnyolcz. 235. sz., nem Mendel Jakabot, hanem ennek emberét küldte a király Pozsonyba. 236. sz., helyesen így kellene: a kijelölt bíróság ítéletének alávétetni akarja magát; továbbá: a nagyszombati zsidók rendes bírósága bizonylataival. 240. sz., a dátum önkényes, mert 1514-ben csak a Tripartitum jóváhagyása történt Ulászló király részéről. Helytelen e kifejezés: a törvény, melyet Mózes a Szináj hegyen adott, a szövegben ugyanis következő áll: lex Moysi in monte Synai sibi data, vagyis: a törvény, mely Mózesnek a Szináj hegyen adatott. A szövegben így áll: Adonay et sue deitatis potencia, vagyis Adonáj és istenségének hatalma. 241. sz., így kellene: nunc et in antea. 242. sz., így kellene: plenam auctoritatem nostram, ut vos ea premissa facientes per omnia. 243. sz., nem törvényekről van szó, impedimentum nem bántalmazás. 244. sz., így kellene: jogaikat sok tekintetben semmibe se veszik. 246. sz., nem II. Lajos, hanem Szalkai László szólítja fel a pozsonyiakat. Hiányzik az összehasonlítás Kohn 461 ol. és az Ungrisches Magazin I., 117 ol. szövege közt. 247. sz., így kellene: a nevezett Mandel Jakab emberének kezéhez. 250. sz., az ottani szó helyébe a pozsonyi teendő. 251. sz., így kellene: contra omnes violentes et oppressores. 258. sz., az okmány már ki van nyomatva: Ungrisches Magazin I. 118, melynek szövege néhol jobb, mint az itt közlötté; nem libertati, hanem liberati. 259. sz., mire való a kérdőjel az okmány utolsó előtti sorában, hisz Bálint napja csütörtökre esett, az utána következő pénteket tehát Kohn jól helyezi febr. 15-re. 260. sz., 1521-ben Virágvasárnap márczius 24-re esett, tehát az utána következő hétfő nem márczius 26, hanem 25. 262. sz., Commissio propria. 263. sz., nem büntelenül, hanem szüntelenül. 265—266. sz., az okmány kelte nem 1522, mert tartalma világosan mutatja, hogy mikor iratott; ugyanis a következő szavak fordulnak elő benne: supplicantes multa et gravissima damna et depopulationes in personis et rebus ac possessionibus et villis suis ad

eodem pertinentibus per illa intestina bella pene duodecim annos durancia acceperunt et perpessi sunt, kétségtelen, hogy ez a Dózsa-lázadásra vonatkozik, *ennélfogva az okmány dátuma 1514 + 12.* Állításunkat nem akadályozzák a 266. okmány eme szavai: ertzherzogen Ferdinando, römisch erwehlten königswirde; Ferdinándot ugyan tényleges római királylyá 1531-ben választották meg, de az 1521 ápr. 21. wormsí egyesség óta, amikor Károly távollétében a német ügyek vezetőjéül bizta meg Ferdinándot, már megadták neki a címet, amint az 1529-ben kelt 328. számú oklevélben látjuk.

268. sz., a dátum helytelen, mert feria tertia in festo Marie nivis értelmé: kedd, Havi Boldogasszony ünnepén, 1522-ben tényleg *keddre*, vagyis augusztus 5-re esett a nevezett ünnep. A vár neve: *Berencs*.

269. sz., feria secunda in festo sancti Mauricii et sociorum ejus egyszerü értelme: *hetfő*, Szent Mórícz napján, vagyis szeptember 22. A zsidóbiró neve a 268. és 270. sz. okmányban meg van jelölve.

270. sz., quod debuit comparere festo scilicet Procopi szavak meghatározzák a dátumot, vagyis *julius 4.*, *Procop nap után* kelt az okmány.

274. sz., így kellene: absque aliquali lesione corporis.

275. sz., az okmányban nem áll, hogy Izsák zsidót az erdélyi vajda ajánlotta.

278. sz., világos, hogy az okmány nem 1525 előtt, hanem *1528-ban* kelt, mivel védekezés a 321. okmányban foglalt vádak ellen.

281. sz., így kellene: leköti számára a *pozsonyi és ehhez tartozó* harminczadok jövedelmét.

282. sz., nem igénybe nem veszi, hanem *másnak nem adja*.

285. sz., a dátum helytelen, mert Kisasszony napja szombat volt, tehát a rá következő szerda szeptember 12-re esett; vagyonának hovaforrítása szavak törlendőek; így kellene: quid de illis sit faciendum.

286. sz., a kivonat nagyon rossz. 287. sz., 1526 után fölösleges a kérdőjel; az okmány *már megjelent*: Tudományos Gyűjtemény 1838, III., füzetben.

288. sz., a dátum helytelen, Dénes napja ugyanis *keddre* esett, tehát az utána következő szerda *okt. 10.*

289. sz., a dátum helytelen, mert feria sexta proxima post festum beati Dionisii mastiris október 12-re esett.

290. sz., a dátum helytelen, mert am freitag nachst vor Martini november 9-re esett, nachst jelentése = nächst (proxima); így kellene: bevolhen und geboten hat.

292. sz., világos, hogy nem 1526-ban,

hanem *évtizedekkel később* kelt az okmány, amelyen az utó-jegyzés: Hec volunt indei contra civitatem comiti *Echio* pro informacione dare megmutatja, hogy milyen időben kelt, l. Ungrisches Magazin. III., 59., ez utóbbi alapján törlendő dr. Büchler Sándor, A Zsidók története Budapesten 116 oldalon a *Miklós* szó. 293. sz., *Reichenbach* kellene. A dátum nem 1526, hanem *1527*.

294—295. sz., a dátum helytelen, mert feria secunda proxima post festum beati Pauli primi heremite január 14-re esett. Miután a két okmány ugyanaz, miért tér el egymástól a kivonat szövege?

296. sz., így kellene: egyéb ügyeiben is a királyné. 297. sz., így kellene: Fuerst Ernő kismártoni, Teuffel Mátyás fraknói kapitányokat és Ritschauer Gáspárt, a soproni landsknechtek kapitányát

299. sz., így kellene: bármilyen rendű és rangu ember *javai és ingóságainak* letartóztatását.

300. sz., miután az okmányban így áll: bekennenen für unns und unnser baider erben, tehát a héber betűs utójegyzésben így kellene: *וְיִירְמִיָּהּ בְּנֵי בִרְלָן* (= seiner beider Kinder Willen).

301. sz., így kellene: steuer, *ansleg* oder anders wie allweg.

302. sz., így kellene: A királyné igéri, hogy . . . *maga* fogja elintézni.

303. sz., a dátum helytelen, mert feria quinta proxima ante dominicam cantate május 16-ra esett.

305. sz., így kellene: so die *berurten* burger, továbbá; ausspruch zu thun *angenommen*.

306. sz., nem wie brief, hanem *baar* vermögen. Ezen okmány, amint a 305. okmánynyal való összevetésből kitűnik, *augusztus 15.* előtt kelt. Egyébként ezen dátum nélküli soproni beadványok keltezése önkényes az Oklevéltárban.

310. sz., a dátum helytelen, mert feria secunda in festo beati Martini episcopi et confessoris értelmé: *hétfő, november 11.*

311. sz., nem János zsidó, hanem *Sidó János*, itt Sidó családnév, ami nem ritkaság és nem vonatkozik a felekezetre.

312. sz., a feliratról hiányzik: *Esztlergom*.

314. sz., az okmány *már megjelent*: Magyar Zsidó Szemle VIII. évf., 65—66. old.

315. sz., nem 1528 január 29. előtt kelt az okmány, hanem *Margit-nap*, vagyis *julius 13. után*, mert az oklevélben így áll: inf open rate

jetzt Margarethe vergangen. 316. sz., a dátum helytelen, mert az 1528. szűkö évben Gyertyaszentelő Boldogasszonyt megelőző csütörtök január 30-ra esett.

318. sz., A zsidók

története Budapesten munkám 95. old. a Liber regius alapján csak Angyal Mátyás és Balázs, de nem János, testvéreket soroltam fel, lehet, hogy én tévedtem. Az Oklevéltár nemcsak Fejér Codex Diplomaticus-át, hanem még a Liber regius-t se aknázza ki teljesen, l. Büchler i. m. 94.

321. sz., így kellene: *amice rogavi.* 322. sz., így kellene: *vor kuniglicher maiestet oder ewer gnaden.*

323. sz., a másolat rossz; Johann Euspruren nem más, mint a híres *Cuspinianus János* megnyomoritása; nem *brawen*, hanem *Frawen*.

325. sz., rossz másolat; *wohnhafft und gesessen sein* után hiányzanak a következő szavak: *So mit disem unsern bevel oder glaublicher abschrift davon ermont, und ersuecht werden, unser gnad und alles guet. Uns haben die Juden so zu Ödenburg gewont und gesessen sein;* továbbá így kellene: *die wir inen in ansehung. A feliratban így áll: I. Ferdinánd megparancsolja . . . hogy a Sopronból kiűzött zsidóknak mindenféleképp legyenek segítségükre, hogy behajthassák adósságaikat, amelyekkel nekik főnemesek, zászlósúruk és mások tartoznak . . . az okmány pedig a zsidók adóssaira vonatkozólag a következőket közli: ettlichen des adels, pauersleuten und anderen personen; a pauersleuten (= parasztemberek) szót tehát a kivonat Leiter Jakab-féle fordítással »zászlósúruk«-nak tette meg.*

326. sz. (393. old.), így kellene: *stet noch in des juden schuldbuech umb. 38 tl.; ain sein fuchschwamben schauben könnyen érthető, egyszerű jelentése: rókamálás suba;* 398. old. nem *ain gmein weib*, *ain thliua*, hanem *tmea*.

327. sz., a dátum helytelen, mert Eritag in phingst feirtag május 18-ra esett.

328. sz., nem május 20, hanem 28, nem Bécs, hanem *Lincz*.

329. sz., kár volt ezt a rosszul kinyomatott szemetet újra kinyomatni, e helyett többet ért volna az 1526. székesfehérvári Zápolya-párti országgyűlés határozatának, vagy egyéb kimaradt sok fontos okmány felvétele.

330. sz., az okmányban ez áll: *Faciet maiestas vestra in hoc rem nobis valde gratam, quam felicissime ad multos annos valere optamus, aminek jelentése: Igen kedves dolgot mivel nekünk ebben ő felsége, akinek azt kívánjuk, hogy igen sok éven át a legholdogabban éljen; a kivonat azonban a következő Leiter Jakab-féle mulat-ságos fordítást nyújtja: nagy szívességet tenne ezáltal öneki,*

amit még későbbi években is meg akar hálálni. 331. sz., *sabbato ante festum penthecostes május 15-re esett.* Így kellene: a többi zsidót is megkárosítani akarja, továbbá: ami miatt őket is kár és veszedelem érné. 332. sz., a dátum helytelen, mert *feria quarta proxima ante festum beatorum Viti et Modesti martirum junius 9-re esett.* 330. sz.,

A Wolf által közölt oklevél rossz, de az Oklevéltár másolata, melyet Wolftól vett át, még rosszabb, teljesen hasznavehetetlen.

334. sz., Wolfgangus után hiányzik valami. Így kellene:

יעקב és *דלעיל* 335. szám., nem *junius 16*, hanem *hanem 21.* Ezt a hibát, noha az okmányban pontosan meg van jelölve a dátum, Wolf is elköveti, tehát elég ok, hogy az Oklevéltár is híven átvegye a hibát. Az okmányban nem áll, hogy Ferdinánd Salm Miklóst bízta meg a vizsgálattal.

336. sz., a felirat nem jó. 340. sz., hogy mint kell rosszul másolni, erre nézve mintául szolgálhat ezen okmány. A feliratban 1532 áll, a végén pedig XXIII. Így kellene:

מולת-שליך Mulat-ságos Leiter Jakab-féle szó a *יעב* mely a 481. oldalon Izsák jelentést kapott, holott nem *יעב* az, hanem évszámot jelentő (= 292 a kis számítás szerint) betűk: *יעב* A zsidó hétfőn irta alá az okmányt, sebát új holdján, mely 1532 ben január 8-nak felelt meg. Így kellene: *ה* 342. sz. nem áll az okmányban, hogy a határozat másolatát a zsidóknak adják át, hanem hogy a *királynak küldjék el.* 344. sz., nem *Thurzó* Elek volt a kancellár, hanem az *egri püspök.* 345. sz.,

az okmány úgy szól, hogy Ferdinánd erősítse meg Mária rendeletét.

347. sz., *Petrokow.* 348. sz., a dátum helytelen, mert *feria quinta proxima post festum nativitatis beatissime virginis Marie szeptember 10-re esett;* így kellene: *ex prefatis fratribus.* 349. sz., így kellene: *zu ewiger numals.*

351. sz., *Francisci* Tamásnak hívták a zsidó bírót. 352. sz., rossz másolat; az okmányt különben már közölte a Magyar Zsidó Szemle XV. évf., 86—87.

353. sz., így kellene: *iudeos ad discedendum nullo pacto cogant, antequam debita eorum et in civitate et foris existencia colligere et rehabere poterunt, ennek azután más az értelme, mint aminőt a kivonat ad.* 354. sz., az okmányt már közölte Magyar Zsidó Szemle VIII. évf., 151—152.

355. sz., az okmány, a város nevét kivéve,

teljesen ugyanaz, mint az előbbi. 356. sz., ezt a levelet Thurzó Elek írta. Kétlem, hogy az okmányban előforduló domino Transylvaniensi erdélyi *püspököt* jelentsen. 357. sz., a dátum helytelen, az okmány kelte 1529 május 21. Már az okmány tartalma is világosan mutatja, hogy nem 1539, hanem 1529-ben íratott.

III. Számadások. 3., rossz másolat. 4., dátuma 1394. febr. 25 (in medio sexagesime). 7., dátuma 1406. augusztus 26 (feria quinta post Bartholomei). 8., dátuma 1410. decz. 22 (feria secunda proxima post festum beati Thome apostoli). 9., dátuma 1495. április 20 (sabbato ante dominicam iubilante). 16., dátumai 1440 febr. 15 (mandtag nach invocavit), 1442. november 16 (freitag nach Martini), 1443. május 4 (sambstag nach Philippi und Jacobi), 1448. szept. 1 (sand Gilgen tag), 1448. május 11 (sambstag in vigilia penthecosten). 18., dátumai 1455. április 14 (am Montag in die Tiburey et Valeriani), 1455. április 29 (eritag vor Philippi et Jacobi). 19., dátuma 1457. december 5 (in vigilia sancti Nicolai). 20., dátumai 1471. június 25 (Eritag nach Johanni), 1473. szept. 2 (am phinzttag nach sand Gilgen tag), 1477. december 16 (erichtag nach Lucie virginis). 31., dátuma 1513. július 29 (freitag nach Jacobi apostoli). 34., dátuma 1516. szökőév február 8 (freitag vor invocavit). 35., dátuma 1526. szept. 18 vagy 25 (erichtag Mathei). 36., dátuma 1526. november 6 (erichtag vor sand Merten tag.) Nem Spitzl, hanem Spitzl (= kórház). A házak és a fontok száma nagyobb a szövegben, mint a feliratban. E megjegyzések, melyek az Oklevéltárban előforduló hibáknak csak egy részét nyújtják, eléggé mutatják, hogy az Oklevéltárt, sajnos, némi óvatossággal használhatja a kutató, bízalommal egyedül új okleveleinek szövegére lehet támaszkodni.

Keszthely.

DR. BÜCHLER SÁNDOR.

ALCHARIZI HATÁSA MANUELLORA.

Modern költők figyelemre méltó művei körül rendszeren egy egész kis irodalom keletkezik, melyben a kérdéses művet mindenféle szempontból bonczolják s vizsgálják. Mi birta a költő tárgyának feldolgozására? Milyen viszonyok, milyen körülmények hatottak rá? Milyen korból vette a tárgyát?

A multban merengett e lelke vagy a jelen lebegett szeme előtt? Találkoztunk-e ezzel a témával más költőelődjénél? És ha igen, hatottak-e ezek rá? És milyen mértékben? Főleg az utóbbi kérdések adnak sok írásgyakorlatra alkalmat s okot. Elég a tárgy költői magvának legcsekélyebb hasonlatossága. az alapeszme legtávolabbi rokonsága, hogy aztán ebből a nyert hatásra ismerhessenek és megállapíthassák, hogy a szóban levő költő felfedezett elődjének a porból előkerült művét határozottan ismerte, sőt világos, hogy annak anyagát fel is használta. Egy Goethe hallgathatott nagy büszkén az ilyen tanulmányok ordító eredményével szemben, de jaj, ha kisebb alkotóerőket bonczolnak így fel anyaguknak alkatrészeire és kisütik, hogy még a cohaesiójukat is másünnen merítették! Gyakran igazság szolgáltatás ez az eljárás, megtorlásra azoknak, kik idegen *tollal* dicsekednek, kik mások babérjait rágják, de miként minden szigorú bünyfenítési rendszer, igen igen sokszor ártatlanok fölött tör pálczát és halálos ítéletet mond ki olyanokra is, kik halhatatlanságra lettek volna hivatva. Az eszme pályafutása csodálatos. Lélekből lélekbe száll, nemzetről nemzetre, termékenyítve s lobogó lelkesedésre gyulasztva a sziveket, miként a méh, mely virágról virágra repdes, rájuk csókolva áldásos himporát, mitől mind egyenlő időben vagy egymásután kibontja szirmait öntudatlanul, anélkül, hogy köztük valami viszony léteznék. Egy és ugyanazon eszme megtermékenyítheti a fogékony lelkeket különböző helyen és különböző időben, egyszerre vagy egymásután, anélkül, hogy ezek egymásról tudnának, sőt ha rokon lelkek, lehetséges az is, hogy az az eszme, az a gondolat egyenlő mértékben s egyenlő módon hat rájuk, úgy hogy kidolgozásaik formáikban is találkoznak. Főösleges ezt példákkal igazolni. Megkimélné azonban az író, vagy költő gyakran önmagát a kellemetlen felfedezéstől, olvasóit pedig a meglepetéstől, ha mindjárt munkájának elején maga jegyezné meg, hogy honnan merítette anyagát s mi volt rá a legnagyobb hatással. Meg is tették ezt a mi héber költőink a legrégibb időtől fogva. Alcharizi nem restelli a Tachkemóni (תַּחְכְּמוֹנִי) előszavában előrebocsátani, hogy ő az ő könyvét az arabs Al Hariri makámáinak hatása alatt s azoknak mintájára készítette, de viszont kárpotlásul azért, mert az eredetiség érdeméről önként lemond, nem tartja szerény-

telenségnek egyuttal hozzá fűzni azt is, hogy ő a maga művét ép annyira becsüli, mint Al Haziriét, ami különben meg is felel a valóságnak. Alcharizi Tachkemónija semmi tekintetben sem marad elődjének műve mögött, sőt a tartalom magvaságában felül is mulja. Hasonlítsuk csak össze Haririnak »A fenyítő« című 11 makamját Charizi utánzatával, mely ugyanily címen a Tachkemóni 2. helyén található, és könnyen meggyőződhetünk, hogy nem túlzott a költő ez önértékes nyilatkozatával, hogy:

וְהִשִּׁי אֵימִי És dalomat felemelem,
וּמֶלֶךְ אֲשִׁימִי Trónra lép, mint fejedelem,
וְאֶחָד מֵעִימִי Drága byssus, bibor, selyem
בִּרְטֶמָּה וְהִשִּׁבִּי Fedi majd be vállát ...

Igy tettek más héber költők is, kik előtt az a talmudi elv már ismeretes volt, hogy másnak szellemi munkáját eljátsítani nem csak kellemetlen lehet, hanem egyuttal bűn is. 1) Mannello is, ki az öndicsékvésben Alcharizin is tul tett, e pajkos költő, ki versenyre szólítja a zsoltárköltőket is győzelmének biztos tudatában és művét ezekkel a szavakkal küldi világba, hogy:

קִימִי שִׁירִי יַחַד לִי Indulj utnak drága dalom
עַל כָּל שִׁירֹת מַלְכִּי S uralkodjál minden dalon

bevallja művei bevezetésében, hogy Alcherizit akarja utánozni művei összefoglalásánál, az ő mintáját fogja követni. Meg is találjuk ezt nemcsak a külső formákban, hanem az egyes részletekben is. Gyakran elmondja, hogy hallotta, miként dicsérik Charizinek eme, vagy ama költeményét, de ne higgye ám senki, hogy ő nem tudna ilyet alkotni, hallgassák csak meg az övét, amivel ő cseppet sem szégyelli magát: És ilyenkor rendesen igaza is van. Mannello nagyobb költő volt, mint a 80 évvel előbb virágzott elődje, nagyobb volt a subiectiv költészetben, melyben mindég közvetlen tud lenni, nagyobb volt a humor, az ironia, a kacagató gúny csillogtatásában, de mögötte maradt a compositióban, a költői kikerekítésben, pedig éppen ebben szerette volna leginkább utólni Charizit, ki egy kerek s művészi szempontból tökéletes egészet alkotott. Be is látta ezt a költő és előszavában, midőn mecenása fel-

הַחֹמֶר דְּבִי בְּשֵׁם אֱמִינוּ מִכֵּיָּה נִחֲלָה לְעוֹלָם 1)

szólítja, hogy gyűjtse össze szép verseit, miként Juda Charizitette, így felel neki: »Charizi könyvet akart szerkeszteni, ez volt szándéka, mikor művéhez hozzáfogott s olyan költeményeket irt, melyekre szüksége volt tárgyához, de én verseim egyrészt ifjkoromban, más részét aggkoromban irtam, és nem volt szándékom azokat könyvbe foglalni, mivel kapcsoljam hát ezeket most össze? Hányt vetett kedélyem nem is birna már egy egészet alkotni. Hermon hegyén és oroszánok odubán hevernek szétszórt költeményeim, melyeket össze szedni nehezebb, mint a száműzött zsidó népet,« De a mecenás csak biztatja, hogy semmi sem lehetetlen egy ilyen nagy költőnek, »a tudományok mesterének, a bölcsesség atyjának, kinek versei az égben szárnyalnak.« A költő hajlik a szép szóra és hozzáfog művének rendezéséhez és Charizi mintájára rímes prózával kapcsolja össze különböző tárgyú költeményeit, úgy tüntetve fel azokat, mintha a mecenással való társalgás közben jöttek volna létre. Könyvét Machborothra (מַחְבֹּרֹת) osztja ami Charizi Saarjának (שִׁיעָר) felel meg. A kettő között azonban óriási a különbség. Charizi שִׁיעָר-jainak mindegyike egy kerek egész, melynek minden sora szorosan a tárgyhöz fűződik s mindegyik kitétele nélkülözhetetlen, míg Manuello egy מחְבֹרֹת-ában az összefüggés igen laza és kitér belőle, hogy az ide összehordott költeményeket különböző időben s különböző hatás alatt írhatta. Hogy ezt példával is illusztráljuk, ime mindjárt az első rész:

A költő elmondja rímes prózában, mintegy versének bevezetéséül, hogy egyszer, midőn vagyonát elvesztette s több sorscsapás nehezedett rá és kétségbeesetten sétált a mezőn, előbe jött a mecenás s megkérdezte tőle, miért busul annyira. Erre ő előadta neki versét, mit a sors garázdálkodása ellen irt. De egyuttal megmutatja neki azt a verset is, melyet a szerencse forgandóságáról énekelt. A mecenás szíve megindul és elszomorkodva kérdi, hát a sok csapás elnémitotta talán lantját is, melyen oly szívbeható dalokat pengetett, hogy ég és föld elbámult? Erre felbuzdul a költő és egy hosszú versben megsíratja ifjúságát. A mecenás vigasztalja a hittel. Erre a költő énekelni kezd a hitről. A mecenás hivatkozik a költő tiszta életére, mire ő aztán 2 igen szép szonettben elmondja, hogy a sors vak s az ember semmit sem várhat erénye jutal-

mául. Erre ismét rímes próza következik, amely előkészít egy új versre, mely a boldogság sokféleségéről szól, amiből azonban neki semmi sem jutott. A mecenás kérde ezután, hogy van az, hogy ő csügged, mikor ezelőtt ő öntött vigaszt a szenvedők lelkébe, az ő dala volt minden gyötirelem balzsama, ha most rajta is erőt vesz a fájdalom, ki fog akkor enyhét nyujtani a kétségbeesetteknek?

»Az idő dísze, ékessége,
Adj balzsamot a nép sebére!«

A költő erre meghatottan kezd egy hosszú versbe, melyben a gyönyörök gyarlóságáról és az egész emberi lét semmiségéről elmélkedik. Hiábavalóság minden, az arasznyi lét nem elégítheti ki az embert, ne hajhásszon tehát élvezet, hanem törekedjék bölcsességre, tudományra, melylyel halhatatlanná teheti magát. Mily nagy a különbség, ha azt mondják:

»Ez Afrikában kalandozva élt
Az meg magyarázta Ezékiélt.
Ez nagy kényelemben élt boldogan,
Annak meg sok szép költeménye van.«

Tehát ő is vigasztalódik, mert halhatatlannak érzi magát. Sok az érdeme a tudományok terén is, a hiú világgal meg nem törődik. Mindezt versben mondja el, ami a mecenásnak annyira megtetszik, hogy csodálkozva kérde, hogyan tett szert annyi tudásra, amire a költő újabb verssel felel a tudományok elsajátításának módjáról. És egyuttal bemutatja epigrammáját, melyet egy kíváncsi embernek irt, aki csodálkozik, hogy ő semmire sem tudta vinni, míg Manuello oly híres lett:

Oh ne csodáld, hogy olyan annyira bő tudományom,
Mig körülötted a vak éjszaka árnya lebeg.
Mennyit adál ki a cifra ruhára, a sok hiú élvre,
Sokkal többre került nekem a mécses olaj!

De még azt is megmondja egyuttal, hogy mi birta őt arra, hogy annyira kimivelje magát. Ezt elzengi egy szép szonettben, hogy tudni illik nagyon szép és művelt leányt szeretett, hát nem akarta, hogy azt mondják, hogy a rut *kecskebak* veszi el a bájos *gazellát*. Így azt fogják mondani a nap házasodik össze a Vénus csillaggal. A mecenásnak erre eszébe jut, hogy ő is hallotta, hogy Manuellonak szép kedvese volt,

de most szeretne róla bővebbet hallani, amire a költő előad neki egy verset gazellájának bájairól, melyek a nap fényét teljesen fölöslegessé teszik. »Hát ilyen nő mellett is lehet még az embernek valami panasza?« Csodálkozik a mecenás. Erről ismét egy vers, hogy a szép asszony mellett némuljon el minden elégedetlenség. »De azt is hallottam, hogy nem nagyon okos, s kissé gyermekies?« Erről megint egy vers, hogy az asszonynak egy kis félénkség, naivság, sőt fősvényesség is nagyon jól áll. »No, és ez koplalt nálad?« erre egy újabb vers. »És minden asszony olyan mint a tied?« Erre már egy hosszú költemény következik feleletül, hogy az asszonyok tulajdonképpen mind akasztófára valók. Mennyi bajnak voltak ők már az okozói. Gondolatok csak Sámson szeretőjére, Salamon feleségeire, stb.

אך הם ריב ומרינים
הרנים אם על בנין.

Vége ahhoz a conclusihoz jut.

Az asszonyi hűséget nem óvhatja más,
Mint eltorzult alak s sok rut vonás.

Igen ám, de az ő kedvese egész más anyagból van gyurva, őreá nem vonatkozhat mindez, neki egy külön dicsénetet zeng. A mecenásnak szörnyen tetszenek mindezek a dalok, nagy elragadtatással ismeri el azoknak elbűvölő hatását. Házához hívja, hogy énekeljen neki még ilyen gyönyörű verseket és a költő enged a kérésnek, együtt maradnak egy hónapig és »olyan dalokat zengnek, milyeneket a világ még sohse hallott«.

Ez rövid tartalma az egyik מִחְבֵּרֵת-ának. Mennyi különböző irányú, különböző hangulatú, különböző tárgyú verset hord össze a leglazább összefüggéssel! Látszik, hogy azokat más-más időben írta, más-más benyomás alatt, s más-más hangulatban és csak a legnagyobb erőlködéssel birta azokat az egymástól igen eltérő, de különben remek verseket egybekapcsolni. Hasonlításuk össze Charizi művészi compositiojával. Nála egy-egy שֵׁרִי rövid, de kerek és teljes, aminek az oka, hogy míg Manuellonál a rímes próza meglevő versek összekapcsolására szolgál, addig Charizinnál egyszerre készült a vers s próza s így kölcsönösen kiegészítik egymást. Szerkezetök tekintetében körülbelül úgy viszonylanak egymáshoz, mint a

tarka színházak egy esti előadása a teljes drámához. Charizi mindegyik שיעור-ja egy kis dráma, mely összefüggő cselekvényeket tár elénk, Manuello egy מחזמר-a csak variete előadás különböző számokkal, de ugyanattól a művésztől előadva.

Vannak azonban helyek, hol Manuello nemcsak a szerkezetben, hanem a versformában is utánozza Charizit és ezekben túl is tesz rajta. Manuellonak sokkal nagyobb formaérzéke volt, mint elődjének. Magában a rímes prózában is nagyobb művészettel kezeli a nyelvet, ami a természetes haladás eredménye. Manuello sokkal több szófordulattal rendelkezik s a bibliai verseket annyira ki tudja forgatni eredeti értelmökből, hogy bármily ledérséget bír kifejezni velök és oly plasztikus képeket nyújt, mint bármely modern nyelvben látjuk. De azonkívül belevitte a szonettet is a héber irodalomba s míg Alcharizinál csak két formát találunk: rímes prózát s gazélt, addig Manuelloban már a legszínesebb s legváltozatosabb formákat találjuk. A nyelv oly eszköz volt kezében, melylyel tetszése szerint bánhatott s a mellett mindig folyékony és könnyen érthető. Csak egy complicált formában előzte őt meg Alcharizi, amely azonban a rímes próza körébe tartozik, ez a forma a szavaknak oly mozaikszerű rendezése, hogy a verset visszafelé is lehessen olvasni s ugyanaz, vagy ellentétes értelme legyen. Így pl. Tachkemóniban a VIII. makamában:

בוראהו החד ימציארו אל יאכר לנצח נבירו

Ez így olvasva áldás, de ha visszafelé olvassuk, átok lesz belőle. Így:

נבירו לנצח יאכר אל ימציארו החד בוראהו

Magyarul is lehet ezt utánózni:

Teremtője kegyelemmel koronázza, ne érje csapás urunkat.

És fordítva:

Urunkat csapás érje, ne koronázza kegyelemmel teremtője.

A XI. makamában pedig olyan verset találunk, hol minden szóban előfordul a *r* betű, utána egy vers, hol egy *r* sem fordul elő. Eme játékot a szavakkal s betűkkel Charizi Al Hariritől vette át, ki az arabs nyelvben, hol a betű kiejtését pontok határozzák meg, igen könnyű módon csinálhattott

ilyeneket. Vers pontozott betűkkel, vers pontok nélkül stb., amint ezt Hariri XXVI. és XVI. makamájában láthatjuk. Ennek a mintájára készített Manuello is verseket (XI. k.), de sokkal nagyobb változatossággal. Nála nem is kell a sort visszafelé olvasni, hanem a szónak más anonym betűt ad s meg van a kétértelműség. Így pl.:

עד ינוע לא תסור חומתי
עד ינוע לא תסור שטחתי

Azonkívül csinál verseket, miket visszafelé is lehet olvasni, verseket, melyekben minden szó tulajdonnév stb. És ezeknek külseje és tartalma egyaránt oly szellemes s oly mulattató, hogy a legmogorvább ember sem tudná magát olvasásakor nevetéstől visszatartani. Charizi Al Hariritől vette át ezt a formát és tőle Manuello, ki beléje bájít és kellemet öntött. Még egy másik elemet is találunk Alcharizi makamában, amit ugyancsak Hariritől vett át. Ez pedig a vitaköltemény, a tenzon. Különösen két formában alkalmazta. Vagy a versengő költők sorra elmondják verseiket s a bíró dönt köztük. Ilyen a VIII., X., XVII., XXX., XXXVII. stb. Legérdekesebb a VIII-ik, melyben

Két költő verseng hévvel,
Hogy melyikök győz énekével.

Az egyik a hangyáról, a másik a bolháról énekel s egy bírót kérnek fel, hogy döntsön köztük, melyikök nagyobb költő, ez azonban el van ragadtatva mind a kettőtől. Van azonban olyan is, midőn az egyik előre megmondja társának, hogy verse milyen sorral végződjék vagy kezdődjék. Ilyen a IX., melyben harminczan mondanak egy dicsekedő költőnek verssorokat, hogy csináljon azok elé költeményeket, vagy a XXXII., melyben egy fiatal poéta valamely tárgyról egy-két verssort mond, ezt aztán teljessé egészíti ki rögtönözve egy öreg dalnok. Ezt a vitaformát is átvette tőle Manuello s ebben is nagyobb művészetet fejtett ki s sokkal nagyobb változatossággal kezelte. Mindjárt a II. מחזמר-ban, melynek címe: »A szép dicsérésére és a csuf gyalázására«, találjuk alkalmazva ezt a formát. A költő és mecenása együtt sétáltak, midőn feléjük közeledett két női alak, az egyik oly szép, oly ragyogó volt, »hogy ha a vízőzön idejében élt volna, őt hasz-

nálja fel Noé a bárkában világtónak, a másik pedig szörnyen csúnya volt, »kit a gondviselés az emberek büntetésére küldött a földre«. Ekkor aztán a költő felszólítja jötevőjét, hogy énekeljék meg ketten ezt a két ellentétes teremtetést. Manuello a szépről mond egy sort, mire a mecénás a csunyáról felel ugyancsak egy sorban. Az egyiket Támárnak, a másikat Bériának keresztelik s így zengik dicséretöket:

A költő: Tamar égre tekint s csillagot varázsol rája,
A földre pillant le s a halottak feltámadnak.

A mecénás: Béria megöli a kigyót is tekintetével
Ha látná őt az ördög, futva futna előle.

A költő: Tamar dicséretét elzengeni jól ki tudná?
Ha az angyalok látnák, futna mind utána.

A mecénás: Béria jól hasznossá válik szüret idején
Hogy fára akaszszák madárijesztőnek.

A költő: Támart, ha Isten hat nap alatt teremtetten volna
Akkor is esodáltuk volna bámulatos művét.

A mecénás: Béria miatt késik annyira a megváltó,
Mert tőle fél bizony még a Messiás is.

Ilyen hangban folytatják himnusaikat, míg ki nem merülnek.

Szellemes a VI. füzet, melyben a mecénás kérdéseket állít fel, a költő pedig felel rájuk. Több, mint ezer kérdést foglal magában különböző tárgyakról s szinte meglepők a mindig élczes, de gyakran csiklandós feleletek. Pl.:

Kérdés: מה תחפין מן הנקבה?

Felelet: הווינו להחיים והקבה.

Kérdés: מי החשק אשר עשק?

Felelet: הפה אשר לא נשק.

Ilyen még a XXVII. füzet is, továbbá a X.-nek egy része. De ide sorolható a XX. füzet is, melyben többen jönnek a költőhöz és elpanaszolják neki különböző bajaikat és élményeiket, és ő ezekre rögtönözve verset csinál. Így pl.:

Egy párra.

Küzdenek egymás ellen a napfény és a sötét éj
És im? a két ellen nálatok itt egyesült.

Vagy:

Napfogyatkozás.

Sohsem hidd, hogy a halvány holdnak az árnya okozta,
Hogy ma a fénylő nap busan homályba borult;
Látta gazellám bájló arcai dús ragyogását
És ismerve magát, mindjárt elkomorult.

Már ebből a két példából is észrevehetjük, hogy ezek a versek tulajdonképpen már megvoltak s a rögtönzési mese és a kérdők fellépése csak arra volt szükséges, hogy ezeket egymásután valami okból elmondhassa, nem úgy mint Charizi, ki vitaverseiből is egészet, összefüggő egészet tud alkotni.

Itt említem Manuello egyik legszellemesebb s a héber olvasónak legmulattatóbb XXII. füzetét is, melynek nyomait szintén megtaláljuk Alcharizi XXIV. makamájában. Vagy százan lépnek fel és exegetikus kérdéseket intéznek Manuellohoz, ki a kérdéshez mértén adja meg a feleleteket. S kérdés és felelet egyaránt oly komikus hatású, hogy az az olvasó, ki ezt az exegetikus szellemet ismeri, pukkadozni kénytelen a sok nevetéstől. A tudákos alakok valami bibliai verset hibásan tanultak meg, úgy, hogy egészen ki van forgatva az értelméből, vagy valami ellentétet fedeznek fel köztük s egy más bibliai vers közt. A költő pedig színlelt komolysággal olyan feleletet ad nekik, hogy a nevetető hatás nem maradhat el. Manuello itt nemcsak a felületes tudást akarja ostromozni, miként Charizi, hanem egyúttal gúny tárgyává teszi korának, sőt a talmudnak is exegetikus nyakatekert furcsaságait. Így pl. az egyik azt kérdi tőle, »hogyan magyarázod, oh mester ezt a verset, hogy ופוחה תמיה קיאה? (= Az oktanlan megöli a férget. Így fordítja a kérdező. Az eredetiben úgy van, hogy ופוחה תמיה קיאה — Az oktanlan megöli az irigység.) Mi ennek a versnek az értelme, oh fejedelem? Hát oktalanság az, megölni a férgeket, mikor ránk támadnak, mint a hiénák a sivatagban?« Mire a tudós költő így felel: »Tudd meg édes uram, hogy erre a nehéz kérdésre három magyarázatunk van. Az első Rabbi Pinchaszé, Tachpanchészéből, aki úgy fejt meg, hogy az oktalanság csak arra az esetre vonatkozik, ha előttünk egy lágylelkű, puha szívű ember áll, akire bármilyen vérontás káros hatással lehet. A másik magyarázat Rabbi Jiczhaké; Rabaszéből, aki szerint az egész mondat csakis szombatra érvényes, mert akkor nem szabad ölni. A harmadik pedig a Gaonoktól származik, hogy

מה az alany s פותח a tárgy, tehát úgy kell azt érteni, hogy az oktalant megöli a féreg, mert nem védi magát.« Nem ismerünk-e reá ezekben az agyafurt megfajtésekben a mai korig fennálló exegézisre? Hiszen ilyenféle a sok אל תקרא is a talmudban, mit mindig extremitásokba vittek.

Lássuk azonban azokat a helyeket, hol Manuello tudatosan ugyanazt a tárgyat is választja, melyet Charizi már előtte megénekelt, vizsgáljuk azokat a helyeket, hol költőnk, a mint az egyik füzetben maga is mondja, szándékosan akart összemérközni nagy elődjével, hogy bebizonyítsa, hogy ő semmi tekintetben sem marad mögötte. Lássuk, milyen eredménnyel fejezte be a versenyt Charizivel az a költő, ki ennek a szerénytelen öndicsekvő szonettnek a megírására ragadtatta magát, hogy:

Varázslók és bűvészek, idézzétek
A nagy zsoltárköltőket mind nekem!
Hadd versenyezzünk, hallják énekem,
És lássák be, hogy dalhoz jobban értek!

Menyörgök dalt, a melyet kértek,
Vagy bűvös aranylantom pengetem
S az egek is dalolnak fent velem,
Jertek versenyre hát, ha győzni vélték!

Bizonyára, ha a zsoltárköltőkkel szállt volna versenyre, nem maradt volna mögöttük, mert Manuello is lyrikus volt, még pedig elsőrangú lyrikus, kinek a lantján azonban ritkán csendülnek meg a komoly és komor lyra hangjai. Az ő eleme a jókedv, a mulatás, a vígság; ezekkel akar hatni, inkább kacagtatni, mint megindítani. De midőn oka volt megindulni, mikor oka volt a búra, a gyászra, akkor tudott ő is megható, sőt fenséges lenni. Olvassuk csak el azt a két elégiát a XIII. füzetben, mely igazán magasan szárnyaló és némely részletében elragadó, vagy a XII-iket, melyben Manuellt, mint barátot látjuk s fogalmat szerezhetünk magunknak, milyen lett volna a költő lyrája, ha mindig ilyen hangulatnak szenteli énekét. Remek a következő szonett is.

Mi űzte el, kérditek pajkos kedvem,
Barátaim, csak a tátongó sir,
Mi engem búskomorrá tenni bír,
Ha szilaj öröm közt kell emlegetnem,

Oh hányan enyésznek ott elfeledten
És nem szól többé róluk semmi hír,
Utánuk egyetlen hű szív se' sir,
Porukra csak a szél sohaja lebben.

Kiket kevély gőg töltött el még tegnap,
Ott porladnak férges göröngy alatt,
Hol izgalmat a büszke jóllét nem kap.

»Légy készen! szól a sírnak néma szája,
Örökké földön senki sem maradt,
Felém vezet minden ut, minden pálya.«

Ilyen Manuello, ha komoly, de cseppet sem kell sajnálnunk, hogy nem maradt mindig az. Héber lyránk tele van a legsötétebb pessimizmussal, a legelkeseredettebb panaszokkal, szívzaggató jalkiáltásokkal, akár a zsidó népet, akár a maguk fájdalmát szólaltatták meg költőink s így e komor, szinte borzalmas éghajlat alatt jól esik egy kis derültebb fény sugar, mely az olvasó lelkét felvidítja. Hiszen éppen az Manuello érdeme, ki, miután Alcharizi a héber műsatt derültebb tette, ő már egészen dekoltált ruhát is adott reá, hogy ne csak szánalmat és részvétet tudjon kelteni, hanem vidámságot árasztson maga körül és kacérságával hódítsa meg az ifjak szívét és, kik a világot még rózsákba burkolva látják. De az ő derűje lelkéből sugárzik ki, a tárgy csak reflector, mely visszaadja ugyan, de nem mindig alkalmas reá. Manuello nem tud tárgyánál maradni, nem tudja azt alakítani, kerekíteni, mert mindig belevegyül csillogó humora, éles gúnnya és pajkos élcze, a mely miatt munkájában mindig megakadni kénytelen. Helytelen tehát Karpeles nézete, hogy Manuello obiectiv; éppen az a legkevésbé, ellenkezőleg subiectiv marad még a חורבן-ben is; a Pokol lángoló kínjai és a Menyország kéjes gyönyörei közt egyaránt alanyi marad, a költő jelenlétét érezzük mindenütt, mely bennünket a tárgyak szemléletében folytonosan zavar. Innen van, hogy Manuello még egy ilyen szerencsés ötletből, mint az »Öv«, sem tudott kerekét s művészi szíleget is szépet alkotni. (Makai szép átdolgozásához nem igen hasonlított az eredeti). Mivé lett volna az ilyen tárgy Alcharizi művészi keze alatt, kinek mindig szeme előtt lebegett az ő ars poetikája, az ő hét költői szabálya, melyhez minden versében ragaszkodott! Nem is lehettek volna Alcharizi s

Manuello jóbarátságban, ha egy korban élnek. Charizi kifogástalan művész, ki verseit nagy műgonddal készíti, ügyel arra, hogy ne legyen benne semmi salak, semmi nehezen érthető, semmi grammatikai hiba, vigyáz a tárgyára, melyet jól válogat meg, körülfaragja, kicsiszolja, esztengályozza és csak akkor adja ki keze alól, ha ezt minden szempontból tökéletesnek tartja; Manuello hirtelen fellobbanó, hevesvérű, szeles bohémként jelenik meg előttünk, kinek a legtrágárabb dolog, a legbujább tárgy is elég alkalmas arra, hogy dalt csináljon róla és a legocsmányabb élczet is, ha egyszer eszébe jut, ki is mondja. Olyan Heine-féle ember, amint mondani szokták. És éppen mert bensejéből öntötte dalait s a tárgyból legföljebb csak impulzust nyert, nem tudott témáján megnyugodni s így remeket csak a legszorosabban vett lyrában tudott alkotni.

Nézünk csak a XI. füzet kezdetét, ahol egy szemérmes szüzből, ki az üterét az orvosi vizsgálat alatt betakarja, űzi élczes gúnyját és olyan orvosságot ajánl neki, mitől a holtak is nevetve fakadnának. Veres varju tollat keverve a gödör árnyékával, ehhez kakastejet, galambepét, békafarkot, gerle hangot stb., ezt forralja fel viaszfazékban s aztán terítse ki hangyabőrre és esténként vegyen be belőle egy jókora adagot; ha ez azonban nem használ, akkor tépje ki egy 3 éves leányka szakállát s égesse el a nádas tenger vizén, füstjét pedig lehelje be a beteg, azután kösse be a száját a tenyeréről szedett szőrrel és meggyógyul, ha Isten is úgy akarja.

Az orvosságnak eme tréfás meghamisítását Charizitól leste el, ki egy betegnek, kinek szerelem a nyavalyája, ezt a sokkal szellemesebb és poétikusabb orvosságot ajánlja:

»Az első szer ez, — mely üdvöt szerez. — Vedd a barátság fűszerét, — a vonzalom néhány búvszemét, — a tiszta szerelem hímporát, — az ajkak rózsabíborát, — a szemnek szende liljomát, — a mellek alnapárját — és az illatpárát, — amelyet — a lehelet — áraszt széjjel, — keverd a karok lágy derével, — ehhez tégy — myrrhalét, — mely szertesztét, — az arczon át — önti illatát, — ehhez a fogak gyöngy-sorát — és ezeknek finomra tört porát — a csók mézével gyúrod át. — Ezt füstölje be — az orr tömjén lehe — s a báj, — mit a piczi szája — balzsama ad neked. — Ez hát

első gyógyszered, — ezt beszeded — nemcsak egy vagy két napig — sem egy néhány hónapig, — hanem örökké nappal-éjjel — szenvedélylél — s meggyógyulsz Isten segélyével. — De ha ezt nem szerezhetnéd be, — ne essél azért kétségbe — bátor légy — és végy — jóreményfüvet néhány szálát, — gyökeret s szárat, — a bizalom fűszeréből, — ürmöt a szerelem serlegéből, — tedd ehhez az óhaj mérgét, — a sóhaj kéréget, — a szív búját, — a kedély boruját, — keserű gyümölcsét az elválásnak, — gyökerét az aggodásnak, — a fájdalom könnyes ágát, — a lemondás bosszúságát, — a gyötrellem kínvirágát, — ehhez a bánat tüskéjét — és a megnyugovás hús levét; — Ezeket — a szereket — törd javában — a szomorúság mozsarában — és bele mint — egy két pint — forró könnylevet, — ha lehet; — aztán mindezeket — beleteszed — a háborgás fazekába — s a szerelem tüzes lángja, — forrva hánnyva — megfőzi jó orvosságra. — Ezt a keveréket, — mely megment téged, — jól figyelj: — rejtseed el — az idő nagy korsajába, — nem hiába, — tán — csupán, — néhány évig kell használnod — és nyugalmatat megtalálad.«

Mily gyönyörű poétikus metaforálása a szerelem két orvosságának: a bizalomnak és lemondásnak, a reménynek s feledésnek! Ehhez képest Manuelloé csak viczcz. De hiszen nem is akart ő mást. Az ő célja a nevetetés, míg Charizé a művészi gyönyörködtetés. Megjegyzem azonban, hogy Charizi is csak elődjétől, Al Hariritől kölcsönözte ezt a tárgyat, melynek sokkal művészbibb, sokkal érdekesebb alakot adott, mint Al Hariri ezt XIX. makamájában tette.

Más az eredmény akkor, midőn Manuello a lyrában veszi fel a versenyt Alcharizivel. Itt aztán a pálmát a római kapja, ki mindjárt győzelmének biztos tudatával indul a küzdelembe. Így vezeti be Manuello IX. füzetét, melyben ugyanazt a tárgyat akarja megénekelni, mit Charizi V. makamájában oly bőven dolgozott fel. A mecénás kérdezi Manuellotól, vajjon látta-e azokat a verseket, melyeket Alcharizi a tizenkét hónapról szerzett. Erre a költő így felel: »Tudd meg jóakaróm, hogy láttam s magam is csináltam olyanokat bőven; és biztosítlak róla, hogy az én verseim nem vallanak szégyent az övéi mellett és ha látnád az én költeményeimet, miket a hónapokra készí-

tettem, azt mondanád, hogy a dal főmestere vagyok.« »Mondd hát el azokat, felel a mecénás, hadd tündököljenek szavaid.« Erre Manuello előadja rövid, de szebbnél szebb lyrai részletekben bővelkedő verseit és valóban nem túlzott, midőn a mecénás nagy lelkesedéssel üdvözlí őt és így szól hozzá: »Verseidnek bájjairól már sokat hallottam, de nem akartam hinni, amíg magam saját füleimmel meg nem győződtem róla. Hogy az Isten is áldjon gyönyörű énekedért, melylyel minden szívet-lelket meghódítasz. Látom, hogy óriási mester vagy, de mondd csak, ha már Alcharizitől így elszedted a babért, meg mernéd-e ezt tenni a többi halhatatlannal is?« Ekkor zengi Manuello ama öndicsékvő szonettet, melynek első két strofáját fentebb adtuk, s melyet így fejez be:

Hű lantost keresett a sors hatalma.
És csókja mézét nyomta ajakamra,
Hogy holtakat támaszszak fel vele.

Minden dalom az idő gyermeke,
És hogy a sorsot híven énekeljem,
Hozzám szegődött báj és égi kellem!

Valóban báj és kellem lengi át a hónapokról szóló verseit is, melyeknek mindegyike az idő gyermeke, mert a költő korának szellemében készültek. Alcharizi obiectív, szoros tárgyilagossággal mondja el az egyes hónapok fontosságait. Így pl. a Tisri hónapról elmondja, hogy Isten kitüntette az elsőséggel, vele kezdődik a zsidó esztendő, az mérvadó az év minden ünnepének megállapításánál. Első napján van a megemlékezés ünnepe (יום הזיכרון = ראש השנה), akkor lép minden teremtmény Isten elé, hogy számot adjon tetteiről, melyeket könyvbe írnak bele. Isten ítéletet mond a világra, a zsidók megbánják bűneiket, boldog, akinek lelke tisztán jelenhet meg az Úr előtt, mert az szerencsés lesz egész éven át és midőn a bor így szól majd az emberekhez: »Igyatok, mert a nap rövid s sok a dolog«, akkor ő belemélyedhet a boros hordóba, akár csak egy tengerbe. Ezt mind rímes prózában adja elő, majd egy hatsoros vers következik, mely ugyanazon tartalommal, minden hónaphoz illeszkedik, hogy tudni illik, igyunk, míg életünk tart a földön és borunk a hordóban. Ezzel fejezi be mindegyik (amint láttuk) bőbeszédű dalát. Manuellonak a bor nem elég, neki leány is kell, ő csak úgy érzi jól magát

őt a szent napok, a nagy ünnepek hangulata szerelmi versek éneklésére ösztönzik.

בתשרי אשמחה כי מועדי אל
יעירוני לשורר שיר ענבים
ואלקה משפת עפרה נשיקות
ולברוע שפתי לה ערבים.

Míg Charizi bűnbánást ad előlegül a borra, addig Manuello már előre kölcsönöz magának csókokat gazellájától s hogy visszaadja majd, arról kezeskedhet az ajka. És így sorra minden hónapban. Alcharizi leírja bőven, milyen ünnepek, böjtök, vagy más nevezetes napok vannak benne és akkor bú vagy öröm fogja el, de a bor nem marad el sem örömben, sem bánatában. Manuello pedig az idő minden változásában a szerelemhez fordul, az óvja meg hidegtől, melegtől egyaránt. Hát még tavasszal! Mikor búcsút mond a talmudnak (וארחי נט לנשי) és ki a szabadba siet, ahol ismét mindenütt csak szerelmet lát. Itt már Manuello túl tesz Charizin, mert itt elemében van és a lyrában messze túlszárnyalja őt.

Különben a bor dicséretében »sem vall szégyent«, amint maga mondja. Bőven meggyőzhet erről a XXV. füzet, mely teljesen Alcharizi XXVII. makamájának mintájára készült. Itt is, ott is fellépnek többen, hogy versenyezve zengjenek himnuszokat a mindenható bornak. Az egyik azt véli: »A világ egy bájos hölgy és tüzes ajka a bor.« A másik szerint: »A bor a bú és bánat madárijesztője.« (Tachkomóni.) Ez azt hiszi: »Hogy ha borözön lett volna Noé idejében, nem pusztultak volna bele az emberek.« Amaz pedig abban bizik, hogy: »Isten borral fogja feltámasztani a holtakat.« (Machboroth.) De a szövegben egy mosolygó agg áll, ki félvállról szól oda a versengőknek: »Mit nyávgotok, ti éretlen fűzfapoéták? Hát ez legyen az örökkévaló bornak a dicsérete? Adjátok csak ide azt a kobzot, majd megtanítlak én benneteket az igazi bordalra!« Erre Charizinél s Manuellonál egyaránt hosszú bordal következik. De míg Charizi a tüzes borról oly hideg kimért-séggel szól és versében a bor jó s rossz tulajdonságait csak festi, ámbár elég színesen, addig Manuello valószínűsége-
rőla; a bort magát szólaltatja meg a maga pajkos modorában

Az anya, ki el nem felejtí kisdédét s aki vigasztalja a férfit — talán vonatkozás saját életére, édes anyjára?

2. Jes. 5. f. 24. v. *לכן כאל קש לשון אש והשש להבה ירפה*. v. helyett *מין* olvasandó, ami synonymje *קש* és *השש*-nak.

3. Echa 3. f. 41. v. *נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים*. A kép — szívet a kézre tenni — természetellenes és nehezen érthető. Helyesebb értelmet ad, ha *אל* helyett *אל*-t olvasunk és a vers magyarázata: Emeljük fel szívünket az Istenhez, ne kezeinket. Mint Joel 2. f. 13. v. *וקיעו לבבכם ואל בנדיכם*.

4. Jes. 9. f. 6. v. *לסריבה המשרה*. Ismeretes szövegjavítás *המשרה* helyett *המשרה* szó második és harmadik töbetűjének kettős írása. Hová lett azonban a *ו* betű? Hisz *שולם* plene van írva. Lehet, hogy az inkriminált vers kezdetére került egy maszórai megjegyzés. A *שולם* szó ugyanis kétes lehetett, vajjon plene vagy defecte irassék, amint ezt a Num. 25. f. 12. versben előforduló *שולם* szó kicsiny *ו* betűje mutatja, a maszórétá Jes. 9, 5. *שולם* szavához odairta, hogy nem plene, hanem defecte irassék és ezt *לם*-mel jelölte. Így keletkezhetett *לסריבה* alak. A *שולם* szó legtöbbször plene íratik, csak néhányszor fordul elő defecte. Így ragozott alakban Deut. 23, 7, Zsolt. 55, 21, Ezra 9, 12.

5. Ezekiel 13. f. 2. v. *בן אדם הנבא אל נביאי ישראל הנבאים ואמרת*. A nehéz *הנבאים* helyett *הנבא* olvasandó. V. ö. a 34. f. 2. v. *בן אדם הנבא אל נביאי ישראל הנבאים ואמרת*. Ezt követeli a *rythmus*.

6. Ezek. 14. f. 6. v. *השיבו מעל גלולים*. Az első mondatrészben a *השיבו* felesleges, a *היה שיבו* kettős írásából lett, vonzatának se felel meg a *מעל*. A vers így hangzanék helyesebben: *השיבו מעל גלולים* és *השיבו מעל*.

Nagy-Bittse.

DR. WELLESZ GYULA.

A »BÖLCSEK KIGYÓJA«.

חש דרבנן.

A talmudi irodalomban előforduló átkok közt sűrűen akadunk *חש דרבנן*-ra, a bölcsek kigyójára, a mely marásával megöli az átkokkal sujtottat, vagy a *חש דרבנן*, a melynek marása ellen nincs gyógyulás. Már a régi időben félreértették ezen

kifejezést és rendesen azonosították a nagy kiközösítéssel. A későbbi irodalom elménczkedve abbreviaturának vette a *חש* szót abból *שמה* *הים* *יורי*.¹⁾ A kifejezés eredetileg azonban tényleges kigyót jelent és egyike az átkoknak, melyekkel a bölcsek éltek. Főleg azok ellen használták, a kik a bölcsek intézkedéseit nem tisztelték, kiindulván a koheleti versből: »A ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó.« (X. 8.) A mintegy kínalkozó kifejezés volt a bölcsek intézkedéseinek elnevezésére.²⁾ Mivelhogy pedig a tudós átka szóról-szóra teljesedik,³⁾ azért ezen vers alkalmazásával megverték az átkkal sujtandót, a kit azután egy kigyó a bölc szava szerint megmarta.

»R. Simon b. Jochaj künn járt a *semitta* alatt és látta, mint szedte valaki a hetedik év utótermését; azt mondta annak: »Hiszen megtiltott dolog az, hiszen utótermés az!« Erre azt válaszolta neki: »Te vagy az, a ki megengedted.« Mondta neki: »Nemde társaim ellentmondanak nekem.« És reá alkalmazta: »a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó«, és így is történt vele. (Jer. Sebiit 38. d; I. Berak. 3. a; Gen. r. 79. §. 6.; Koh. r. X. 8, Peszikta ed. Buber *בשרה* 90. b.) Ugyancsak *Simon b. Jochaj* száján van ezen átk azon elbeszélésben, mely a Beresit rabbában (79. §. 6., v. ö. Koh. rab. X. 8.) van meg. Simon megtisztítja Tiberiast a holttestektől. Ezt látta egy tudatlan szamaritánus és azt mondja: Megyek és megtréfálom ezen zsidó öreget; vett egy holttestet és elrejtette oly utczában, melyet Simon már megtisztított volt. Reggel pedig elment hozzájuk és azt mondta nekik: »Ti azt állítjátok, hogy Simon megtisztította Tiberiast, jertek és nézzétek meg ezen holttestet.« Ezt megtudta Simon szent inspiráció által és azt mondta: »Elrendelem az alsóra, hogy feljöjjön és a felsőre, hogy leszálljon.« És így is történt. (A kuteus meghalt és a halott feltámadt.) Majd a házában

¹⁾ Ez három alfaja a kiközösítésnek: V. ö. Wiesner és Mandl idevágó dolgozatait. Főleg a gaoni irodalom ily értelemben használja a kifejezést.

²⁾ Hasonló a *חש* kifejezés. V. ö. a lexicographiai munkákban az összeállítás.

³⁾ E sorok pótlását képezik a *M.-Zs. Sz.* januári füzetében (12—19. oldal) megjelent hasonló tárgyú dolgozatoknak.

szombatot ült, aztán elment Zeboaja tornya mellett, hallotta a mint Dánkáj tanító mondta: »Ti azt mondjátok, hogy Ben Jochaj megtisztította Tiberiást, holott úgy mondják, hogy holttestet találtak.« Erre Simon mondja: »Jöjjön reám¹⁾... hogy vannak kezeim közt bizonyítékok²⁾ oly számosak, mint a fejem hajszálai arra nézve, hogy Tiberiás tiszta ezen vagy ezen helyek kivételével és te is résztvettél azon gyülekezetben, mely tisztának nyilvánította (a várost), leromboltad a tudósok falát és alkalmazta reá, a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó és *ugy is történt vele.*«³⁾ Ugyanilyen értelmű az átok a talmud egyik elbeszélésében, melyből világosan látszik, hogy igazi kigyót értettek a *חיה רבבן* alatt. Pumpedita városának egy előkelő hivatalnokát (*בר קשא*) megmarta egy kigyó; volt Pumpeditában tizenhárom fehér számár,⁴⁾ felvágták valamennyit, de mind *טריפה*-nak bizonyult. Egy volt még Pumpedita másik felében, a míg azt idehozták, szétszaggatta egy oroszán. Erre Abaj mondja, talán a *bölcsek kigyója* marta meg, a mely ellen nincs gyógyulás, a mint írva vagyon, a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó. Azt felelték neki: Tényleg, ó mester, mert midőn meghalt Ráv, elrendelte r. Izsák b. Biszna, hogy nem szabad vinni mirtust és levágott fagalyakat a lakodalmass házba, ő pedig hozott mirtust és fagalyakat a lakodalmass házba a dobbal⁵⁾ és ezért megmarta a kigyó és meghalt.⁶⁾ (Sabb. 110. a.)

¹⁾ Igen szokásos esküforma, a bibliai *וכה יוסף לי ד' וכה יוסף* analógiára. Az átkot még feltételelesen sem akarják magukra mondani az esküformulában. Rendesen *עלי* és utána *hogy* (*אמר*), vagy *hogy nem* (*אם*). (J. Pesachim 33.a., J. Szota 19.a. 24.c., J. Gittin 50.c. stb.). Az arameus formulája *ימי עלי* (J. Seviisz 36.c., J. Gittin 43.c. stb.).

²⁾ A Gen. rabbában *על כשער ראשי על* *יבא עלי אם אין בדי הלכות כשער ראשי על*, *טבריה שהיא טהורה*, Koh. rabbában pedig: *יבא עלי אם אין בדי שמועות*: *עתידיה לטמא ועתידיה להיות לאחולי תרומה* etc.

³⁾ Koh. r. a vége *היה ליה* (vö. Gen. rabbában: *נעשה מיד נעשה* *כל של עצמות* szintén szokásos fordulat ilyen fajta elbeszélésekben).

⁴⁾ Ugyanott kigyómarás ellen fehér, egészséges számár foetusát ajánltatik gyógyító szernek, mely használ. A tizenhármass szám kedvelt kerek szám. V. ö. Rásit Sabosz 119.a. *חיה עילית* kezdet.

⁵⁾ Szokás volt mirtus és pálmaágakat lengetni a menyasszony előtt. V. ö. Rásit a helyhez. Koszorúkat is viseltek mirtusokból lakodalmaknál a férfiak. V. ö. f. i. dolgozatomat 18. old.

⁶⁾ *Levy II. 11. טרק II. (198.a) die Schlange der Rabbiner* (nämli. der

Tényleg keresik is a bölcsek az okot, hogy miért szerepel éppen a kigyó, mint az isteni büntetés eszköze. »Simon b. Jochai mondja, a Náchás (a paradicsombeli kigyó) rombolta le a világ falát, azért lett büntető közeg minden falromboló számára. (Koh. r. X. 11. és Levit. rab. 26. 2.)¹⁾ Abba b. Kahana mondta: A kigyó nem mar, hacsak nem sugalmazták azt felülről. (Koh. r. X. 11.) R. Jannai ült és tanított a város kapujánál és látott egy kigyót, a mint reszkette közel csuszott és akkor üldözte az egyik oldalra, de az visszajött a másik oldalra. Erre mondta: »Ez kész arra, hogy missióját teljesítse.« Nemsokára híre terjedt a városban, hogy valakit megmarta a kigyó és az meghalt. (Lev. r. XXII. 9.)

A kifejezés azután eredeti jelentését elvesztette és annak jelölésére használták, hogy valaki, aki a bölcsek intézményeit megszegte, az halált érdemel. R. Tarfon oldalára hajlik, midőn a semát olvassa Sammai szavai szerint még az országuton is és kitette magát életveszélynek. Erre r. Bó b. Kohen (Abba b. Kahana) mondja Juda b. Pázi nevében: Befogom bizonyítani, hogy az írástudók szavai becsebbek a tora szavainál, mert ha r. Tarfon nem olvasta volna a semát, akkor csak egy parancsolatot (*עשה*) szegett volna meg, (és ez nem jár végső konzekvenciájában halálbüntetéssel), de mivel megszegte Hillet házának szavait, halálbüntetést érdemel, mert *a ki lerombolja a falat, azt megmarja a kigyó.* (J. Berakot 3. b. V. ö. J. Ab. Zar. 41. c.). »Eleazar b. Damat megmarta egy kigyó és Jákob Sechánjá²⁾ falujából Jézus Pándera nevében meg akarja gyógyítani, de r. Ismael ezt meg nem engedte. Erre Jákob mondja: Bizonyíthatom az írásból, hogy szabad őt meggyógyítanom, de nem fejezhette be bizonyítékát, mert közben meghalt Dámá fia. Mondta r. Ismael: »Üdv neked Ben-Dámá, hogy békével távoztál a világból és nem romboltad el a bölcsek falát, mert írva vagyon, aki rombolja a falat, azt megmarja a kigyó. De hiszen őt már megmarta a kigyó, hanem, hogy meg ne marja a jövőendő világban a kigyó.« (J. Sabb. 14. d.

Bann) téved, valódi kigyóról van szó, a mint az elbeszélés összefüggéséből látszik.

¹⁾ U. o. Samuel ben Nachmani variálja e mondást: *אמר לו נחש: מפני מה אתה מצוי בין הנדרות אמר להם מפני שפרצתי נדרו של עולם.*

²⁾ A helyek összeállítva *Blau: Zaubewesen*. 29. old. 4. jegyz.

A. Zara 27. b. s Koh. r. I. 8.) Itt a túlvilági szenvedésre alkalmaztatik a szőlásmód. A Koh. rabba ezen elbeszélés záradékképen magyarázatul hozzá is teszi של שפורין נדרין של הכמים סוף שהמורעויות באות עליו שן ופורין נדר ישנו נהש ami meg- egyezik az elbeszélés szövegével, melyet a Toszifta közöl. (Toszifta Chullin ed. Zuckermannel 503. o.¹)

Mindezekből világos, hogy ezen szolgálómód is eredetileg átokformula volt, amelylyel a bölcsek éltek és mely hathatós fegyver volt kezükben. Talán összefügg ezzel az a mondás Abotban (II. 10.), hogy a bölcsek sottogás kigyó marása. (לחיות חכמה כחיה).

Budapest.

DR. WEISZ MIKSA.

A TALMUD HÁROM ELLENTÉTES HELYÉNEK
KIEGYENLÍTÉSE.

Rábra hivatkozván mondá R. Juda: »mindenkor foglalkozunk a tóra tanulmányozásával, még azon esetben is, ha nem tesszük a tóra nevében, mert a vele való foglalkozás azt eredményezi, hogy utóbb önnönmagáért fogjuk művelni.«²⁾ Mindannak, ki a tórát nem önnönmagáért tanulmányozza, halálhozó méreggá válik.«³⁾ »Aki nem műveli a szent tant a maga nevében, annak jobb lenne, ha egyáltalán nem született volna.«⁴⁾ Még több az ellenmondás a tószafót-nyújtotta magyarázatokban. Míg az egyik R. Judának tételét a rossz szándékkal való tanulóra vonatkoztatja, ki magának tiszteletet szerezni, a többiek közül kiválni és tudása által feltűnni akar;⁵⁾ addig más alkalommal úgy értelmezi, hogy a tanulónak semmi rossz szándéka nincsen és hasonlatos ahhoz, aki sem egész héten át, sem szombat előestéjén nem dolgozik — de nem egyes jámborságból, hanem holmi restségből.«⁶⁾

Tószafót más helyen megint azt mondja, hogy R. Juda a tórának azon művelőire gondolt, kik a jutalom reményében vagy a büntetéstől való félelemből foglalkoznak az isteni tannal.¹⁾ Nem nyugodhatunk meg tószafót nézetében, mivel az összes említett helyeken a b) és c) alatt idézett tételeket egy tételnek tekinti, holott a büntetést tekintve az egyik súlyosabb eset, mint a másik; ez szigorúbb elbírálás alá esik, mint az; emez nagyobb bünt követel és inkább üldözni való, mint amaz. Mindezeknél fogva véleményem az, hogy a régi mesterek háromféle visszafélést tapasztaltak tanítványaik táborában és ezeknek ostorozását három tételben örökítette meg a hagyomány.

Voltak olyanok, kik minden gonosz szándéktól menten, csupán a jutalom kilátására való tekintettel, vagy a mulasztással járó büntetéstől való félelemben foglalkoztak a szent tannal.²⁾ Az ő ténykedésükből a vallás fejlődésére és szellemére baj nem származhatott; ezekről tartani nem kellett, mert idővel megkedvelték a törát, melegebb lett érdeklődésük és nagyobb a szeretetük irányában, aztán tiszta tudományszeretetből művelték és ápolták. Ezekre vonatkozik R. Judának közkeletűvé lett tétele. Mások meg arra törekedtek, hogy mindenáron hírnevet és dicsőséget szerezzenek, hogy magas rangot, hivatalt és kitüntetést nyerjenek. Tudásukkal hivalkodtak, a legnagyobb tekintélyekkel merészen szembeszálltak és elbizakodottságukban megtámadták még a legjelesebb mestereket is; vitatkoztak, perlekedtek és kötekedtek — csak-hogy mentül jobban feltűnjenek.³⁾ »Amint elszaporodtak Hillel és Sammai tanítványai, beszéli a talmud, kik félreértették mestereik szavait, meghasonlás támadt Izrael táborában és az egy törából kettő lett«.⁴⁾ A szakadás aztán nemcsak az iskolákban, hanem az életben, a vallás gyakorlatában is nyilvánult. A zsidó iskolának ezen kinövése mutatkozott leginkább jabnei Gamliel idejében (80—117.), aki kénytelen volt igen szigorú eszközökhöz nyúlni, hogy megóvja a zsidóság egységét és a szinhedrion testületének tekintélyét.⁵⁾ Ezeket

¹⁾ Szóta 22b.

2) Szóta 22b: מאהבת השכר ומיראת היסודין.

⁸⁾ Ábót I. 3: כְּדֵי לְקַנְטֵר וְכֵדִי לַעֲשׂוֹת רַב

4) Szanhedrin 88b és Szóta 47b.

⁵) Ber. 38a. Chullin 133a.

ostorozta a talmud bölcse a b) alatt idézett tétellel. De a legnagyobb veszedelmet a zsidóságra azoknak az üzérkedése rejtette magában, kik a törát, sem szeretetből, sem dicsvágyból, hanem gonosz szándékkal művelték, a végből, hogy tudatosan megszegjék a tóra parancsolatait, hogy megingassák hitünk alapját és hogy fegyvert kovácsoljanak belőle — ő ellene, mint I. Gamliel tanítványa, Sálul és R. Méir tanítója b. Elisa b. Abuja, ki a hagyomány az »Acher« névvel bélyegzett meg.¹⁾ Ezekre utal a c) alatt idézett tétel: »jobb lenne, ha egyáltalán nem születtek volna«; mert átkot hoztak önnönmagukra, — elveszítvén a túlvilági életre való jogot — és gyalázatot felekeztük fejére.

Enyhébben ítéltek a talmud bölcsei a »tett« dolgában! Itt nem kutatták a gondolatot, mellékes volt a szándék. Azt tanították, aki így szól: »ime, ezt a szelát adományozom, hogy gyermekeim életben maradjanak, az tökéletes jámbor.«²⁾ Bála bemutatott Istennek 42 tulkot, hogy az ihlettség megszállja a pogány prófétát, Bileámot; noha nem tiszta szívvel és nemes szándékkal áldozott, mégis ezeknek érdeme folytán származott tőle Ruth, ki Dávid és Salamon királyoknak dicső ősanja volt.³⁾

A tóra tanulmányozásánál azonban nagyon fontos volt, hogy milyen szándékkal van a tanuló, *mivel a tanulás tette serkent és a milyen a szándék, olyan a tett.*⁴⁾

Budapest.

DR. FARKAS JÓZSEF.

¹⁾ Szóta 22b. Tószafót lenn: כרי להוסף על תמאי פשע.

²⁾ Ros Hasána 4a.

³⁾ Szanhedrin 105b; Horájt 10b; Názir 23b; Szóta 47a.

⁴⁾ Kiddusin 40b: שהלמד מביא לידי מעשה.

FOLKLORE.

DUSZ LID VIM KIGELY.¹⁾

Paródia, Schiller »Das Lied von der Glocke«-ja után.

I.

Feszt hajczt den Ojfen, desz Csolet zoll geruthen,
Ajltsz enk Kinder, esz vert sojn spät,
Frätig isz Czát czi kochen, czi bruten,
Gesvind nor Kinder, czi der Arbet zéht!
Kinder, Kinder,
Nor gesvinder,

¹⁾ A »Csolet«-tel egyetemben a zsidók kedvencz étele szombaton. A Kigelynek különféle válfajai vannak. Van gyurt, macceszből készült és u. n. ganev, mely egy libahátba, melynek tetejét a libanyak képezi, be van varrva, lopva, innen elnevezése. A csolet, mely barna babbal vegyes darából áll, valódi csalét, mely sok kitért zsidót, sőt keresztény uri embert is szombatonként becsal zsidó vendéglőbe, (Prágában hétköznapon is kapni csoletet), hogy delectálja magát e mennyei ambrosián. Heine, a híres költő, »Prinzessin Sabbat« cz. költeményében, következő szavakban ad kifejezést elragadtatásának a csolet fölött:

»Schalet schöner Götterfunken
Tochter aus Elysium!
Also klänge Schillers Hochlied
Hätt' er Schalet je gekostet.
Schalet ist des wahren Gottes
Koscheres Ambrosia
Wonnebrot des Paradieses — — sat;

Csodaszámba menne tehát, ha a Ghetto-költészet nem birna magaslató ódát az ingyenczek e csemegéiről. Verdi Othellojának egy dallamát hallottam nemrég, melyhez hasonlóra énekelték a Kigely-dalt gyermekkoromban, — a dallam hallatára eszembe jutott az, és emlékezetből leirtam, hugom dr. Kennedyné segítségével. Szerzője a máramaros-szigeti híres Mechele Marsellik, kinek fia Hers Leib még most is uralkodik a felső magyarországi zsidók szívei felett, minden eljegyzés vagy esküvőnél szerepelvén e minőségben és szellemesen szellemesebb adomáival és mókáival megkacagtatván hallgatóit.

Dr. F. J.

Befor esz titz den Kigely knéten:
 Zógcz e tchine¹⁾ in titz Gott bétén.
 ZécZ nor Kinder, ver esz übertracht,
 Befor er epez en Arbet macht,
 Zelten esz zoll ihm slugen fehl,
 Hánt²⁾ ver dusz = (Drum für das)
 Alles mit muhsz = (Maass)
 Viefil Smalcz in viefil Mehl,
 Kdó³⁾ der Kigely zoll git eroszfallen,
 Ezój iz esz Kinderlech ba allen,
 Der Mens vusz tit zech nis bezinnen,
 Er legt zech nis iber, vusz er thit,
 Zelten er zoll e Czveck gefinnen,
 Venig esz zoll éhm auszgéhn git.

II.

Cziloszt'sz dusz Smalcz, esz zoll nor kochen,
 Czirihtsz dusz Gemisechcz nor git vájech,
 Der Top, de Starcz, soll nis zan czibrochen,
 Der Kigel zoll waxen in de Hájech.
 LerneZ enk osz, esz zolltsz nor kennen,
 Vie me tit loszen: in Ofjen brennen,
 Venn ma überheiczt nor mit ein percent,
 Vert sajn bald desz Osolet verbrennt.
 Czi viel Hicz tit nor suten,
 Allesz mit Moesz, esz zoll nor geruthen!
 Ezaj iz auch bá jeder Zach,
 Nis czi hitzig, nis czi svach,
 Vurn az de Hitz iz iverspant,
 Kimmt nis git erausz dus Than,
 Uhne Hitz isz me gur nist im Stand,
 Uhne Geiszt heibt zech gur nist uhn!

III.

Nehmtsz desz Teigel, wálgert'sz git ausz,
 Esz zoll zech blättern fiel Fachen,
 Cziker, Czimerind, wusz esz isz du in Hausz,
 Wie klein dusz zecht far'n Bachén
 Morgen ech lében,
 Czim Aufgében,

¹⁾ תחנה ima, főképp női imádság.

²⁾ Hánt = heute, itt = hát most.

³⁾ Talmudi kifejezés: hogy . . .

Et esz genig zan, czi czertheilen,
 Jedesz Blättl et zech bezindersz seilen,
 Ezoj isz och a Kind, wie esz wert gebuhren,
 Esz wert grojsz, esz kimmt in de Juhren,
 De Zaht rickt un,
 Esz fangt son uhn,
 Esz tit in de Fremd, es verloszt dusz Hausz
 Esz isz dort auszen a lange Czát,
 Bisz esz wert grojsz, esz wert a Lát,
 Allesz kimmt éhm son fremd for,
 Wie dosz ot zech verändert in dé etliche Johr
 Kleine Kinder zennen gewor'n grojsz in sájn,
 Grójsz wert dech — nor ausz Klein.

IV.

Nehmtsz sojn czizammen allesz in einem,
 Alles vosz derczi gehört
 A Starcz, a Topp, nor a rájnen,
 Zinszt iz de Arbet gur nischt werth.
 Wie Choszen in Kalle, thit mir dosz furkimmen,
 Dész Puhr, wusz Gott tit bestimmen,
 Ezój wie me smiszt¹⁾ zech'sz in de Gaszen,
 Desz Sterczel misz czim Teppel paszen,
 Az de Herczen thien zech puren
 Starben in lében,
 Einsz dem anderen thit geben,
 Dusz tenn dauren lange Juhren
 Der Mann tit erim gájn kriechen
 Dem wáb de Parnosze²⁾ ziehen,
 Az de Herczen ob'n zich nist gern,
 Einsz desz andere thit nor czehren,
 Einsz desz andere thit nor svechen,
 Ezój misz zech der Band brechen.

E vers leirása után akadtam egy német betűs travesztíára, szintén Schiller »Glocke«-ja után, mely Bécsben jelent meg, — de ez értéktelen férczmunka, rengeteg hosszú, unalmas, morva-zsidó, rossz utánzása a fenn közöltnek.

Közl: Dr. FRIEDLIEBER IGNÁCZ.

¹⁾ Beszéli, a schmausen szóból, mely poharazás, mulatozás közti beszélgetést jelent.

²⁾ פרושה élelem.

DE CZVÁ BRIDER.

An oremor Brider ün e rajcher Brider
Zenen e mól gevén
Iz der oremor Brider czüm rajchen
Brider gegangen

»Ach Brider, ach Brider, ach Brider dü majn!

Tomer kennszte mer geben a stikele brojt mit a glézele vajn.«

»Ach vi kenn och dor gebn a stikele brojt mit a glézele vajn
Venn dü stinkszt, venn dü stinkszt, vi a svajn.«

Iz der oremor Brider fün rajehn Brider a veggegangen
Iz ém der Malachamóvesz entgegengegangen:

»Ach Brider, ach Brider, ach Brider dü majn

Tomer kennsz dü mit mir af jener velt mitgajn?»

»Ach vi kenn ach mit dir af jener velt mitgajn

Talesz ün tefiln, vajb ün kinder müszt du lozn stajn

Ün mit dir af jener velt mitgajn?»«

»Talesz ün tefiln, vajb ün kinder lozn stajn

Ün mit mir zofort af jener velt gajn.«

Er chaptu, er sleptu bisz czüm gehenemsz tír:

»Ach restüm, ach restüm ír majn

Tomer loszt ecz en oremen czadek doj erajn?»

»En ormer czadek, e rajeher czadek iz ünsz alezánsz

Iz er e róse, gebn doj e rajn

Iz er e czadek, fírn in genédem e rajn.««

Ajder de slojsem hom zoch auszgelozt,

Iz der malachamóvesz czüm rajehn Brider gegangen:

»Ach Brider, Ach Brider, ach Brider dü majn,

Tomer kennsz dü mit mir af jener velt mitgajn.«

»Ach vi ken ech mit dir af jener velt mitgajn,

Gold ün zilber, vajb ün kinder du lozn stajn,

Ün mit dir af jener velt mitgajn?»«

»Gold ün zilber, vajb ün kinder müszt lozn stajn

Ün mit mir zofort af jener velt mitgajn.«

Er chaptu, er sleptu biz czüm gehenemsz tír:

»Ach czadikem, ach czadikem ír majn,

Tomer loszt ecz e rajechn róse doj erajn?»

»E rajeher róse, e noremer róse iz ünsz aleszánsz

Iz er e czadek gebn doj e rajn

Iz er e róse, fírn in gehenem e rajn.««

Ajder de slojsem hom zoch auszgelozt

Iz der rajeher Brider czüm oremen Brider gegangen:

»Ach Brider, ach Brider dü majn

Tomer kentech dajn físzlbenkele zajn?»

»Ach vi kenszte, vi tórszte majn físzlbenkele zajn,

Venn ach stink, venn ach stink vi a svajn?»«

Ennek a dalnak, melynek szövegét Fábíán József ur, könyvnyomdai művezető volt szíves emlékezetből elmondani, mind a tárgya, mind a szerkezete a népballadák sajátosságait tünteti fel. Az eszméje a *gemul veones*. A régi dal a szegény emberről, aki az ő szívtelen gazdag testvérétől hasztalan kér segítséget, mert ez durván és sértően eltaszítja őt magától. Kifejezésre jut itt a szegénységben és nyomorban vergődők egyetlen sovány reményének a megvalósulása, a tulvilági igazságszolgáltatás, ahol fordul a kocka és a gyehennában elkárhozó gazdag könyörög az Eden kertjében az igazakkal együtt sütkérező szegény testvérének a segítségéért. A szegény, mint rendesen, itt is vallásos, mert taliszárt és tefillinjét is sajnálja itt hagyni, míg a gazdagot kincseinek itthagynia miatt emészti bú. Jellemző, hogy a néphit még a halál angyalát is olyannak tünteti fel, mint aki a gazdagnak kedvez, mert ezt mindjárt az Eden kertjébe akarná liferálni, míg a szegényt a gyehennába. De a tulvilágon nem használ a protekció, mert itt abszolút igazság uralkodik. Az egész dalban, minden naivitása mellett is, elég erős drámai véna lüktet.

DR. SILBERFELD JAKAB.

A »Revue des Écoles de l'Alliance Israélite« legújabb (8-ik) füzet (Páris 1903) érdekes ismertetéseket közöl Constantin, Tlemcen, Kermansah és Tripolis zsidó községeiről, melyek a folklore szempontjából sem közömbösek (47. s. köv. l.) A tripolisi zsidókról szóló cikk (62—63.) nyelvüket, szokásukat, család- és személyneveiket mutatja be. A füzet végén 64—68. lapon a Hamadanban (Perzsia, régi Ekbatana) létező Mordekhai és Eszter sirjának tisztelétét írja le részletesen az Alliance egyik ott élő tanítója.

A Grunwald M.: által kiadott »Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde« XIII. füzet (1904. évf. 1. szám) a következő tartalommal jelent meg:

Weissenberg S., Das Purimspiel von Ahasverus und Esther (oroszsországi, melyhez Landau A. jegyzeteket ír).

Löw I., Glasmalereien der neuen Synagoge in Szegedin (illusztrációkkal).

Kayserling M., Luxusverbote.

Grunwald M., Hamburg deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden 1811 (folytatás).

Wolf A., Die Hamburger auf oder von Juden geprägten Medaillen. Hamburgs Juden im Bild und Karikatur.

IRODALOM.

ÉVKÖNYV.

(Kiadja az Izr. Magy. Irodalmi Társulat. Szerkeszti *Bánóczy József*.
Budapest, 1904.)

Midőn az idei Évkönyv megbeszéléséhez fogok, némi jubiláló érzés száll meg. Manapság sokkal csekélyebb értékű dolgok és jelenségek megismétlését jubileummá avatnak, miért ne ünnepeljen ez a magasztos célokat szolgáló, zsidó vallásosságot és tudást terjesztő Évkönyv, midőn tizedszer jelenik meg, bírálójával együtt, aki mindenik számát őszinte dicsérettel és örömmel üdvözölte e lap hasábjain, tárgyilagos kritikával iparkodva kiemelni az értékest és jót, de az egyes fogatkozások elől sem hunyva be szemét.

Az Évkönyv tudományos nivójának csökkenése annál értékesebbé teszi a nagy közönség előtt, melynek szánva van, míg a tiszta tudomány ápolását és művelését a Társulat — mint már multkor kiemeltük — pályadíjaival segíti elő. Távol legyen tőlem a tudomány értékét kisebbiteni, de nem rég kapcsolatban a tanügygyel, rámutattam arra a hibára, amelyet most a Berlinben alakult Társaság akar jóvá tenni, hogy tudományunk és vallásunk ismertetését teljesen elhanyagolta, ami a mult évi irodalmi támadások alkalmával oly meztelenségben tünt ki, hogy Delitzsch-ék komolyan sem vették a kevés számú zsidó elleniratokat. *Venetianer* e dologban a szeget a fején találta, a zsidó tudomány a Häckel, Harnack és Delitzsch-féle triumviratus ágyúütegeivel szemben puskatüzzel sem volt képes felelni. Helyesen fejt ki az okokat is. A tudomány detail munkát művel, apróságokra fecserli el erejét; a kényelemhez hozzájárul az őszinteség hiánya vagyis az ortho-doxia előli félelem. Hisz úgy vagyunk a biblia-kritikával

is, nem merünk állást foglalni, de lopva beszélünk a névtelen profétáról, makkabeus-zsoltárokról stb. Azért elismeréssel adózunk *dr. Kecskeméti Lipótnak*, aki bele mer nyulni e darázs-fészekbe és a monoteizmus fejlődését jelöli ki a prof. korszakban, az idén is annak egy nevezetes jelenségét mutatva be az »anavim« néprétegben, amely elismeréssel nem fogadjuk el minden állításait és kutatásának eredményeit, amelyekbe fantáziája nagyon belejátszik. De igaz ami igaz, az ökröt megfogja szarvainál. E keretben mozog *dr. Mahler Ede* dolgozata is a »Babel-Bibel harezról és Hamurabi törvénygyűjteményéről.« Ha elfogadtuk Schradernek a királyok históriájára vonatkozó és az ékiratok nyomán felállított pótlásait, miért tagadnók a vallásos vonatkozásokat és hasonlóságokat, legalább is ne ab ovo, hanem járjunk utána. Az összehasonlító nyelvtudomány elismerése maga után vonja az összehasonlító vallástudományt is, amely ép oly kevés kárt fog tenni a zsidó vallás valódi jóságán, mint nem tett az első. Mi a zsidószombathoz képest az asszír »sabbatuo« (amely szónak olvasása és fordítása nem is oly biztos, l. *Oettli*)! »Im Codex Hamurabi ist *kein einziger religiöser Gedanke* zu entdecken« mondja *dr. Jeremias* (40. l.). Vallásunkat nem fogják megdönteni az ékiratok, de ezt a zsidó teológiának kell kimutatni, nem pedig *Kittelnek* átengedni a kinyilatkoztatás isteni voltának bizonyítását. Tisztázni kell mi vallás, mi história, mi eredeti, mi átdolgozott, mi néphit és mi hitelv. Az utóbbira nézve helyesen mondja *dr. Frisch Armin*, hitelv-dogma leginkább azon vallástétel volt minden időben, amit kívül vagy belül legerősebben támadtak. Azért oly eltérők a középkori filozofusok nézetei a főbb hittételek számára nézve. Mig a néphit rokon jelenségeire utal *dr. Heller Bernát* érdekes adatokat gyűjtve a csodás alvókról, milyenek az efezusi hét alvó és Honi hameagél (Simon b. Johaj tartózkodik a barlangban mint a 7 alvó) és a meg nem halt felszabadítókról, amilyenek a messiás a zsidóknál, a mahdi az araboknál, és I. Frigyes a német Kyffhäuser mondában, addig *Gaston Paris* nem rég elhunyt francia tudós nyomán ismerteti *dr. Bloch Henrik* a bolygó zsidóról szóló mondát, hogy olvadtak össze az egyes országokban keletkezett mondák Málkról, Józsefről, Kartaílus és másokról végre a zsidó Ahasver-ben, aki a zsidó üldözött

népnek képmása. Más alapeszméje is van e mondának, a halhatatlanság lehetőségének rajza. Az üldözött zsidóságnak fontos rámutatni arra, hogy a kereszténység nemcsak tanait vette át a zsidóságból, hanem szokásait, sőt imáit is, amint *dr. Vajda Béla* fejtegeti a kádís és a Miatyánk összefüggéséből. Tán megszűnnek már ama népszerű kérdések, miért kell a gyászolóknak kádíst imádkozni, ha felvilágosítjuk, hogy a megváltásról szóló hit tükröződik benne vissza. Érdekes annak kimutatása, hogy a Miatyánk a kádís által érthető meg és hogy etikai eszméje nem közelíti meg a talmud etikáját, mely szerint Istent kérjük, hogy megbocsássa bűneinket, melyet mások ellen követtünk mi el, és nem arra, hogy megbocsássa másoknak velünk szemben elkövetett bűneit. Hogy a kereszténység el ne felejtse zsidó eredetét, a belőle keletkező szekták egy része koronkint a zsidósághoz tér vissza. Ezen szekták közül *dr. Blau* ismerteti a pöschliánusokat, az adventistákat, az irwingianismust, a mormonokat és a spohniásukat, mind a XIX. századból.

Dr. Krausz bemutat egy régi, Albert-Irsán talált zsidó sírkövet, melyen két hétágu lámpa van bevésvé, *Mandl Bernát* meg *Mendel Jakab* XV. századbeli zsidó praefectus két pecsétjét, a XVII—XVIII. századbeli okiratokról pedig 11 pecsétet a zodiakus csillag képeivel. *Byron* »Kain« és »Föld és ég« című drámában *Weisz Elza* fejti ki *Byronnak* a bibliai motívumok feldolgozását. A bibliában naiv elbeszélések, a drámában motívumból folyó cselekvések és pesszimizmustól duzzadt karakterek.

Nem vajmi szép a kép, melyet Jeruzsálem lakosságáról fest *Grünhut Lázár*. Nagyonbrészt szegény, munkától irtózó koldulásból élő nép, melynek szegénységén csak a fanatizmusa tesz túl, amiben a magyarok előljárnak. Jó lesz mindenesetre megjegyezni, hogy a német főrabbi *Salant* a kolduló szövegek főágense, mert a mióta sematizmusok léteznek, nagyon gyakran kapjuk ennek a »gáon«-nak leveleit a visszaszóló borítékkal együtt.

Az idei Évkönyv egyik gyöngye *dr. Klein Mór* gyönyörű aggodikus magyarázata a »chad gadjo«-ról. Igen tanulságos szónoklat ez, amelyben a monda mindegyik eleme ki van fejtve és főleg a mai zsidóság állapotára vonatkoztatva.

Belletrisztikus dolgozatokat irtak *Nagy József* és *Tolnai Alfred*. Az utóbbi egy miniszteri hivatalnokról szól, aki karrierje érdekében kitér, de saját keresztény barátai elfordulnak akkor tőle, amire ő lelkiismereti furdalásoktól izgatva Jomkipur napján ismét megért. *Nagy* egyszerűen mondja el saját élményeit a faluban, amelyben szülei egyedül laktak, az élettel küzdöttek, gyermekeiket fáradtsággal és költséggel felnevelték, az ünnepekre a városba jártak, majd, hogy tartottak össze a falusi zsidók örömben és bánatban. Sok a romantika ez elbeszélésben, de manapság mindinkább kihalófélben van, már azért is, mert minden faluban is van már annyi zsidó, hogy »templomot építenek« mondja egy régi anekdóta.

Költeményekkel gazdagították az Évkönyv tartalmát: *Gábor Igáncz*, *Varsányi Gyula*, *Hevess Kornél*, *Dénes Tibor*, *Handler Simon*, *Balla Ignác*, *Sebestyén Károly* és *Fehér Jenő*. Fordításokat irtak: *Kiss Arnold*, *Lenkei Henrik* és *Patai József*.

Utoljára álljon itt egy kis statisztika. Az Évkönyv 10 számában irtak 75-en tudományos és ismertető cikkeket, 28-an elbeszéléseket és 33-an költeményeket, összesen 132 író (4 két szakban szerepel). Közülök volt 28 szeminarista és 5 intézeti tanár, 10 meg külföldi író. A 132 író közül 1 szerepel kilenczszor, 1 nyolczszor, 4 hétszer, 4 hatszor és 4 ötször.

Zágráb.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Neteler B. »Die Bücher Samuel der Vulgata und des hebräischen Textes übersetzt und erklärt« (Münster i. W. 1903) hangzatos című munka a tartalomhoz képest. N. lefordította ugyan kéthasábosan, egymással szembe állítva a héber és vulgataszöveget, de nem sokat magyarázott. Nem tudjuk elképzelni azt az olvasóközönséget, amely számára az ily mű készül. A szövegkritikusok csak tudnak annyit latinul, hogy a Vulgátát megértsek, a héber szöveg pedig elég sokszor fordítottat le németre. N. fordításaival azt a benyomást kelti, hogy a Vulgata ott is eltér a maszor. szövegtől, hol teljesen azonos vele, mert a fordításban a két szöveg — a héber

és latin — sohasem egyezik. Ebben a szövegkritikai munkában nincs héber szó. A 11 pontból álló bevezetés is csupán nagy reményeket kelt czimeivel. Nagy problémák két-három lapon intéztetnek el.

*

A »Theologischer Jahresbericht« 1903. évfolyamából az első füzet »Vorderasiatische Litteratur und ausserbiblische Religionsgeschichte« már megjelent. Az előzsisai irodalom, a mely alatt a sémi nyelvek irodalma értendő, Beer G. tollából ered. Elég alapos összeállítás, de kár, hogy elődjét nem követi az elfogulatlanságban. Bursikó ir és azt hiszi, hogy a zsidó ellen való káromkodás a stylus diszei közé tartozik. Az előtünk fekvő füzetben háromszor fakad ki a »zsidó« ellen és mennydörög a Maimonides-disszertációk ellen, nem mulasztván el hangsúlyozni, hogy csupán zsidó deákokról van szó. Azt mondja továbbá Beer, hogy a doktorczím egyszersmind a rabbidiploma. Ez Németországban, fájdalom, igaz és megsegényítő. Beer se lesz mindig olyan tüzes.

*

Bousset W. »Die jüdische Apokalyphtik ihre religionsgeschichtliche Herkunft und ihre Bedeutung für das neue Testament« (Berlin 1903) cz. előadásában tulajdonképen nagyobb művének (Die Religion des Judentums im NT. Zeitalter) két fejezetét foglalja össze. A keresztények a János apokalypsiséből indultak arra az utra, melyen felfedezték, hogy a zsidóságot a makkabeusok korától egész 100-ig időszámításunk után, tehát a »Spätjudenthum«-ot az apokalypsis jellemzi. Daniel könyve áll a fejlődés kezdetén, követi a Henoch stb. A zsidóság zöme azonban nem olvadt el ebben a felfogásban s az apokalyphtikus irodalmat kiküszöbölte, nem jogosult tehát az az állítás, hogy az apokalypsis ebben a korban a zsidóság jellegzetes alapvonása. Különben B. szépen fejt ki témáját és nagy mondásaival megejti az olvasót.

*

Dr. Tänzer A., tiroli és vorarlbergi rabbi Hohenemsben, a Babel-Bibel témáról előadást tartott, melynek bővebb és általánosabb kidolgozását »Judentum und Entwicklungslehre« cz. alatt bocsátja közre (Berlin 1903). T. főgondolata az, hogy a zsidó vallás a fejlődés vallása. Bizonyos, hogy ebben

a formulában van bizonyos igaz mag. Hisz a történet mutatja, hogy a zsidóság bibliai parancsolatokat is tovább fejlesztett vagy érvényen kívül helyezett (ius talionis, pruzbul stb.). T. azonban a fejlődés alá subsumálja az összes reformeszméket, melyek T. szerint mindenre kiterjesztendők. Nyugat-európai rabbi-synodust kíván, a mely a ceremonialis törvények közül megállapítaná mindazokat, melyek a rabbikra és laikusokra egyaránt kötelezők. Régi panasz, hogy élet és tan nincs harmóniában, csak abban téved nézetünk szerint T., hogy ezt a bogos csomót megfejtethőnek tartja. Mi nem tartjuk a modern zsidót vallásos szempontból a fejlődés legmagasabb csucsán állónak. Tanul magát a modern zsidót hívjuk fel, ki magát vallásilag rendszerint vén bűnösnek érzi és nézeteiben e téren nem a darwinismusnak, hanem a régi felfogásnak hódol. A bizonyítékot maga T. szolgáltatja, midőn konstatálja, hogy a község mind a szertartásokat a rabbira, vallásos ideáljára, kötelezőnek dekretálja. T. irata csupáncsak azt bizonyítja, hogy hívei türelmesek. Széles Magyarországon nincs község, amely T. nyilatkozatainak tizedrészét eltűrné, még a kitért zsidók is összecsapnák kezeiket. A zsidó vallás eszmei tartalma nem okoz nehézséget és ez a zsidóság nagy előnye. A gyakorlati rész azonban meg nem oldható, még pedig azért nem, mert a laikusok semmit sem akarnak »tartani«, hanem mindent csak »megtartatni«. Amit sz. mond a *Leben und Lehre* collisiójáról és az ebből előálló veszedelmekről, az az utolsó szóig igaz, csak abban téved, hogy ezen a bajon bármily »vallási engedmények«-el segíteni lehet. Szerző a hitoktatást is bevonja okoskodása körébe és itt is sok reformot javasol, de a szót nem használja. Örömmel látjuk a boríték hirdetéséből, hogy szerző a tiroli és vorarlbergi zsidók történetét dolgozik, melyből az első (800 lapos) kötet legközelebb kikerül a sajtó alól.

*

Gerhard G. A. »Ein neuer juristischer Papyrus der Heidelberger Universitätsbibliothek. Mit Faksimile« cz. iratában (Heidelberg 1903, Neue Heidelberger Jahrbücher XII 2, 141—183) egy darabka papyrust mutat be. Az alkalmat felhasználja, hogy bevezetőleg a »Rolle und Codex« kérdést megvilágítsa. Nagy tudományos apparatussal bizo-

nyitja, hogy a kódex (a jelenlegi könyvalak) Rómában már az első században ismeretes volt és hogy az első példányok pergamentből készültek. A kódex római találmány és őse a viasz-táblából álló, a mindennapi élet szükségleteire szolgáló jegyzőkönyv (notes 142. l.). Idézi G. Timotheus 4,13 ismert helyét is (143), hol Pál azt mondja, hozzák el neki a könyveket, s főképp a pergamentkönyveket (*τὰς μεμβράνας*) és ebből azt következteti, hogy Pálnak már pergamentkódexei voltak. »Dieses früheste Zeugnis über den schon hier höher taxierten christlichen Kodex aus dem ersten Jahrhundert ist um so wertvoller, als es ihn durch den römischen Namen unverkennbar als Folgeerscheinung des römischen Vorgangs erweist.« Gerhard abból indul ki, hogy Rómában a császárság elején a bőrányagból csupán lapokból álló könyveket készítettek és annak alapján következteti, hogy a membrankönyvek csakis kódex (mai könyv) alakuk lehettek. De ha meggondoljuk, hogy Pál hazájában (Palesztinában) a könyvek pergamentekercsek voltak, a »membranas« szót nagyobb valószínűséggel tekercsalakú bibliai iratokra fogjuk vonatkoztatni.

*

Ugyancsak papyrusról szól a következő publikáció: »Die Leipziger Papyrusfragmente der Psalmen. Herausgegeben und untersucht von C. F. Georg Heinrici Leipzig 1903« (Beiträge zur Geschichte und Erklärung des Neuen Testaments IV.). Az Egyiptomból származó papyrustekercs a következő zsolnártörödékeket tartalmazza: 30,5—14₂, 18—25. 31,1. 32, 18₂—33 9₁, 33,13—34,2. 34,9₂—17. 34,24—35,3. 35,3—55,14. Valószínű, hogy itt vége volt és hogy 30,1-el kezdődött és mindössze 412 cm. hosszú volt. A magasság 28 cm. és a beirt magasság 22—23 cm. A sor hosszúsága 10 és 14 cm. között váltakozik és 20—50 betűt tartalmaz. »Die Psalmen sind auf die Rückseite einer sehr sorgfältig zugerichteten Papyrusrolle geschrieben, auf der in geübter Kanzleischrift mit Schnörkeln und zahlreichen Abkürzungen, schön übersichtlich geordnet und doch im einzelnen schwer zu lesen, Wirtschaftsrechnungen oder Steueransätze, vielleicht beides, für einen nicht unbedeutenden Verwaltungsbezirk niedergeschrieben sind« (2). Megállapítható, hogy az eredeti 338-ban iratott és hogy a számadások valamely egyiptomi szentélylél állnak kapcsolatban.

»Es hat demnach ein Christ die noch brauchbare Rolle aus dem Archiv einer nichtchristlichen Verwaltung für sich erworben und dazu benutzt, für seinen Privatgebrauch und zu seiner Erbauung aus einer älteren Vorlage Psalmen abzuschreiben. Mit dem Anfang der Rolle beginnt auch er, indem er sie umdreht. So stehen die Psalmen köpfings zu den Buchungen. Der Anfang der einen Seite entspricht dem Ende der Gegenseite. Er berücksichtigte dabei nicht die Klebestellen der Rolle auch nicht die Kolumnen der Buchungen auf der Gegenseite. Diese sind etwas breiter, Auf etwa drei Kolumnen der Psalmen kommen zweieinhalb Kolumnen von der Vorderseite. Da der Schreiber mit den dreissigsten Psalm beginnt, hatte er vielleicht die vorhergehenden bereits auf eine ähnliche Rolle niedergeschrieben.«

Az itt érintett szokást, hogy az új írást a régivel ellenkező oldalon kezdik, látjuk a palimpsesteknél. A Burkitt által kiadott Aquilatörök oly palimpsestből származik, melyben a héberírás az ellenkező oldalon kezdődik. A Lewis-Gibson asszonyok által kiadott és szintén a kairói genizából eredő újtestamentumi törödékek hasonló héber palimpsestből lettek megfejtve. Ugyátszik, hogy Egyiptomban ez volt az általános szokás. Különben természetes is és az olvashatóság kedvéért bizonyára máshol is így jártak el.

Mindkét oldalon beirt papyrustekercsek nem ritkák és ilyen alakban bibliai szövegek törödékei is léteznek. De vagy mindkét oldalon bibliai szövegek vannak, vagy pedig bibliai szövegek papyrusai más célra használtattak. A szóban forgó papyrus azonban az egyetlen példa arra, hogy ily terjedelmű papyrustekercs hátsó oldala »szent könyv« felvételére szolgált. (9).

H. részletesen vizsgálja az új LXX. szöveg nyelv- és szövegtörténeti jelentőségét. »Kurz, die Regel, die in der Gestaltung dieses Textes sich geltend macht, ist die regellose Freiheit. Die Beobachtung aber, dass er mit der *hebraica veritas* nirgends Fühlung gehabt hat, bewährt sich durchweg« (16). Következik az eltérések csoportos felsorolása, melyek a verselosztásra (19) is kiterjednek. A toldások többsége Krisztusra való gondolásból ered és egyéb keresztény kiszínezésre is akadunk (23). H. gáncsolja Origenest, ki a LXX.

szövegét a maszorétikus szövegből akarta megállapítani. »Der masoretische Text also, der in solcher Form noch gar nicht vorhanden war, als die LXX übersetzten, galt ihm als der warhaft inspirierte; er erhob die *hebraica veritas* der Synagoge zum Richter über die LXX« (25).

A 29. lapon még egy zsolnártöröredéket ír le, amely szintén Lipcsében van (170. szám). A mindkét oldalra írt szöveg a 118. zsolnárt egy részét adja. Minthogy a Hallérlól van szó, lehetséges, hogy eredetileg sem volt könyv. Semmi sem szól H. ellenkező feltevése mellett. A 31. lapon egy amulettet ír le, melynek első három sora a 90. zsolnárt elejét, a 2. és 3. három-három sor Rómaiak 12, 1 és János 2, 1 verseit adja. A héberben ez a 91. zsolnárt, a *ישב בסתר עליין* és így minden valószínűség szerint a halottnak sírjába tették. E mellett szól a Róm. 12, 1-ből vett részlet is, amely így hangzik: »Intelek benneteket testvéreim az Isten könyörületessége mellett, hogy testeteket élő, szent Istennek tetsző áldozatul hozzátok, mint értelmes istentisztelethez.« A 3. idézet a kánai menyegzőről szól és bizonyára ez indítja H-t arra a feltevésre, hogy menyegzői amuletról van szó. De lehetséges, hogy symbolikus értelemben veendő. Az amulet végén Adonai és Sabaoth még olvasható. De mi legyen *ζοφ*?

*

A papyrusokat tömegesen ontja Egyptom földje és természetesen, hogy tartalmuk mindenféle kérdéshez szolgáltat adatokat. Egy ilyen papyrus (159 post) arról szól, hogy egyiptomi papok a circumcisio engedélyezéseért folyamodnak. Tudjuk, hogy Hadrian ezt általában megtiltotta és a zsidók (132) fellázadtak ellene. Reitzenstein R. (Zwei religionsgeschichtliche Fragen etc. Strassburg 1901) a szóban forgó strassburgi papyrust kiadta és ez alkalomból a circumcisio kérdését nagy irodalmi apparatussal tárgyalta, mint Andree (Ethnographische Parallelen, Neue Folge Leipzig 1889) ethnografiai apparatussal. Az »Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete« II. (1902.) évf. 1. füzetében hárman szólnak a kérdéshez. Wilcken M. újra kiadja a tárgyalást megindító papyrust. Gunkel H. a biblia adatait vizsgálja. Mint igazi kritikus mindenütt az ellenkezőt olvassa ki a szövegből, mint ami benne áll. A mesterfogások eredménye az, hogy az egyiptomiaknál

papok és laikusok egyaránt körülméltettek. Wendland P. a hellenista adatokat állítja össze (Philo, Josephus és pogányok) és veszi kritikai vizsgálat alá, de nem a Gunkel módszerével. A zsidó hagyományban is vannak adatok arról, hogy pogány népeknél a körülméltetés szokásban volt, de ezeket a nevezett tudósok nem említik. A zsidó történet szempontjából a Wendland cikke instructiv. A papyrusokról szólván, megemlítjük, hogy a Wessely C. által kiadott »Studien zur Paläographie und Papyruskunde« 1. füzetében (több még nem jelent meg) van egy cikk: die Epikrisis und Judensteuer unter Vespasian.

*

Stern M. ritka művecskét fedezett fel és nyomtatott ki újra: »Andreas Osianders Schrift über die Blutbeschuldigung«. Már 1893-ban jelent meg, de most új borítékkal (Berlin 1903) ismét közre bocsátja. Osiander lutheranus pap volt, ki felszólításra véleményt adott. Nagyeszü és elfogulatlan ember volt, mert az összes okokat, a melyek a vérvád ellen szólnak, világosan és tömönten adja elő. Bennünket a kis irat különösen érdekel, mert a bazini vérvádat, mint tipikus esetet, külön tárgyalja. Az irat az olvasóra még ma is nagy hatást tesz.

*

Epstein Abrahám, a német középkori héber irodalom kitűnő ismerője, Sámuel Hachászidról, Jehuda Hachászid atyjáról felette instructiv értekezést írt héber nyelven, Berditsev 1903. külön lenyomata a »Hagóren« V. kötetéből. Sámuel életéből kevés ismeretes, a legérdekesebb adat az, hogy 9 évig önkéntesen vándoréletet élt, tisztán jámborságból. A német zsidóknál ez nem volt ritka eset és kérdés, hogy nincs-e összefüggésben ezzel a kóborló szokással a »bolygó zsidó« meséje? Epstein nagy tudással felkutatja Sámuel irodalmi tevékenységét és megállapítja, hogy a Széfer Chaszidim eleje, a a Széfer Hajirah, tőle ered, továbbá a *חושן* cz. hósana. A német és spanyol zsidó mysticismus különbségéről, a Sir Hajichudról és egyebekről szintén érdekes és mint mindig igaz kutatásokat nyújt.

*

Münz J. »Rabbi Moses ben Maimon (Maimonides). Sein Leben und seine Werke« cz. irata (Mainz 1902) népszerű modorban mutatja be a zsinagóga legkiválóbb alakját a közép-korban. Bár önálló kutatások nem igen vannak benne, nagyon érdemes munka, mert szerzője bőségesen használta az irodalmat, főképp pedig ügyesen és vonzóan beszéli el nagy hőségnek viszontagságait és évszázadokra szóló tevékenységét. Az előttiünk fekvő első rész négy fejezetre oszlik, melyek Maimuni ifjúságával, misna kommentárjával, rabbinikus tevékenységével és a Misné Tórával foglalkoznak. A közel jövőre ígért második rész egy-egy fejezetet szentel a Móre Nebuchimnak, Maimuni orvosi tevékenységének és családi élete jellemzésének. — 3. l., 2. j. 1872 helyett olv. 1852; 8. l., 2. j. Kolez h. olv. Kobez; 115. l. 2. j. 1988 h. olv. 1888. — A Misné Tóra a rabbinikus irodalomban az egyetlen mű, melynek composíciója bámulatosan művészi. Ezt a pontot szerző nem méltatta eléggé.

*

Müller D. H. udvari tanácsos a bécsi szeminárium idei Értesítőjében a sok port felvert Hammurabi törvénykódexről nagystilű tanulmányt bocsát közre (Die Gesetze Hammurabis und die mosaische Gesetzgebung, Wien 1903). Kitűnő eszme az assyr törvény héberre való fordítása. Az assyr eredeti, a héber és német fordítás három hasábjában való egymás mellé állítása már magában véve jeles kommentár (5—71). A nagyhirű tudós, a ki mindent, mibe belefog, alaposan szeret végezni, 172 lapra terjedő jogi analysissal látta el munkáját, melyben a 282. §-ra osztott törvénytáblát 55 szakaszban világítja meg (73—244). A könyv külön kiadásában nyelvészeti és egyéb függelékek következnek (245—285). A héber fordításból meggyőződünk a két törvénykönyv formai rokonságáról. Reméljük, hogy a nagyérdékű műről részletes ismertetést fogunk közölhetni és jelen sorainkkal csupán a figyelmet hívjuk fel rá.

*

Harnack A. összegyűjtött beszédei és dolgozatai (Reden und Aufsätze. 2 kötet, Gieszen 1904) részben a mi szempon-tunkból is érdeklődésre tarthatnak számot. És itt nem arra gondolunk, hogy az apostolikum körüli harczból az tűnik ki, hogy a protestáns teológiai ifjúság, sőt mondhatjuk, a protestáns

világ körében a lelki disharmonia sokkal nagyobb arányú, mint nálunk. Pedig ez felette tanulságos. De hát ezt az eddigelé csupán korholással tárgyalt kérdést nem szabad így szűr alatt elintézni. A 14 beszéd és 12 cikk közül ránk nézve is tanulságosak: Legenden als Geschichtsquellen (I. 1); August Neander (I. 7), über die jüngsten Entdeckungen auf dem Gebiete der älteren Kirchengeschichte (I. 2, 4), melyben sok ősi tisztán zsidó irodalmi termékről van szó, pl. az apokalypsisek (327). A II. kötetből: Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte (6); einige Bemerkungen zur Geschichte der Entstehung des Neuen Testaments (2, 2); über Wissenschaft und Religion (2, 8).

Az első helyen említett beszédben H. azt mondja, hogy a monotheizmus szülte az egységes világtörténetbe való hitet és a legrégibb világtörténetirók a próféták. »In all den grossen geschichtlichen Konzeptionen religiöser Art von den Geschichtsbildern der jüdischen Propheten ab bis zu jenem »teste David cum Sybilla« steckt mehr Vernunft, als die Schulweisheit sich träumen lässt... Der Prophet, der die Niederlage Israels als Züchtigung deutet, der sich Assur oder Babel entgegenstemmt, weil er an ihren definitiven Sieg trotz des Augenscheins nicht glaubt, ermutigt und rettet durch seine paradoxe Gesichtschreibug sein Volk. Er bricht die Gewalt der Geschichte durch die Gewalt der Legende« (I. 20). A legendáról általában meglepően mély eszméket olvasunk. — Hogy Johann August Wilhelm Neander 17 éves koráig Dávid Mandel volt, nem ismeretlen. Első irata a zsidó emancipációról szólt (De Judaeis optima conditione in civitatem recipiendis) és még Mendelssohn szellemét mutatta. Abban a Neanderben, melyet H. fest, még sok zsidó vonás fedezhető fel. »Aber wie Neander niemals ein Jude im Sinne des Talmuds gewesen ist, sondern vielmehr im Sinne Philos, so trat er auch nicht zu irgend einem dogmatischen christlichen Bekenntniss über« (200). H. az utóbbi N. azon iratával bizonyítja, melyet az őt megkeresztelő papnak átadott. De épen ebből inkább következtethetett volna H. arra, hogy N. talmudzsidó volt, mert Philo, a keresztény dogmatika atyja, több dogmát ismer, mint a talmud. N. tényleg a tolerancia képviselője volt. Midőn Gesenius bibliai előadásai miatt feljelentették és a kormány az apikóresz eltávolítására hajlandó-

ságot mutatott, N. azt mondta: »Geht Gesenius, so gehe ich auch« (214). Neander, kit a protestáns világ mint szentet tisztelt (207 és 217), az egyháztörténetírás terén uttörő volt. — Az újtestamentumról szóló előadásban (II. 237—47) H. azt a kérdést veti fel, hogy miért van 4 evangélium, mikor csak egynek kellene lenni? A talmud tényleg csak egy evangéliumot ismert, mert Sabb. 116a a helyes olvasat szerint csupán egyről van szó (Jew. Encycl. V. *Giljonim* alatt bővebb kifejtés). Az utolsó dolgozat szellemes aforizmak gyűjteménye, igazi gyöngyök.

*

Az újabb héber írók, a rabbinikus irodalomból megszokott névrövidítéseket követve, neveiket vagy a kezdőbetűkkel vagy szellemeskedő más rövidítéssel írják. Rendszerint úgy gondolkodnak, hogy az olvasóközönség a R. M. B. M. mellett az ő nevüket is kitalálja. Vannak persze olyanok is, kik nevüket tényleg titokban akarják tartani, mire kétségtelenül alapos okuk van, miután az »írói dicsőség«-ről lemondanak. Hovatovább ez az állapot felette kellemetlenné válik és *Sabloszky M.* (Slonim, Gouv. Grodno) hasznos munkát végzett, midőn, bár héber nyelven, melyen nevek pontosan és biztosan csak azok számára írhatók, kik már ugyis ismerik, egy »*Lexikon pseudonymim*«-ot kiadott (kapható Kujazer S. Rowno. Wolhynia). Két listát ad, az egyiket az álnevekről, a másikat a szerzőkről, mindkettőt természetesen abéczé sorrendben. Az álnevű írók sokaságát mutatja, hogy a felsorolás két ívet vesz igénybe, pedig nem is teljes.

*

Zahn Th., ki az újtestamentom kánontörténetéről »Geschichte« és »Forschungen« cz. alatt több kötetes munkát írt, Athanasius bibliakánonjáról külön értekezik (Athanasius und der Bibelkanon. Sonderabdruck aus der Festschrift der Universität zur Feier des achtzigsten Geburtstages Sr. königl. Hoheit des Prinzregenten Luitpold von Bayern. Erlangen und Leipzig 1901). Athanasius, ki 373-ban halt meg Alexandriában és egyháza feje volt, 367-ben 39. husvéti pástorkörlevelében a papsághoz (epistola festalis) megállapítja, hogy mely iratok tekintendők kánoni érvényűnek. Az ótestamentomot illetőleg a zsinagóga nézetét vallja, hogy 22 van. A cse-

kély eltérések (Baruch levele stb.) a görög fordítás állapotára megy vissza (23. l.). Ath. ebben sardesi Melitót, jeruzsálemi Cyrillust és másokat követi. Oppositiót csupán az Eszterkönyv ellen csináltak. Támaszkodásukat a héber hagyományra Példabeszédek 22, 28-ra alapították. Általában érdekes, hogy maga a keresztény egyház először tisztán a zsinagóga iratait tekintette szentnek és csak később töltötte meg saját irataival. Persze hosszú ideig tartott, míg megállapodtak abban, hogy mi nem tartozik a kánonhoz. Érdekes a következő hármas megkülönböztetés. A könyvek vagy *zavonizsüera*, vagy *avazavoszüera* vagy *apozüera* (28 s. köv.). A középsők oly könyvek, melyeket a templomokban nem, de magánosok olvashatnak. Valószínű, hogy a zsidóknál Szirach könyve az »olvashatók«-hoz tartozott és csak az Istentiszteletnél nem szolgálhatott felolvasandó szövegül. — Th. 33. lap azon feltevést hangoztatja, hogy a híres Vaticanust Athanasius utasításai szerint alexandriai másolók készítették.

*

Blass F. »(Barnabas) Brief an die Hebräer. Text mit Angabe der Rhythmen« (*Halle* a. d. S. 1903) bennünket is érdekel, mert a szerző zsidó volt, még pedig levita Kyprosból. Blass azt hiszi, hogy épen e származásánál fogva írt stichosokban. »Sodann als Levit zum Psalmensingen berufen: denn die Leviten waren die erblichen Psalmensänger (I. Chron. c. 16 f., vgl. 23 ff.). Gerade wegen der Psalmen lagen ihm nach dem Obigen die Rhythmen besonders nahe« (9. lap.). Ebben az esetben e levél még 70 előtt íratott volna, mert a templom lerombolása után a leviták nem énekeltek többé. De különben is B. ellenmondásba jön önmagával, mert azt állítja, hogy a szerző görögül írt és jó rhetornál tanult (2. l.); továbbá, hogy (Acta 4, 36 tudósítása alapján) oly hellén vidékről való volt, hol sok volt a görög és kevés a héber műveltség. Ha ez igaz, akkor a zsolttárok stichosai nem dolgozhattak benne oly erősen.

*

Peters Norbert, kathol. tanár, a Szirach felfedezett héber töredékeit újra kiadta, lefordította és terjedelmes bevezetéssel és jegyzetekkel látta el. (Der jüngst wiederaufgefundene hebräische Text des Buches Ecclesiasticus etc. *Freiburg im*

Breisinger 1902.) A bevezetésben kritikai elveiről és eljárásáról ad számot és ezeket oly biztosaknak tartja, hogy az általa jónak tartott olvasatokat a héber szövegbe veszi fel. De a kritikai módszer oly bonyolult, hogy elég bizalmat tanúsított volna akkor is, ha ennek alapján emendatiókat csupán javaslatba hoz. Ebben az esetben az olvasó legalább azonnal tudta volna, hogy mi áll a héber szövegben és nem lenne kénytelen minden egyes versnél előbb a jegyzeteket felkeresni, hogy megtudja, vajjon a kéziratok vagy Peters szövegét olvassa-e? A szöveget és fordítását csak helylyel-közzel nézvéen meg, nem tudjuk, milyen mélyen vágott belé Peters a szövegbe. Ha pl. 16, 13 הָאֵלֹהִים helyébe וְהָאֵלֹהִים-ot tesz a görög és syr fordítás alapján, ez már azért sem valószínű, mert Prov. 11, 23 a két szó párhuzamos helyen áll, tehát synonym jelentéssel bír. A prolegomena elég alapos. Érdekes az a feltevés, hogy a Szirach unokája óhéber betűs szövegből fordított (52*, 31*, 91 s máshol). Felteszi tehát, hogy az óhéber írás 132-ben ante, a görög fordítás évében, még divatban volt. Ezt bizonyítottuk »Tanulmányok«-ban 59—69. Pontok a betűk felett törlést jeleznek (Masor. Untersuchungen 6 köv. ll.; Tanulmányok 97—103) és még a Szirach-töredékek írója kipontozza a törlendő betűket (Peters 11. lap). A felső pont a szó végén rövidítés jele (Mas. Unters. 44) és ezt a fragmentumokban is találjuk (Peters 17*, v. ö. 52* is). — A 41* lapon arról beszél, hogy a Szirach latin fordítása a héber szövegből javítatott. Ez a föltevés merész. Ki javította? Jeromos ezt a könyvet érintetlenül hagyta, más pedig az egyházban nem tudott héberül. Föltehető csak az volna, hogy zsidók javították, még pedig az ókorban, legalább Szaadja kora előtt. A »Tanulmányok« 72—85. alapján (különösen 80. lap) képzelhető, hogy zsidók az egész fordítást készítették, persze az is, hogy javították. — A fordítási hibák forrásai közt Peters az írás elhalványodását és a szóelválasztás hiányát is említi (51* s köv.). Minthogy a fordító ennél a könyvnél a szerző unokája volt, a fordítás alapjául szolgáló példány tehát egy félszázadnál idősebb nem is lehetett, az óskori jó minőségű tinta mellett az írás elhalványulása fel nem tehető. Az sem valószínű, hogy 132 ante még a zsidók a scriptio continuát használták volna. Egyszerűbb és a történeti tényeknek megfelelőbb az a

feltevés, hogy apró betűkkel irt példányból fordított (Óhéber könyv 71 s több helyen). Ebből a körülményből magyarázható, hogy a fordítók általában gyakran nem vették figyelembe a következő szó első betűjét, ha az előző szó ugyanazzal a betűvel végződött, t. i. nem vették észre, hogy ugyanaz az írásjegy kétszer áll egymás mellett. Peters 53* (Stade s mások) azt hiszik, hogy a másolók ilyen esetben csak egyszer írták az illető betűt. Ez az írószokás nem lehetett, mert más helyeken mindkét betűt írták s nem is volna megokolható. — Végül még határozottan tagadjuk, hogy Józsuá Szirach korában a héber nyelv már teljesen holt nyelv lett volna (83*).

*

Salamon, a bölcs király, már az ókorban a bűvészet nagymestereként szerepelt. Josephus (Ant. VIII 2, 5), a talmud és a hellenista világ Salamon nevéhez fűzi a bűvészetet és irodalmát. A középkor számos könyvet tulajdonított neki, melyek neve alatt ki is nyomattak. Nagy hírre tett szert a »Clavicula Salomonis«, mely héberből fordítottnak adja ki magát. Tényleg ismeretes is volt egy ספר שלמה (Salseleth Hakabbala Gedalja ibn Jachjától ed. Velence 1587, 98b lap említve van), de mint minden mystikus irat, titokban lappangott. Most Gollancz H., a londoni egyetem héber tanára, felfedezett egyet és azt leírja a következő cz. füzetben: »ספר שלמה Clavicula Salomonis. A Hebrew Manuscript« (Frankfurt és London 1903). A kézirat czíme szerint 1700-ból való. Előfordul benne a שבת név (Sabbathai Cevi) és ennek szokása szerint יהוה istennév helyett tetragrammatont mond. Így gondolja Gollancz. Azonban a tetragrammatont már Sabbathai is régibb varázslatokból vette, melyek a görög-zsidó bűvészet hatása alatt állottak, mert a tetragrammaton a görög bűvész-papyrusok terminusa. A közölt részletekből azt látjuk, hogy a héber »Salamon kulcsa« ugy beszél a négybetűs istennév magikus erejéről, mint a görög bűvészpapyrusok (pl. 29 lent). Azt mondja Istenről (20. l.): »אֱלֹהִים azaz alpha és omega. Ez a mellett szól, hogy közvetlenül vagy közvetve görögből lett fordítva, mert különben így mondta volna אֱלֹהִים, a mi tényleg előfordul a hagyományos irodalomban. Még feltűnőbb az epitheton, melyet az isten névnek ad: אֱלֹהִים.

Ez tisztára az *ὄνομα ὅδὲ λέγεται* és *ὄνομα ἄρρητον ἐν ἀνθρώποις* fordítása (Ózsidó Bűvészet 93, 110, 113; német kiadás 104, 124, 127). Látjuk, hogy görög-zsidó forrásból eredő formulával állunk szemben. A *בשם אל כל יחול* (33. lap), a *mindenható Isten*, emlékeztet a görög bűvészfórmula *παντοκράτωρ*-jára (pl. l. c. 87, 9, ném. kiadás 97. l. 9. sor). Gyakori a bűvészpapyrusokban az utasítás *σὺβει*; szakasztott ilyen utasítást találunk a mi kéziratunkban (23. l.). A hadruméthumi bűvésztáblában előforduló *ταχὺ ταχὺ* (*gyorsan gyorsan*) mását látjuk a *מהרה מהרה בן השעה* szavakban (27. lap; Ózsidó Bűvészet 88, ném. kiad. 99). Az egyik fejezet (26. l.) beszél a szűz és az idétlen bőréből készült pergamentről (*הבשר או העל*). Ez szintén általánosan elterjedt babonás eszköz. A rövid leírásból is megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó mystikus kézirat az általános babona terméke és minden valószínűség szerint eredetije nem héber nyelven volt írva. A keresztény-európai befolyást mutatja a sok idegen szó, mint pl. Lucifer stb.

*

Ebstein W. orvosprofessor, a göttingai klinika és poliklinika igazgatója és felette termékeny szakíró, 1901-ben közzétett egy munkát »Die Medizin im Alten Testament« (Stuttgart 1903), melyet a kritikusok — teológusok és orvosok — kedvezőtlenül fogadtak. De Ebstein azért nem riadt vissza és még sikosabb területre lép, feldolgozván az Új-testamentom és a talmud medicáját: Die Medizin im Neuen Testament und im Talmud« (Stuttgart 1903). Szerző tisztán fordításokból merített, ami az Új-testamentomnál még megjárja, mert a Weizsäcker-féle fordítás tényleg hiven és jól adja vissza az eredetit, de a talmudnál végzetes hiba. Először nincs megbízható átültetés — Goldschmied L. és Wünsche A. munkája nem tekinthető ilyennek — másodsor a betegségek neveit teológusok és philológusok magyarázták, de nem orvosok. Az egyik orvos, ki a talmudhoz is értett Brecher Gideon volt, de annak művét »Das Transcendentale, Magie und magische Heilarten im Talmud« (Bécs 1850) Ebstein az elég hosszú irodalmi listába sem vette fel.

Az érdem, mely megilleti, csupán az, hogy az anyagot szakszerű szempontok szerint csoportosította. Feltűnő a félénkség, melylyel az új-testamentomi adatokhoz nyúl. Bátran állít-

juk, hogy a hivatásos keresztény teológusok merészebbek. Mi azt sem helyeseljük, hogy az új-test. és a talmud külön-külön tárgyalatnak. A kettő együvé tartozik. Mindenesetre állanak oly közel egymáshoz, mint a babyloniai talmud és a palesztinai források. A históriai felfogás azt követeli, hogy a palesztinai és babyloniai adatokat külön válaszszuk. A priori világos, hogy a babyloniaiak a népies orvostudományból sokat merítenek, ami a szent földön ismeretlen volt és megfordítva. Tekintetbe veendő az is, hogy Babylonia nem állt hellenista befolyás alatt, távolról sem oly mértékben, mint Palesztina.

Minthogy E. második- és harmadkéből dolgozott, terjen-gössé és bőbeszédűvé válik. Neki minden nézet és feltevés egyforma értékű, nem tudja megítélni. Gyakran hivatkozik ugyan talmudi tanácsadóra (talmudischer Gewährsmann), de ez a dolog természeténél fogva, nem adhatott mindenben felvilágosítást, mert ő is az »orvos« véleményére lehetett kíváncsi. Brecher említett műve jó tanácsadó lett volna sok pontra nézve. De hát a szegény ember vízzel főz; a zsidó tudomány örülhet, hogy czéhen kívüli tudós egyáltalában részt vesz feladatainak megoldásában. E. művét az irodalmi listán kívül kimerítő tárgymutatóval látta el.

*

Winkler H., kinek lelkiismeretét sok légből kapott feltevés terheli, hasznos munkát végzett, midőn az ékiratokból eredetiben (átírásban) és hű fordításban kiadott oly szövegeket, melyek a biblia megvilágítására szolgálnak. Az irat címe »Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament, zweite umgearbeitete Auflage« (Lipsee 1903). Csupa fontos szöveg van benne és a 130 lapos könyv kötve 2 forintba kerül. Első helyen több Tel-Amarnaban talált levél van (15. század ante), melyben Jeruzsálem és a Chabiri — valószínűleg = héberek — említetnek. A levelek bevezetésében állandó formula »hét-szer és hétszer esem királyom lába elé«. Érdekes példa a 7-es szám használatára. A feliratok (Salmanassar, Tiglat — Pileser, Sargon, Sanherib, Assurbanipal, Nebukadnezar stb.) háborúkról, vérontásról és rablásról szólnak. Bet-Omri (31), Philistea, Juda, Edom, Moab (47) említetnek. Deut. 28, 49 a távoli ellenséges népről, mely Juda ellen jönni fog, azt mondja, »a mint a sas repül.« Érdekes, hogy Sargon (41. lap) szintén

azt mondja: »seregemet villámgyorsan kelettem át a Tigrisen és Eufrátesen« és hogy már távolból félték tőle. Ehhez a kitételhez »világosan olvasatott ejöttem« (Ezra 4, 18) megfelelő párhuzam: »An den Schreiber des Königs. Abd-hiba dein Diener. *Bringe die Worte deutlich an den König*« (9. lap. Tel-Amarnai levél a Jeruzsálemi Abd-hibától). A legérdekesebb azonban a »babyloniai krónika« (59—68). Nincs itt másról szó, mint trónralépésről, háborúról és zsákmányolásról, na meg pestisről. Tekintetbe vétetnek Assur, Babylónia és Élam. A királyváltozásokat oly stílusban adja elő, mint a Királyok könyve. Ennek meg ennek a királynak ezen évében és hónapjában ez meg ez a király lépett trónra. Ekkor meg ekkor háboru volt. Egyéb nem érdekli. Az ellentétben még feltűnőbb a Királyok könyve szerzőjének azon állandó formulája: a király rosszat cselekedet az Isten szemében. A babyl. krónikairól nem ismer sem vallási, sem erkölcsi mérőszínőt. Stiliztikai szempontból is messze elmarad a héber író mögött, mert egyhangu, száraz és unalmas. Winkler a sorokat is jelzi és ebből megállapíthatom hogy általában nagyon rövidke. Ilyenek voltak a régi héber könyvekben is a sorok.

A *gnosticismus* a legnehezebb problémák közé tartozik. Ennek nemcsak az az oka, mert a források elégtelenek, hanem főképp az, hogy nem vagyunk képesek magunkat a régi gnosizmus és érzelmvilágába beleélni. A végeljózanodott jelenkor nem ismerheti az ókori keleti ember lelkét. Más világban éltek ők és más világban élünk mi. Bizonyos kongenialitás szükséges minden mystikus világnézet megértéséhez és megértetéséhez. A gnosist világosan csak gnostikus ismertetheti. *Schmitt Eugen* ilyen gnostikusnak vallja magát, a gnosist az igazi világnézetnek tekinti, amely sohse szűnt meg élni és a jelenkorban Tolstoj Leó a képviselője. Nagy munkában vállalkozik állításának bizonyítására, melynek czime: »Die Gnosis« és amelyből az első, az ókort felölelő kötet az imént került ki a sajtó alól (Lipsee 1903. 637 + VII lap). »Die Gnosis ist das Licht der Welt; die Gnosis ist die Sonne des Lebens« (31). Mint minden mystikus és mély meggyőződésű ember, Schmitt is igen gazdag képzelet és ékesszólás felett rendelkezik. Csakugy ömlik belőle a szó és a nagy mon-

dások kergetik egymást. Ezt nemcsak a bevezető szakaszban látjuk, melyben saját eszméit fejti ki, hanem a munka törzsében is, melyben az ismert gnostikus iskolák történetét beszéli el, helyesebben újra teremti. Sch. Nietzschehez járt iskolába, erre vallanak állításai a jelenkor barbazismusáról és főképp irálya. Az »ótestamentum«-ot lerántja a sárgaföldig (148 s köv.), mint nevezett mestere. A történelmi részben a gnostikusokról szóló szövegeket rendszerint hű fordításban közli és magyarázatokkal kíséri. De hogy ez a rész haladást jelent-e e téren, nem tudjuk. Nem tesszük ugyanis bevallani, hogy az olvasott részeket — futólagos olvasás mellett — nem értettük meg. A bevezetések, melyek a rendszerek megértését czélozzák, egészen homályosak előttünk. De lehet, hogy az ok nem Schmitt előadásában, hanem a tárgy természetében és csekély koncentrációnkban rejlik. Végre a Zóhar észjárásába való behatoláshoz is illet kell. Gyanul azonban előttünk, hogy Sch. Mead hasontárgyu, bár más formájú munkáját (nem régen angolból németre is lefordított) mód felett dicséri. Meaddal ugyanis majdnem úgy jártunk, mint Sch.-el és nem voltunk képesek végig olvasni. Az érdeklődők minden esetre szívesen veszik a közölt források fordításait.

Az éppen említett két műnél élvezetesebb és tanulságosabb olvasmány *Bernheim Ernst* nagyszabású műve »Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte« (3. és 4. kiadás. Lipsee 1903). A 781 lapos kötetben tényleg megtalálható minden történelmi probléma rövid és világos bemutatása, ellátva irodalmi utasítással behatóbb tanulmányozásra. A köreinkben méltán nagyra becsült és bámult Schürer-féle mű az itt követelt módszert alkalmazta a zsidó történet általa tárgyalt három évszázadára. Zavarban vagyunk, hogy mily részeket emeljünk ki, mert mind egyaránt instructív és fontos. Előadása is egyszerű és mindvégig érdekes. B. műve azonban nem szorult a mi dicséretünkre és megelégszünk az új kiadás e rövid megemlégtetésével.

Schlouschz Nahom az ujhéber irodalomról essayt írt: »La renaissance de la littérature Hébraïque« (Paris 1903).

Ez a 230 lapos könyvecske csak nagy megszorítással érdemi meg a fenti címet. Sch. Luzzatto Ch. M. יהודה לוי-שך-jával (1743) kezdi irodalmi ismertetését, de ez a mű nem korszakalkotó jelenség.

Az igazság röviden az, hogy Sch. a legujabb orosz-lengyel héber irodalmat akarja bemutatni, mihez bevezetéssel kirándulást tett a multba. Sem az olaszok, sem a measzefim és biuristák, sem az őket követő XIX. századbeli tudományos és szépirodalmi héber írók nincsenek kellően méltatva és megfelelően bemutatva. Szerző csakis a legujabb héber irodalom terén mozog teljes biztossággal. A két Lebensohn, Eichenbaum, Levenson stb. az elődök. A francia. olvasó, a zsidó is, bizonyára meg van lepve attól az ujvilágtól. Mapo Ábrahám, Gottlob A. B. és mások még a romantikus iskolához tartoztak. A VI. fejezettel kezdődik a jelen szempontjából kiválóan fontos rész. S. bemutatja az emancipáció előharczóit (Hamagid, Hameliz, Hazefira, Hakarmel). Az emancipáció nemcsak politikai, hanem kulturharcz is. A zsidó népet a rabbik és a mystika karmai közül kell kiragadni. Nevek: Finn, Slonimsky, Zederbaum, Mapo stb. Gordon J. L. külön fejezetet kap (135—162). Nagy tér jut Smolenskynek is.

*

A francia forradalom eszméi a zsidósággal rokonságban állanak. Leroy-Beaulieu (La Revolution et le Liberalisme 50) azt mondja egyéb érdekes nyilatkozat után: »Szabadság, egyenlőség, testvériség a népek között, a Tóra adta az egyedül szolid alapot: az emberi nem egységét. Midőn a biblia azt mondja, hogy az emberiség egy emberpártól származik, egy Ádámtól, egy Évától, azt proklamálja, hogy az emberek mind egyenlők és testvérek... A haladásban való hit zsidó eszme.« Ezt a megokolást az emberi nem egységéről már a talmudban találjuk. Tényleg a zsidók a francia forradalomban tevékeny részt vettek. Bár csak 50.000 volt mindössze Franciaországban 22 millió között, Páris és más nagy városok tanácsa elismerte hazafias áldozatkészségüket minden tekintetben. Mindezt és sok egyebet alaposan tárgyalja Mainfroy Maignial »La question juive en France en 1789« (Páris 1903) cz. munkájában. A zsidók jogaik elnyeréséért nagyban mozogtak, megragadtak minden alkalmat. A jelenkori zsidó-

ság távolról sem olyan agilis. Az 1791. szept. 27. törvény végre meghozta az egyenjogúságot. Természetes, hogy nem ment könnyen, hogy a gazdasági, politikai és vallási elnyomás teréről a jogegyenlőség mezejére tereljük az államot, társadalmat és egyházat. Ezer kifogás emelkedett fel, miről a szóban forgó mű nagyon is bőven referál. Mi azonban erről nem referálunk, mert ezer helyen olvastuk már és, fájdalom, fogjuk meg olvasni.

*

A német protestáns teológia tanárai tulnyomóan a »biblikritika« hívei, mint tudva van, Mózes öt könyvének keletkezését a próféta utáni korba helyezi. Ez a kritika lényege, mert az irodalomtörténet e radikális felforgatásából következik a nép- és vallástörténet változott előadása. Régi kérdés, hogy a kritikusok nézetei szerint mikép taníttassék az »Ó-Testamentom« az iskolákban. A kérdés persze az Új-Testamentomnál is felmerül, de hát minket csak az a felelet érdekel, melyet az első kérdésre adnak. Kautzsch E. e témával foglalkozik »Bibelwissenschaft und Religionsunterricht« cz. iratában (Halle a. S 1903. 2. kiadás), melyben a következő 6 tételt állítja fel.

1. A bibliai tudomány és a hitoktatás közt tátongó új oly baj, melyen segíteni kell.

2. A biblikritika eredményei csupán eszközök a célhoz és ugyanezért a hitoktatás minden fokán külön mérlegelendő a felhasználás mértéke.

3. A lelkek megzavarásának veszélyét a hitoktató személye kiküszöbölheti.

4—6. Az alsó fokon nincs biblikritika, a többinél bizonyos válogatás.

K. mindenféle jámbor keresztény szólamokkal vegyíti théziseit, de ez a veleje. A kérdéseket nem oldja meg, mert klauzulákkal dolgozik és olyat is mond a biblikritika nevében, hogy az »ó-testamentum« csak »előkészítés« az ujra. Miért »csak« és miben? De nem szándékozunk a kérdésbe belemenni, csupán azt konstatáljuk, hogy K. »kényszeríti magát«. A bevezetésben kemény kritikusaival kemény tusára kel.

*

Lagrange M. J. francia dominikánus, ki sokáig élt a szent földön és a tekintélyes Revue biblique internationale szerkesztője, saját folyóiratában a sémi vallásokról több tanulmányt tett közzé, melyeket ujjakkal megtoldva, most külön vastkos kötetben adott ki e címmel: *Études sur les religions sémitiques* (Páris 1903). Mint minden kath. könyv, ez is el van látva a hatósági engedéllyel, még pedig a római magister generalis és a párisi érsek engedélyével. Ezt azért említjük, mert a tudós szerzetes oly kérdéseket feszeget, és nem ritkán oly liberális felfogással, hogy nincs hazánkban, a liberalizmus jelenlegi főerődjében, olyan modern zsidó község, amely rabbiját nyomban el nem csapná, ha hasonló munkával lépne a tudomány mezejére. A suszterek és a lateinerek egyszerre csapnák össze kezeiket, hisz egyenlően — műveltek és kimondanak — no de nem folytatjuk. Lagrange a bevezető tanulmányban a vallás és a mythos eredetéről beszél. Ezután következnek: 1. A semiták, 2. az istenek, 3. az istennők, 4. szentség és tisztátalanság, 5. a szent tárgyak, 6. az áldozók (papok), 7. az áldozatok, 8. a halottak. A legnagyobb két fejezet a két utolsó: a babyl. és fenicziái mythosokról. A függelékben néhány híres felirat közöltetik fordítással együtt. Ezek a fejezet címek nem is sejtetik a tartalom gazdagságát és változatosságát. Mindenről van itt szó.

*

Wiedemann A. »Die Unterhaltungslitteratur der alten Aegypter« (Der alte Orient III 4. Lipcse 1902) cz. iratában ismerteti az utolsó félszázadban felfedezett egyiptomi mulatató irodalmat. A szerelmi versek sokszor emlékeztetnek az Én. Énekére és a biztatás, hogy az életet élvezzék, a Predikátorra. Ezen felfogás ellen polemizálhatnak hallgatag a Salamon Példabeszédei és a chokhma egyéb termékei. Van sok varázstörténet. Az egyik híres bűvész a Nilus vizeit egymásra rakja, úgy hogy a folyam fenéke üres marad és az elveszett gyűrűt megtalálják. Utleírások is léteztek és az egyikből az látszik, hogy 1500 körül ante, abban az időben, midőn Izrael a szent földet elfoglalta, a közbátorság gyenge lábbon állt (19). Meséket stb. nekropolisokban is találtak. W. azt hiszi, hogy olvasmányul adták a halottnak (4). Nézetünk szerint ez genizafele volt és tényleg, úgy látjuk, hogy a halott csak hiányos

példányt kapott. Egy cserépen szerelmi vers van (6), v. ö. 13. lap: Thonscherben mit Thierbildern um 1000 v. Chr. Az íróanyag szempontjából érdekes még: »auf zwei mit einander verbundenen Brettchen des Turiner Museums wurde um 1000 vor Chr. ein Text aufgezeichnet, der den Titel trägt »der Prozess des Bauches mit dem Kopfe« Valószínűleg a »gyomor és a többi tagok« meséjének ősalakját képviseli ez a töredék.

*

Halévy József 1867-ben felkereste az abessyniai zsidókat, de, ha jól emlékezünk, jegyzetei és iratai elégték. A falasák imáit még akkor adta ki héber fordítással, most pedig több falasa iratott ad ki. »Té'ezaza Sanbat (commandements du Sabbat) accompagné de six autres écrits pseudo-épiques admis par les falachas ou Juifs d'Abyssinie. Texte éthiopien. Publié et traduit« (Páris 1902). A szombat megteremtéséről és megünnepléséről szóló irat kétségtelenné teszi, hogy a falasák zsidók. Ugy látszik, hogy náluk némely ősi, talmudelőtti szokás is fennmaradt. A többi irat pseudépiграфия, de szintén érdekes. Valószínűleg visszatérünk még erre a publikációra. Most csak azt jegyezzük meg, hogy az arkangyaluk Mihály, a zsidók első anyyala, és hogy a szombati törvények felette szigorúak. Ebből következtetjük, hogy talmudelőttiék, mert, bármit mondjanak, a talmud reformált, főképp abban az irányban, hogy az étellel megalkudott.

*

Dr. Löwy A. már 1887-ben azt állította, hogy a híres Mesa-felirat hamisítvány (*The Apocryphal Character of the Moabite Stone« a »Scottish Review 1887. évfolyamában), de a francia tudósok (Clermont-Ganneau, gróf de Vogüé és Renan) tekintélye szavát elnyomták. Csupán Schultz Fr. W. fejezett ki gyenge kételyt egy évtizeddel később (Prot. Real-Encyclopädie, 2. kiadás, 1896 s. v. Moab). Hosszu hallgatás után Löwy újra megszólal és most német nyelven adja ki bővített czikkét (Die Echtheit der moabitischen Inschrift im Louvre auf Neue geprüft. Bécs 1903). Gyanusnak tartja az emlékkő feltalálásának körülményeit, de ezekre egy emberöltő után nem terjeszkedik ki, mert a résztvevők már meghaltak, és inkább belső momentumokra vet súlyt. Jelesül azt állítja, hogy

a felirathamisító bibliai helyeket parodizált, a mennyiben a moabita király által Moab javára iratja azt, amit a biblia Izraélról mond. 18 ilyen mondást állít szembe bibliai helyekkel. Továbbá a következő pontokat emeli ki: 1. a felirat a scriptio defectivát használja ugyan, de nem következetes, mert több szóban feltűnő scriptio plenát alkalmaz. 2. Több arabs és aram szóalakot mutat. 3. Az elválasztó pont, amely minden szó után megjelenik, csupán római időben jött használatba. Az epigrafusok és paläografusok Löwy argumentációját nem hallgathatják agyon ezentul, mint eddig, és nyilatkozniok kell.

*

Schurtz H., »Völkerkunde« cz. munkája (Leipzig, Wien, 1903. »Die Erdkunde« XVI.) mesteri rövidséggel és világossággal mutatja be az ethnologia főbb eredményeit. Beszél a zsidókról is, pl. a lengyel zsidókat joggal nem tekinti németeknek csupán azért, mert német-zsidó zsargonban beszélnek. Egyéb összefüggésben is szól a zsidókról, mindig a tudós higgadtságával és igazságszeretetével. De nem ez okból említjük e helyen, hisz ma már igen sok helyen írnak a zsidókról, hol a hallgatás mindkét félre üdvösebb lenne. Hanem azért említjük, mert e kompendium láttára föltűnik az az óriási ethnologiai anyag, amely a zsidó irodalomban paragon hever. Érdemes volna feldolgozni. E rövid ismertetés során meg kell elégednünk egy gyakorlati jelentőségű ethnologiai tény fellelítésével. A 74. lapon az egyik kis fejezet címe: *Pariahandwerker*. A nehéz munkát még a középkorban is megvetették, de a földművelő népeknél a földművelést tisztelt foglalkozásnak tekintették. (Nálunk még ma is ez a becült foglalkozás). »Wird ein Gewerbe mit Vorliebe von den Angehörigen eines unterworfenen Volkes getrieben, so hält das Herrschervolk leicht diese Tätigkeiten für seiner unwürdig.« (Kinek nem jut itt eszébe a zsidó kereskedő?) »Auch schmutzige oder sonst widerliche Gewerbe werden geringgeschätzt, so besonders häufig die Tätigkeiten, die mit tierischen oder menschlichen Leichnamen zu thun haben: Totengräber, Abdecker, aber auch Fleischer, Gerber und Lederarbeiter gehören oft zu den Pariahandwerkern.« (75). Mintha csak a talmudot hallanánk: »A világ nem állhat fenn illatszerverkedők nélkül, sem tímárok nélkül. Boldog

az, ki illatszerverkedő, jaj annak, ki tímár.« (Pesz. 65a s párh.). »A legjobb mészáros Amálek társa« (Kiddusin, 82 a.). Ugyanazon a helyen a talmud erkölcsi szempontból megvetendőnek tartja azokat a kézműveseket, kik nők számára dolgoznak. »Nem választanak közülük sem királyt, sem főpapot, mert megvetett foglalkozást űznek«. A közéjük felvett »borszikit« (tímár, a zsargonban még mai napig megvető értelemben használt szó) azonban nem erkölcsi okból becülük le, hanem azért, mert a felette érzékeny keleti orr nem bírta ki a szagot. A talmud elég jellemzően azt rendeli: »Taníttassa az ember fiát tiszta kézműre«. Kóstolónak ez elég.

*

Henry V. »La Magie dans l'Inde antique« cz. munkája (Páris, 1904.) első pillanatra a zsidó irodalomtól messze esőnek tűnik fel. Mindössze annyit várhatunk, hogy a régi indusoknál is megtaláljuk a babona azon fajtáit, melyek merész szólással a népek közkinse. Ebben nem is csalódunk. De benyomásunk szerint Indiából közvetlenül is jöttek babonás szokások és hiedelmek a palesztinai és babyloniai zsidókhoz. Az út, amelyen ily messze földre eljutottak, a karavánok útja. Zsidók is eljutottak Indiába, már az ókorban. Közvetve is behatolhattak. Ezt a kérdést nemcsak a Vedák és a legrégebb forrásokból kell tanulmányozni, hanem tekintetbe veendő a későbbi korokból, részben a jelenkorból származó adatok is, melyeket az előttünk fekvő mű nem vesz figyelembe. De már ennek olvasása is azt a gondolatot ébreszti, hogy az ind és zsidó magia közt közvetlen összefüggés van. A jelentős problémát nem oldhatjuk meg egy-két ténnyel és ez alkalommal meg kell elégednünk felvetésével. Osupán azt említjük, hogy a 93. lapról a »mógen dóved« mosolyog ránk. Henry ezt sémi befolyásnak tulajdonítja. Ki tudja?

*

Az előbbivel kapcsolatban kell említenünk Fossey F. terjedelmes művét: »La Magie Assyrienne« (Páris, 1902.), amely a zsidó magia története szempontjából felette fontos. Fossey a tanulmányozást megkönnyítette, mert az eredeti szövegeket is adja és hű fordítással látja el. Ezek a műnek majdnem háromnegyed részét teszik ki, úgy, hogy a 141. lapos feldolgozás mintegy valami összefoglaló bevezetés jelentkezik.

A zsidókra való befolyás már a *séd* (démon) és a *lilith* (női démon) szavakból szembeötlő. (Utóbbiról l. Jew. Encyclopedia s. v.). A zsidókról Fossey a 8. lapon ezt mondja: »Nagyon valószínű, hogy a zsidóknak Palesztinába való visszatérése a babyloniai fogságból a chaldeus babonákat a Jordán partjáig vitte el és általában valószínű, hogy a talmud magiája sokat köszön annak a szakadatlan közlekedésnek, amely a zsidók és chaldeusok közt fennállott Ábrahámnak a chald Űrből való kivándorlásától a babyloni rabbinikus iskoláig«. — A személyneveket, mint a zsidók, úgy fejezték ki, hogy a névhez hozzá tették: ennek fia (24.). Assyrfelfogás szerint mindenkinek van istene és istennője, kik az illető patronusai. Innen van az az imádság: »Legyen istenem jobbomon, istenem balomon«. (24.). Érdekes analogia az esti ima, amelyben előfordul: jobbomon Micháel, balomon Gabriel. Ez az ima ősrégi; mert a benne említett négy angyal már Henoch könyvében szerepel egymás mellett. — Az ábéczé egyes betűi a talmud és midrasban mint önálló lények szerepelnek, beszélnek, panaszkodnak, védenek stb. Hasonlót konstatál F. több népről (105. lap). — Vannak sártáblák, melyekre varázsszavak vannak bevésvé és egész kétségtelen, hogy ezeket a házak ajtaira és záraira függesztették. (u. o.). V. ö. ehhez Bába Meczia 102. a. 1. sor. és 101b. tószafóth sub \aleph és az ott feljegyzett helyeket. — Még felemlítjük, hogy az assyroknál a sed kétféle: jó és rossz. (25.).

*

A peszikről Kennedy James egész könyvet írt e címen: »The Note-Line in the Hebrew Scriptures« (*Edinburgh*, 1903.), amely 129 lapra terjed. Szerző szerint a peszik kritikai jel. amely arra figyelmeztet, hogy az olvasat úgy helyes, ahogy a szövegben van. A paszék, mint szerző mondja, annyi, mint nálunk a *nota bene*. Eddig is így fogták fel nagyjában, mert a pesziket találjuk pl. szóismétléseknél, hol az egyiket ki lehetne fejeíteni. Ilyen esetben a peszik elválasztja a két szót és neve megfelel rendeltetésének. Az írásjegy — függőleges egyenes vonal — szintén érthető e felfogás szerint, mert elválasztó jel. Az istennév után álló paszék hasonló rendeltetéssel bír, mert azt jelenti, hogy kis szünetet kell tartani. Szerző felfogása szerint a paszék a *szebirin* ellentéte lenne. Ugyanis a סבירן azt jelenti: azt gondolnánk,

hogy másképp kell olvasni, mint a szövegben áll. Ha a paszék = *nota bene*, akkor minden szebirin-helyen paszékknak kellene állani. Kennedy figyelmét elkerülte, hogy Büchler Adolf (Bécs) »Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der hebräischen Accente« cz. iratában (Bécs, 1891.) külön fejezetet szentel a paszékknak és többször tér vissza reá (l. az Indexet). Büchler műve végén azt mondja, hogy bizonyos accentusok célja az, hogy téves javításoknak az útját vágja. Általánosságban tehát azt mondja, amit Kennedy. A szóban forgó irat szép jele annak a lelkesedésnek, amely az angoloknál a maszóra iránt létezik.

*

A varsói »Hazeftirah« f. évi 8. száma teljesen Rasinak van szentelve. Egy vers és tárczán kívül tudományos cikkeket irtak Buber S. (Lemberg), Rabbinowitz S. P., Berliner A., Grünbaum A. és mások. Három kép is van a füzetben, melyek a wormszi zsinagógát és Rasi beth-hamidrását mutatják be.

*

Az imént jelent meg a »Filozófiai Írók Tárá«-ban (szerkesztik *Alexander Bernát* és *Bánóczy József*) Spinoza, »Tractatus Theologico-Politicus« cz. ismert műve *Posch Árpád* és *Rencz János* szép magyar fordításában (*Budapest* 1903.). A nagy bölcész ebben a munkában bölcészeti rendszeréből kifolyólag a szentírás tekintélyét teszi vizsgálódása tárgyává, mert a gondolkodás szabadságát kívánja megvédeni az egyház és állam ellen. Spinozát, kit az amsterdami zsidó rabbiság az akkor általában uralkodó szellem hatása alatt kebeléből kizárt, saját keserű tapasztalása is készítette arra, hogy az érintett nagyjelentőségű kérdést tisztázza. És tagadhatatlan, hogy az igazságot látszólag minden egyéni érzésektől menten kereső, a jelenségeket »sub specie aeternitatis« szemlélő filozófus is csak ember volt, ki a rajta esett sérelem hatása alól nem tudott szabadulni. Az egyház és az állam egyaránt kitagadta és érthető, hogy a zsidóságot keményen bírálja, keményebben, mint a kereszténységet. De azért zsidó biblia-ismerektől és zsidó bölcészettől sűrűn táplált elméje e kedvezőtlen körülmények dacára alapjában zsidó eszmevilágban mozgott, amint szakavatott tudósok kimutatták. Kapóra jön most, hogy az érdeklődés nálunk e történelmi jelentőségű mű iránt nagyobb

mértékben felkeltetett, *Biedermann Otto* irata, melynek czime: »Die Methode der Auslegung und Kritik der biblischen Schriften in Spinozas theologisch-politischem Traktat im Zusammenhang mit seiner Ethik« (*Erlangen* 1903). Bár a fiatal szerző a zsidó forrásokban nem tanusít kiválóbb jártasságot, disszertációjában eléggé világosan és érdekesen tárgyalja a tekintetbe jövő kérdéseket.

BARUCH SEAMAR.

Dicsértessék az, aki szólott: és létre jött a világegyetem. Áldassék szent neve, áldassék Ő, ki alkotója minden kezdeteknek. Dicsértessék ki szólott: és alkotott, ki ítél, állapít s dülőre hajt. Dicsértessék, aki megkönyörül a földszínen és teremtményein. Ki megjutalmazza az istenfélőt, dicsértessék az Úr, az Istenünk. Dicsértessék az örök élő Isten, ki mindörökké állandón egy-az, ki megvált és ki megsegít a bajban, dicsértessék, dicső nagy, szent neve. Te dicsértessél öröklétű Isten, világ királya könyörületteljes, mindenható, imádott jó Apánk, kit népe ajka dicsőítve említ s kit magasztalnak, himnuszokba dallnak, akik szolgálgják fenkölt szentjei, Dávidnak, hű szolgádnak, énekével. Hadd hát daloljunk mi is néked Isten, dicsérő dalt, zengő zsoltárimát és magasztalva dallal megszentelve, áldva imádvá, lelkesen dicsérve szent hódolattal említsük neved. Hódolva néked Istenünk, királyunk! Uralkodónak vallva szent egyetlen örökké élő és dicsőségteljes minden világokon örök Király! Es mindöröktől fogva mindörökké, hatalmas himnusz a neved szava. Dicsértessél te örök élő, Isten, dallal magasztalt szentséges király!

Hódoljatok neki, hirdessétek nevét
A népek közt dicső, nagy tetteit.
Regéljeteek csodás csodáiról
Es büszkélkedjeteek, nagy szent hírével.
A szív ujjongjon, mely felé repes!
Keressük lényét, hogy oltalmunk legyen,
Kutassuk fénye, hol ömlik le ránk,
Csodáiról emlékezőn töprengve
Jeleiről és ajka szózatáról.
Izrael nemzedéke: választottja.

Jákób apánknak törzse. O az Isten
S országokon dönt ítélő szava.
Szövetségét őrizzük mindörökre
Es ezredekre szóló hű frigyét.
Mit hajdan ő kötött meg Abrahámmal
Es esküvéssel ujta Izsákkal,
Jákóbnak örök törvényül kitzúte,
Örök frigyét Izraéllel így fűzte:
Mondván Kánaant im neked adom
Hűségédért ez örök jutalom.
Számuk kicsiny volt, létük oly csekély.
Idegenek valának s vándoroltak
Egyik néptől a másikhoz bolyongtak
Országból ki, más földi táj felé...
De nem engedte, hogy egy is legyőzze
Es értük megdönt királyi trónokat:
»Kiket felkentem, óh jaj- hogyha bántják«
»Prófétáimhoz nem, ne nyuljatok!«
Daloljon hát Istenről az egész föld
Segélyéről zengjen nap nap után,
A nemzetek közt regéljék hatalmát
Es a csodáit népek között.
Mert nagy örök Isten, ő a magasztos
S minden Istennél félelmetesb!
Mert a pogányok mind bálványimádók,
De ő az, akinek műve az ég.
Hódolat s fenség járnak előtte
Szent közelében csak derű s fény van.
Jöjjetek óh hát nemzetek népek
Hozzatok néki hódolatot.
Szent borzalommal jöjjetek hozzá
S boruljatok le színe elé.
Előtte bár megreng a földnek a sarka
O ám rendületlen s így áll a világ!
Ujjongjatok mennyek és örvendezzen a föld is
S a népek közt zendül: hogy ő a király!
Megzug a tenger és felcsap az árja
Es diadalt zeng erdő, mezőség
Színe előtt a szent örök Urnak,
Ki jó megítélni a földi világot.
Hódolva boruljatok színe elé!
Mert jó s végtelen a kegyelme!
S esdjeteek hozzá: Segits, segíts nekünk
Gyűjtsd össze és mentsd meg Isten, nemzetünk,
Hogy szent neved említsük hódolattal,
Dicséretedben ujjá tömörüljünk!

Dicsértessél te örök létű Isten
 Izraelednek örökös ura
 És minden hívő nép, ujjongva zugja
 Dicsértessél örökké Ur! Amén!
 Magasztaljátok hát Istenünket
 S boruljatok le lába zsámolyához,
 Mert szentséges szent szent ő az Istenünk:
 S irgalmas is! Ő megbocsájt bünt, vétket,
 A haragjában tart mértéket féket,
 Nem engedi, hogy égőn fellobogjon, ...
 El nem veszejt ... Ő hát Istenünk
 Tőlünk se vond el irgalmad malasztját,
 Őrizzen minket oltalmad, kegyelmed.
 Mert mind kettő öröktől fogva — tart.
 Emlékezz erre és adj Izraelednek
 Mennyekbe feltörő eszményeket.
 Dicsértessék az örök élő Isten
 Minden büntettnék, megtorló ura
 S emelkedj fel újból óh Úr előttünk
 Mint a kevélyek büntető királya,
 Ki hogyha itél — csak üdvöt fakaszt.
 Légy támaszunk hát seregek királya,
 Jákóbnak Istene üdv neked!
 Boldog, ki benned bizik szent Czebaót
 Segíts ha hívunk, segítő király!
 Segítsd a néped, áld meg örökséged
 Legeltesd öröklét virányain!
 Lelkünk benned reménykedik Adonáj!
 Pajzsunk segélyünk szírtünk csak te vagy!
 Vajha kegyelmed ugy árasztanád le
 Amint nagy Úr benned reménykedünk!
 Mutasd meg nekünk égi nagy kegyelmed
 Áraszd reánk, üdvöd, jószágodat!
 Jelenj meg, válts meg minket óh nagy Isten
 Amint jóvoltodból igéd fakadt:
 »En én vagyok, aki felhozott téged«
 »Egyiptomból — s ha hívón hív az ajkad«
 »Minden mit ígértem — beteljesül,«
 Üdv, üdv a népnek, melynek ez a sorsa,
 Üdv, melynek egy s örök az Istene!
 És én ezért kegyelmedbe oh bizom
 S ujjong a szívem, himnuszban, dalokban
 Oh mindenért, mi jót téssz Úr — velem!

Budapest.

Fordította: GERŐ ATILLA.

TANÜGY.

VALLÁSOKTATÁSUNKROL.

Az egyetemes tanterv főbb irányelvei már elkészültek és megvan a remény arra is, hogy az albizottság a részletes munkálatokat hozzáértéssel és szakavatottsággal elvégzi. Ehhez ma nem szólhatunk és szeretjük hinni, hogy a kész munka csak dicséretet fog érdemelni és igaz köszönetet mindazok részéről, akik a zsidó vallás oktatásügyét szívükön hordják. Még szűnnek talán azok az akadályok, melyek az eredményes vallásoktatást lehetetlenné teszik. Lesz *egyetemes tantervünk és lesz részletes methodikánk* és talán még a szükséges *utastások* sem hiányoznak majd. *De hát tovább?*

A bizottság, ha ezeket a föladatokat teljesítette, re bene gesta lezárhatja az aktákat. Nem úgy az országos iroda, mely a községkerületi elnökök megbízásából a bizottságot egybehívta. Az Országos iroda csak úgy éri el kitérőzt célját, ha az eléje bemutatott tervezeteket végre is hajtja. Neki gondoskodnia kell emberekről, akikkel az újonnan kidolgozott egyetemes tantervet megvalósítja. Azzal, hogy az egyes hitközségeknek megküldi, az eredményt óhajtott mértékben nem éri el. Tennie kell róla és intézkednie, hogy mindez fogantatossá váljék. Meg kell teremtenie az alapot, hogy a *tantervhez kellő tanerők fölött is rendelkezzenek*.

Ez a vallásoktatási boldogulásnak conditio sine qua nonja, amint erre megelőző czikkeink egyikében már utaltunk. Nincsenek kvalifikált tanerőink és hitközségeink mai belélete még nem olyan, hogy a vallásoktatás szüksége egyénileg is érezhető hiány legyen. Megvan az érzék a szép templom, a szép istentisztelet, a jótékonyági intézmények, a jó prédikáció iránt, de, sajnos, érzéketlenség uralkodik a vallástanítás vonalán. Ha az állami törvények nem parancsolnák a gondoskodást a hiterkölszi nevelésről, ha itt-ott egyes buzgó rabbik nem létesítenének talmud tórákat, a hitközségi vezetők belső sugallata számos esetben figyelmüket erre a térre nem irányítanak.

Nagyon távol áll tőlünk a gáncskeresés, de merjük állítani, hogy hitközségeink felette sok tagja, amikor nem a zöld asztalnál, hanem a kaszinóban őszintén beszél, leginkább a vallás-oktatási kiadásokat tartja improduktíveknek. Mindenben szívesen áldoznak a zsidó név becsületének. A legnagyobb erő megfeszítésével építik templomaikat, szervezik az énekkart s tartják fenn iskoláikat, de a hittanításnál nem válogatják az erőket és a legjobb esetben iskoláik tanítóira bízják. Mert hagyján, ha rendes vallásoktatóknak alkalmaznának arravaló, reátermett tanítókat, de a hittant azok a rendes munkájukban elcsigáztott, az iskolában már kifáradt tanítók végzik mellékesen.

A rabbit elhalmozza a teendők egész légióival, amelyek akárhányszor összeütköznek a vallásitanítás érdekeivel. Kevés dicséretes kivétel az olyan hitközség, ahol a rabbi órarendjét szem előtt tartják és a tanítás idejére esketést, vagy temetést ki nem tűznek. A vallásórák kívül esnek a tanítási órák keretén és vasárnap délelőtt vagy a szerdai délutánra helyeztetnek át. S még ezek mellett sem képesek az egész főladdal megbírkózni és az alsóbb osztályok oktatását ismét csak a tanítókra bízják, ami nem volna olyan nagy baj, ha a hitközségeknek csak a vallásitanításra alkalmazott tanítói volnának és nem végeznék amugy mellékesen és a mellett egyikük-másik még a jegyzői tisztelet is. Tessék ilyen körülmények között a jó és egyetemes tantervet végrehajtani.

Embernek kellenek, még pedig olyanok, akik az érdeklődést állandóan ébren tartanák. A legelső teendő hitoktatókról gondoskodni és gondoskodni arról is, hogy az oktatás olyan legyen, mint minden tanítás. *Komoly és méltóságos.* Érezze át mindenki, a tanuló és a tanító egyaránt, hogy ez munkálkodásának olyan köre, mely alól kitérni, vagy amelyet elhanyagolni nemcsak hogy nem szabad, de nem is lehet. Minden hitközségben szervezkedjék egy oktatásiügyi bizottság, melynek főladata, hogy a rabbival együtt már az év elején megállapítsa a tanulók számát, a rendelkezésre álló tanerőket és a tanítási óraszámot; minden osztály számára a tanítás idejét, helyét és anyagát, valamint a tankönyvet. Ennek a bizottságnak tagjai csak olyan férfiak legyenek, akik az oktatáshoz értenek és akik ezt a megbízást nem kitüntetésnek, hanem munkával járó hivatalnak tekintik. A tananyag beosztását és az egyéb

szükséges paedagógiai teendőket maguk a tanfériak végeznék el, akik közül a rabbira az igazgatói teendők főladata hárulna.

Garanciát kell nyújtani az elkészülendő tanterv végrehajtásának, A hitközségek emeljék ki a vallásoktatás ügyét hamupipőke szerepéből és állítsák minden más kérdés fölé. Tanúsítsák itt is azt a gyakorlati érzéket, melyet más intézmények megteremtésében mutatnak. Mert a vallásitanítás az egyetlen tér, ahol a slendrián a legnagyobb pusztítással jár. Ne ijedjünk meg az újítástól, mert ha a mai rendszerbe némi újítást viszünk, az egész eljárás azért még fölforgatást nem okoz, csak komolyabb igyekezetet követel. Talán még az anyagi kiadások sem szaporodnának, mert a hitoktatás ma is sok pénzbe kerül.

Ezek után egy nem kevésbé fontos kérdés oldandó meg: *az egységes vezetés kérdése.* Bizonyos az, hogy a zsidó vallás-oktatásnak még mindig nincs multja és az eddigi oktatás majdnem mindenütt ötletszerű volt. A most elkészülendő tanterv, ha alapul alkalmasint igen hosszú időre fog szolgálhatni, részleteiben valószínűleg már a legközelebbi években revízióra szorul. Hiszen egyes kérdések fölé az összejtött rabbik — legnagyobb részt a gyakorlati vallásitanárok — már most sem tudtak egyhangú megállapodásra jutni s szótöbbséggel döntöttek egyes, a legfontosabbnak mondható dolgokban. Tagadhatatlan, hogy tisztán pszichológiai okoknál fogva, a legjobb jóakarat mellett is, a nézeteikkel kisebbségben maradt rabbik pontos utasítások és utbaigazítások nélkül gyakran öntudatlanul el fognak térni az eredeti megállapodásoktól. Ezeket az utasításokat és utbaigazításokat megadhatja ugyan a bizottság, de végre is mindenki, aki tanügyekkel foglalkozik, jól tudja, hogy az irott betű még nagyon távol áll a valóságtól és valamit elméletben megérteni még nem annyi, mint valamit meg is tethetni. A jól vezetett iskolákban minden igazgató legalább egyszer évente módszeres konferenciát tart a tanárokkal, ahol a tanítandó anyagot és annak földolgozását a legkisebb részleteiben megbeszélik. Ezt minden évben újból és újból megteszik és minden évben akad egy-egy észrevétel, ami az illető tanárt jobb tanárrá teheti, ami az anyag jobb kezelését lehetővé teszi és ami a tanítás eredményét jobban biztosítja. Az ilyen tanári konferenciákon leszűrt igazságok

a tanférfiak tudatába mennek át és alapul szolgálnak az oktatás fejlesztésének.

Ezt a vezető szerepet mi a rabbikra ruháznók át és intézményileg szeretnők látni végrehajthatása biztosítékát. Pontos, a hitközség levéltárában megőrizendő jegyzőkönyvek vezetessenek és ezek adják hű tükrét mindazoknak a tárgyalásoknak, amelyekről szó volt. Terjedjen ki itt a figyelem a módszerre és annak legkisebb részletére, de vonassanak diskuszió alá a tanulók előmenetelének kérdései is és világíttassanak meg a haladás vagy a visszamaradás okai. S mindig úgy, hogy a hitközség oktatásügyi bizottságainak egyik köteles főladata az ott fölmerült kérdésekkel foglalkozni. Ez a konferencia legálább is igazgatója, illetve rabbija útján közvetlen érintkezésben legyen az oktatásügyi bizottságokkal és ha reális jogokkal nem is, de mint forum informationis igenis figyelmeztethessen és fölvilágosíthasson. Ezáltal a tanítás a hitközség élő szervezetét áthatná és az oktatás minden mozgalma a hitközség beléletében érezhetővé válnék és megérelné azt a zsidó köz tudatot, mely az igazi hitéletet szabályozná. Megteremténé az érdeklődést és hatása nemcsak a jobb tanításban válnék üdvössé, hanem önkénytelenül a felnőtteket is bevonná, azokat is alaktáná és idomítaná. Sőt a zsidó tudást itt is fejlesztené.

Életképesse ezeket a hitközségi intézményeket csakis a *középponti vezetőség teheti*. Ide csomósodjanak össze az összes szálak és innen induljanak ki. A hitközségi autonómiát vagy a rabbi jogkörét a vezetőség nem sértené, amint a felekezeti iskolákat sem gátolja önkormányzati jogukban az a tény, hogy egy központi hatóság — a vallás- és közoktatásügyi miniszterium — egységes nevelési és egységes nemzeti szempontból irányítja. Az *Országos tanfelügyelőség* inkább irányítana mint ellenőrizne és még ez a hatásköre is csak a vallásoktatásban volna érvényes. Évenként az ország egyes területein meglátogatná első sorban a felekezeti, azután a nem zsidó elemi, polgári és középiskolákat s minden egyes esetben az illető iskola vallásoktató testületével konferenciát tartana, ahol a tanítás körül felmerülő kérdéseket megbeszélnek s ahol in camera sinceritatis megjegyzéseit tehetné. Itt gyűjtenék azokat a tapasztalatokat, amelyeknek beszerzése nélkül a tanítás sikeresnek soha sem lesz mondható. Az Országos tanfelügyelőség a maga

hatóságának — jelenleg az országos iroda — évről-évre beszámolna a maga benyomásairól és előkészítené a javítás útját. Körülbelül három év leforgása alatt minden iskolát kivétel nélkül meglátogathatna.

Az érintkezés közvetlen módja ez volna. A közvetett kapcsolatot az teremtené meg, hogy a kötelező konferenciák jegyzőkönyveinek egy-egy példányát a tanfelügyelőségi hivatal mindig megkapná és ebből meggyőződést szerezne arról, vajjon a tantervszerű megállapodások betartatnak-e, kik tanítanak, hol tanítanak és mit tanítanak, mennyi a tanulók száma és milyen sikerrel folyik a tanítás. A statisztikai adatok beszerzése azért szükséges, mert egybevetések alapján azokból állapíthatnák meg a kijavítandó hibák okait.

A szervezet mintájául szolgálhatnának a pesti izr. hitközség tanfelügyelősége, a kerületi főigazgatók és a megyei tanfelügyelők szervezetei. A három azért, mert ez a fórum mind a háromnak bizonyos teendőit foglalja magában. Pontosan megállapítandó a kvalifikáció, mely valakit a vallásoktatásra jogosít. Ennek a megbeszélése nem tartozik ide, per tangentem pedig nem akarom tárgyalni.

S végül hadd mondjunk még egyet-mást a tankönyvekről. Erre is kell, hogy gondoljunk. Ezt a kérdést is jogosan és igazságosan kell megoldanunk, de úgy, hogy a tanítás ne szenvedjen. Ha az egyetemes tanterv elkészül, egy tankönyvbíráló-bizottság okvetlenül megválasztandó. A bizottságnak természetesen az nem lehet tagja, aki maga tankönyvíró. Ennek a *bizottságnak approbációja nélkül vallástani könyv nem használható*, viszont a bizottságnak nincsen joga, hogy valamely tankönyv kizárólagos használatát előírja. Approbál vagy visszavet; ez az ő működése és a vallásoktató discretionális joga, hogy azt a könyvet használja, amelyet ő legjobbnak ismer.

Jó vallásoktatók, jó tankönyvek és jó vezetés nélkül hiába teremtünk egyetemes tantervet. Nem lesz, aki végrehajtja. Az Országos iroda megtette az első lépést és a maga részéről megkísérli a bajok orvoslását. Folytassa a megkezdett utat, hogy munkája eredményeért is emlegesse az utókor. Gyakorlati szemével a kivített biztosítsa és a községekerületi elnökök segítségével teremts meg és hívja életre azt a szellemet a hitközségekben, mely a vallásoktatást föléleszti.

Budapest,

Dr. FRISCH ÁRMÁN.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Lewy J.*, Ein Vortrag über das Ritual des Pesach-Abends. *Boroszló*, 1904 (a boroszlói szeminárium 1903/4. Értésítőjében). — *Rasi* a varsói Hazefirah f. évi 8. száma. — Erster Jahres-Bericht der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Erstattet von dem Schriftführer *Dr. Lucas. Glogau* (1903). — *Prof. Dr. Strack H. L.*, Joma, Der Mischnatraktat »Versöhnungstag« herausgegeben und erklärt. 2. bővített kiadás. *Lipsee* 1904. — *Jampel S.*, Die Wiederherstellung Israels unter den Achaemeniden. Kritisch-historische Untersuchung mit inschriftlicher Beleuchtung. *Boroszló*, 1904. (Külön lenyomat a »Monatschrift für Gesch. u. Wiss.«-ból.) — Evkönyv kiadja az IMIT, szerkeszti *Bánóczy József*. *Budapest* 1904. — *Dr. Grünhut L.* Masszáóth R. Benjamin Mi-Tudela. Frankfurt a. M. 1904 (héber nyelven, kiadás, bevezetés és jegyzetek). Ara 2.50 márka. — Mitteilungen d. Gesellschaft für jüd. Volkskunde. Heft XIII. Hamburg 1904.

Özveggy Blau Mórné, született Hoffmann Julia urasszony f. évi január hó 18-án Putnokon hosszú szenvedés után 68 éves korában elhunyt. Igaz régi jámborságu nő volt, a szerénység és egyszerűség mintaképe. 51 esztendeig, amióta elkerült a csendes faluból, hol született és hol meggyeszte tekintélyes atyja gazdálkodott, a szomszéd kis városba, hol akkor 3—4 zsidó család lakott, első és utolsó gondolata férje és gyermekei voltak, kikért örökké fáradozott és dolgozott. Őt fiuval és öt leánnyal áldotta meg az Isten, mind felnevelte őket csendesen és jámboran. Az élet sulyos megpróbáltatásait szintén csendesen és jámboran viselte. Őt esztendei betegeskedés után, melyben előbbi életmunkájából csupán a szegények gyámolítását folytathatta, örök nyugalomra tért férje mellé, ki után hét évig buslakodott, távozásával a legfájóbb sebet ütve szerettei szívére. Kisérfje örök áldás nemes emlékét.

Breithner Zsigmond L., a pesti izr. hitközség előljáróját és székesfővárosi bizottsági tagot, a király a kereskedelem és közügyek terén szerzett érdeme elismerésül a Ferencz József-rend tiszti keresztjével tüntette ki.

Dr. Alexander Bernát, a budapesti egyetemen a bölcsészettörténet rendkívüli tanára, rendes tanárrá lett kinevezve.

Gestetner Adolf, az orsz. rabbiképző-intézet könyvtárára, 86 éves korában meghalt. Két művecskét írt, egy komolyat (index Zunz által idézett pijutokhoz) és egy tréfásat (Ibri leczachék bónu). Az élet sok baja derült kedélyét nem borította el és elméssége szárnyait nem szegte meg. A könyveket nagyon szerette, a hibás vagy humoros részleteket böngészte, a tisztán humoros műveket pedig a keblére ölelte. A sors mostohán bánt vele, de panasz sosem jött ajakára. A nyugodni tért aggastyán a régi tanult zsidónak rokonszenves typusa volt és emlékét kegyelettel őrzik mindazok, kik közelebből ismerték.

Csetei Herzog Péter közgazdasági érdemei elismerésül bárói rangra emeltetett. A Herzogok a második zsidó bárócsalád hazánkban.

Rabbivizsgálatok. Az orsz. rabbiképző-intézetben február 15—21. napjain tartattak a rabbiképesítő vizsgálatok *dr. Klein Mór* (elnök) és *dr. Sidon Adolf* főrabbi mint vizsgálati tagok közreműködésével. A felavatottak a következők: *dr. Guttman Mihály* (csongrádi rabbi), *dr. Hirschfeld Manó*, *dr. Schönwald Károly*, *dr. Sik Bernát* (károlyvárosi rabbi) és *dr. Silberfeld Jakab*.

Münz Sámuel, a rombach-templom és a pesti Chevra Kadisa előljárója, 69 éves korában meghalt. Évtizedek óta szentelte idejét és erejét a főváros felekezeti intézményeinek. Áldás emlékére.

Dr. Rahmer M. magdeburgi rabbi meghalt. Tanulmányait a boroszlói rabbiszemináriumban végezte és egyike volt az első három rabbinak, kiket az intézet 1863-ban felavatott. A másik kettő *Güdemann M. bécsi* és *Perles József* hazánkfia. Müncheni rabbi volt, ki több év előtt halt meg. *Dr. R. külnösen* az egyházatyák és az agáda közti összefüggést kutatta, még pedig sikerrel és 25 éven át szerkesztette a Treuenfels által alapított »Israelitische Wochenschrift«-ot. Áldás emlékére.

Nagy alapítványok a berlini »Lehranstalt«-nak. Bernstein Nátán és Simon titkos tanácsos özveggye egyenként a nevezett intézetnek 100.000 márkát ajándékoztak. *Dr. Maybaum berlini* rabbi és tanár, ki minden téren imponáló tevékenységet fejt ki, a berlini tudományos intézetet is a kellő magaslatra fogja emelni.

Zsidó irodalmi társulat alakult Zágrábban. *Dr. Schwarz G.* jeles munkatársunk, ki a társulatot agitációjával megteremtette, a titkári teendőket is elvállalta és a Társulat működését felolvasásokkal már meg is kezdte.

Rasi és Maimuni-jubileum. A rabbinikus irodalom e két herosa halálának 800-ik illetve 700-ik évfordulójának megünneplésére tesznek előkészületeket. A berlini »Gesellschaft z. Förd. d. W. d. J.-s« Maimuniról, Buber S. leMBERGI tudós pedig Rasiról fog ünnepi kötetet kiadni. Buber Rasinak összes,

még kéziratban heverő munkáit szándékszik kiadni. Mindkét vállalkozás a kegyelet mellett az irodalmat is szolgálja és a pártolást a legmagasabb mértékben megérdemli.

Franz Karl Emil 55 éves korában Berlinben meghalt. A felette termékeny neves író az osztrák-országi határon született és műveiben a zsidó életet is ismertette (Aus Halbasien, Die Juden in Barnow stb.). A szegény elmaradt zsidókat a német kultúra segítségével szeretne volna felszabadítani, de a német antisemitizmus, amely a múlt század 80-as éveiben kezdett dühöngeni, csakhamar meggyőzte, hogy ideáljai ködképek és élete végén irodalomtörténeti tanulmányokban keresett vigasztalást. Őse spanyol zsidó volt, kinek egész családja a mágyiar égett el. A Franciaországba menekült egyik utódja Galicziába került és a hatóság ráerőszakolta a Franzos nevet a Laverdier név helyett.

Rabbiképzők. A newyorki »The Jewish Theological Seminary«, amely 1886-ban alapították, két év előtt történt újjászervezése alkalmából adakozás útján saját épülethez, óriási könyvtárhoz és harmadfél millió koronához jutott. — A boroszlói szemináriumnak 43 hallgatója van. Valamennyi rabbijelölt, tehát háromszor annyi, mint a budapesti rabbiképző.

A biblia 370 nyelvre van lefordítva és a brit misszió-társaság közel 6 millió példányt küld szét évenként. A vakok számára 13 nyelven domboru betűkkel nyomtatott bibliát hoz forgalomba, melyek az ujjak által olvashatók. A nevezett társaság céljaihoz képest első sorban az újtestamentomot terjeszti, de az ótestamentum maga évenként egy milliónál jóval több példányban kerül forgalomba. A bevétel ötödfél millió korona. Szép lelkesedéssel tanuskodik számuk.

Mármaros. A mármarosai zsidókról dr. Hamvai Lajos a »Mármaros« lapban cikksorozatokat tett közzé, mely nagygyűlésről tanuskodik. A chásid zsidóság lelkébe iparkodik behatolni és módot keres, melyekkel ezek a körök a civilizáció útjára volnának terelhetők. Az általa javasolt különleges iskolákhoz annyi pénz kellene, amennyit az állam nem ad, a felekezet pedig nem is adhat. Hiányozván az alapfeltétel, a tárgyi diskusszió szüksége sem forog fenn.

Jerusalmi-kiadás. Lunz A. M., a »Jerusalem« héber folyóirat és több tudományos mű kiadója, a palesztinai államot a tudomány követelményei szerint szándékszik kiadni. Nagyfontosságú vállalkozás és melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Mekize Nirdamim. Ez az egyet, melyet dr. Berliner A. berlini tanár, 1885-ben újra életre keltett és melynek magyarországi képviselője Bacher Vilmos, 20 éves fennállása alatt sok héber kéziratot művet adott ki, közöttük felette becsese-

ket. Az évi tagsági díj 10 márka, amelyért az évi kiadványok járnak. A legközelebbi tagilletmény a következő két munka lesz: Leket Jóser II. és Rasi tórákomentárja, Berliner (2.) kiadásában és magyarázatával.

A jeruzsálemi spanyol községeknek kiadása az imént kiadott évi jelentés szerint a lefolyt évben kerek összegben 564.000 piasterre rugott, melylyel szemben 477.000 piaster bevétel áll, úgy hogy az évi hiány 87.000 piaster. A község nagy áldozatkészsége mellett sem képes összes szükségleteit saját erejéből fedezni és külsőre szorul, melyet teljesen megérdemel.

Jeruzsálem a XIX. században óriásilag fejlődött, lakossága legalább meghatszorosodott, épületeiben és intézményeiben európai szint öltött. Ezt a fejlődést jórészt az európai keresztényeknek köszöni. Az angolok először jelentek meg, már 1823-ban alapították a Czion hegyen a — zsidómissziót, és 1842-ben megjelent első püspök Alexander M. S. zsidó volt. A zsidó-misszió társaság 1848. ipariskolát nyitott és 1856-ban fiú- és leányiskolát. A keresztény felekezetek versengése, melyet a viszonyokat alaposan ismerő keresztény író a keresztény népre is korrumpálónak tart, számos intézetet keltett életre, melyek részben zarándokok vonzására szolgálnak. A husvéti hétben a zarándokok óriási számban jelennek meg. A zsidók sem maradtak tétlenek. Rothschild báró már 1853-ban épített kórházat, mely mai napig működik. 1902-ben külön zsidó-német kórház nyílt meg. Az egyre emelkedő zsidó bevándorlás folytán az askenazok nagy többségre jutottak. Jeruzsálem 70.000 lakosa közül legalább kétharmad rész zsidó és az egész szent földön 100—120.000 zsidó él. Az összlakosságnak legalább 10 százalékát teszik és többen vannak mint Hollandiában és háromszor annyian mint Olaszországban. 1864. az askenazok fényes zsinagógát építettek. Újabb időben az Alliance és az ICA gazdasági tevékenységet fejtenek ki, hogy a szent város zsidó lakossága legalább a következő emberöltőben ne legyen a chalukára utalva. A kereskedés és pénzforgalom (pénzváltás) jelenleg is az ő kezükben van, de főképp az ősi, a szefard zsidók kezében. Sok a szegény zsidó kézműves: kádár, szabó, suszter, bádogos stb. Helyzetük javult: symptomatikus jellegű, hogy Ábrahám sirját Hebronban, melyhez azelőtt nem engedték, most meglátogathatják. Nagy zsidó könyvtár létesült és a héber nyomdák el vannak látva munkával. Két héber újság jelenik meg. Mindezek dacára a »zsidó« a legrettenetesebb, amit a mohamedánok egymás fejéhez vághatnak.

A magyar birodalom története. Acsády Ignác hatalmas munkája, melyről több ízben emlékeztünk meg, a befejezéshez közeledik. A művet a sajtó és a közönség nagy tetszéssel

fogadta. Acsády egyik főérdeme, hogy előadásába a nemzet oly rétegeit is bevonta, melyekre eddig vajmi kevés figyelmet fordítottak. Kidomborította azt, hogy a nemzetet a benne kialakult néposztályok összesége tartotta fenn, hogy dicsőségben éppen olyan része van a munka bajnokainak, a földmivelő jobbágyoknak, az ipar és kereskedelem uttörőinek és felvirágoztatóinak, mint a kard vitézeinek. A kiállítás fényes és a szöveget szép illusztrációk díszítik. Egy-egy füzet ára 60 fillér, kiadja az Athenaeum.

Zunzstiftung. Die Zunzstiftung unterstützt ausnahmslos nur solche Arbeiten, welche inhaltlich und methodisch, die Wissenschaft des Judentums fördern. Nur Anträge, welche mit vollständigen, ein Urteil ermöglichenden Unterlagen versehen sind, werden berücksichtigt. Dieselben sind *im Laufe des Monats Juni* dem unterzeichneten Vorsitzenden einzureichen. Für das Jahr 1904. sind überhaupt 1400 M. verfügbar. Berlin, im März 1904. Das Kuratorium der Zunzstiftung, Dr. A. Abraham Schriftführer, Dr. S. Neumann Vorsitzender, Steglitzerstr. 27.

A Magyar-Zsidó Szemle 1885. évf. 1. és 6. sz.; 1890. évf. 2, 5, 6. és 7. sz.; az 1891, 1895, 1898, 1899. és 1900. évfolyamát, és az 1902. évf. 1. füzetét visszavásároljuk. Azon többi évfolyamokból, a melyekkel még rendelkezünk, egy-egy kötetet 4 koronáért küldünk bérmentve az összeg előleges beküldése után.

TÁRSADALOM.

EX OCCIDENTE LUX.

A világosság, amely Keletről indult ki, elvándorolt messzire, a földgömb másik felére és onnan hinti szeléd fényét. A nagy zsidó encyclopedia, melynek eszméje az európai zsidók művelt fejait annyi bólogatásra ösztönözte, óriási léptekkel halad előre, de azért alig tette meg felutját és máris még nagyobb szabású terv hire érkezik az újvilágból. Oly tervről van szó, amely az egész zsidó irodalom képét megváltoztathatja.

Az ismert vilnai könyvkiadó cég Romm özvegye és testvérei, amely New-Yorkban főktelepet létesített, a következő, részletesen kifejtett tervvel fordul a szakírókhoz. A biblián kívül, melyet illusztrált kritikai kiadásban, angol fordítással és a modern tudományosság magaslátán álló kommentárral bocsát közre, és a megjelenőben levő angol talmudfordításon kívül a zsidó irodalom kiválóbb termékeit új alakban szándékszik a könyvpiacra hozni: »Eszményi célunk az, hogy tiszteletreméltó és mesterművekben gazdag héber irodalmunkat a világirodalom többi ágai közzé mint méltó társat plántáljuk be«.

Ezt az általános célt fokenként remélik megvalósítani. Az első feladat, melynek kiviteléhez azonnal hozzálátanak, a következő: »A zsidók és a zsidóirodalom illusztrált története csoportos előadásban (in Einzeldarstellungen); ötven 350 lapos kötetben«. Ebből 20 kötet esik az általános és 30 az irodalomtörténetre. A részletes terv is kész már és mikorára e sorok napvilágot látnak, a vállalat igazgatósága programmjával a nagy közönség elé lép. A legszélesebb alapon az amerikai és angol zsidók történetét fogják ismertetni (3+2 kötet),

de a többi országokból sem fog hiányozni egy sem, az osztrák-magyar birodalom pl. két kötetten lesz képviselve. Az irodalomtörténet a legtagabb értelemben veendő, mert fel fogja ölelni az összes tekintetbe jövő tudományágakat. A Jewish Encyclopédia lexikális, az új gyűjtemény pedig szakonkénti alakban fogja nyújtani az összes zsidó tudományokat. A két vállalat tehát egymásnak nem konkurrense, hanem kiegészítése és támogatója. Mindkettő együttvéve igazi modern zsidó bihliothéka lesz.

Az amerikai vállalkozást amerikai szellem lengi át úgy a conceptió nagyszerűsége mint a kivitel módozatai tekintetében. A szellemi vezetők tőkepénzesekkel egyesültek, kik »a vállalat czélszerűségét ideális és praktikus szempontból ismerték fel«. A munkatársakat az irodalmi eszközök megszerzésében, sőt tanulmányaikhoz szükséges utazásokban is készek bizonyos határok közt anyagilag támogatni. Minden szakra a szakmáért lelkesedő tudóst szeretnének megnyerni, de természetesen nem abban a hazai értelemben, hogy saját lelkesedésével honorálják. A magán vállalkozást Amerikában is a felekezeti társulás elvzte meg, de hogy most már ily nagyméretű és költséges vállalkozás léphet fel, az annak a jele, hogy az amerikai zsidóság megértette korunk szavát és felekezeti életének megtermékenyítésére teljesen modern eszközökhöz nyul, a szellem fegyvereihez.

A megvetett orosz-lengyel zsidó — az amerikai zsidóság háromnegyed része ebből áll — alig egy emberöltő alatt teljesen asszimilálta magát és még mindig ideálisabb, mint az európai nagy hazafiak. Az amerikai példa rázza fel a német zsidókat, az termékenyítette meg az orosz héber irodalom vezéreinek szellemét. Ha még hozzágondoljuk, hogy rövid időn belül két igazi főiskolát (New-York és Cincinnati) teremtett a zsidó tudomány számára, melyek nincsenek holt súlylyal megterhelve, akkor a másik félgömb zsidó tudománya számára oly kedvező prognostikont állíthatunk fel, amely ezen irodalom minden barátját örömmel állíthatja el. Bár más alkalommal kifejtettük, hogy az amerikai fellendülés egymagában nem menti fel a többi országok zsidóságát ezirányú kötelességei teljesítése alól, annál kevésbé menti meg a sülyedés veszedelemétől, de alapos a remény, hogy a dicső példán mindenütt fel-

buzdulnak, amint ezt a német zsidóságnál már tényleg konstatálhatjuk. Vajha megérténők mindnyájan korunk szavát és bajaink orvoslását nem tehetetlen sóhajtasokkal és a kultura agyonkritizálásával, hanem az elméket megvilágosító és a szíveket megtermékenyítő tettekkel kísérlenők meg. A kitaposott utak nem vezetnek célhoz, ujakra kell lépnünk. Kövessük bátran a világosságot, amely a Nyugaton fénylik.

HERZL TIVADAR.

A zsidó nép széles rétegei régi idők óta nem éreztek és mutattak oly mély gyászt, mint a cionista vezér elhalálózásakor. A férfikora delén sírba szállt szépíró nem volt sem talmudista, sem kabbalista, sem jámbor, sem gazdag; közkeletű felfogás szerint semmi jogcíme sem volt arra, hogy a zsidó nagyok közé soroltassék. De a valóság mégis az, hogy a zsidóság nagy tömegei mélyebb és általánosabb bánatot árultak el, mint akár báró Hirsch elhunytakor, ki számtalan millióit ajándékozta nekik, és mint Montefiore Mózes halálakor, ki egész életét a zsidó ügynek szentelte és zsidó életet élt.

Mi e jelenség magyarázata?

Hatalmas eszme szolgálatában állott, amely a zsidóság százazeit mozgatja. Ha még volt valaki, aki a cionismus erejében kételkedett, e gyászeset jelenségeiből megtudhatta a való igazat. A zsidó nép feje fölött évezredek viharai vonultak el, alig van föld, melyet martirjainak vére nem áztatott volna. Szenvedett, túrt és remélt, jámborul várta a megváltót. A modern kultura azonban megváltoztatta lelkületét, egyik részét megfosztotta régi jámborságától, másik részének felnyitotta a szemét. A zsarnoki elnyomást, amely lábbal tiporja legelemibb emberi jogait, korunk idegkultúrája által fokozott érzékenységgel nem nézheti többé türelemmel és nyugalommal. Az őszinte vagy színlelt megvetés oly világ részéről, amely eszméin épült fel és emelkedett ki a barbárságból, szíve legérzékenyebb pontján sebz meg. Az égbe kiáltó közös sérelem csoportosítja egy zászló köré a heterogén embertömegeket.

A talmud, a titkos tan, az elkülönödés, a gazdagság, melyeknek nevében azsidókat üldözik, csak czégér: azok a zsidók, kik Czion zászlaja köré csoportosulnak, rendszerint sem nem talmudisták, sem nem kabbalisták, sem nem exclusivok, sem nem gazdagok. Hát mik? Zsidók. A közös baj ellen közös akcióra szólította Herzl, a pezsgő modern élet szívében élő hírlapíró, a zsidókat. Kiváló képességekkel volt megáldva, de bizonyára nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy negatív kvalifikációja legalább is oly hatalmas vonzóerőt gyakorolt a modern zsidókra, mint pozitív kvalifikációja. A kiváló író, mielőtt a cionizmus élére állt, jól ismert szóval élve, csak »véletlen« zsidó volt, ki semmiben sem különbözött a »véletlen« kereszténytől. Önkénytelenül feltolult tehát a Dreyfuss eset alkalmával benne a kérdés: mit üldöznek bennünk? A felelet fölött nem kellett gondolkoznia, a legkompetensebbek, az üldözők maguk, százszor, ezerszor, milliószor ordították: a zsidót. A bestia ordítása mindig őszinte. Herzl elfogadta az okot és a végső következtetést vonta le: a zsidó állam szolgálatába állott. Sem a cionizmus, sem a zsidó állam nem volt új; mindkettő régi eszme volt, mely körül hívek csoportosultak. Új csupán az volt, hogy ezek az eszmék »véletlen« zsidót, még pedig a legkiválóbb fajtából valót, vonzottak búvőkörükbe. Az adott példa tehát épen ezekre a körökre, melyek csak »véletlenül« tartoztak a zsidósághoz, villamos erővel hatott. A cionizmus kulturképessé lett: a véletlen zsidókból igaz zsidók lettek, amint-hogy tényleg a cionista mozgalom élén és előterében kultur-zsidók állanak.

A cionizmusnak ezt a hatását tagadni egyértelmű a nyilvánvaló tények letagadásával. Vannak, akik a zsidó öntudat felébresztését nem tekintik érdemnek, de hogy ezek jobb zsidók volnának a cionistáknál, maguk sem hiszik. És a cionizmusnak vannak mégis ellenzői, még pedig nem az alsós és pezsgő hívei köréből, hanem abban a táborban, amely hűséggel ragaszkodik ősi felekezetünkhöz. Mert a cionizmus végzetes hibával született. Nem azt tekintjük hibájának, hogy az antisemitizmus a szülőanyja, mert az okozatnak soha sem lehet az okot szemére hányni és cseppet sem logikus az okozat és nem az ok megszűnését követelni. Ha a zsidógyűlölet szülte a cionizmust, akkor erős és hosszúéletű lesz, mert a zsidófalás-

nak fanatikusabb hívei vannak, mint a cionizmusnak. Rendszeresen és szakadatlanul csepegtetik azt a zsenge gyermeki lélekbe a szeretet nevében. A kitűzött cél: zsidóállam létesítése az ősi földön oly eszme, mely jámbor keresztény szívek húrjait is rezgésbe hozta és hozza. A születési hiba csupán a cionizmusnak a zsidó nemzetiségi eszmével való összekapcsolása. Értjük, hogy a faj és nemzetiségi eszméktől átítatott európai gondolkodás a cionista vezéreket is hatalmába kerítette és ellenmozgalmuk propagatív erejét ebben az eszmében vélték fellelni. A mozgalom nagyobb arányú megindításakor úgy gondolkoztak, hogy politikai mozgalom nemzetiségi eszme nélkül nem terjedhet és ez az új eszme bizonyára be is vált a kultur-zsidók számos köreiből, hol ilyesmiről azelőtt sohse hallottak. Felállították a tételt: *politikai cionizmus nemzetiségi eszme nélkül nem lehetséges*. Ehhez mind e mai napig ragaszkodnak, ami nem egyéb doktrinarizmusnál. A cionizmus születésekor azt hirdette, hogy minden zsidót ki fog telepíteni. Ezt a programpontra később oda módosította, hogy csak azoknak a zsidóknak akar hazát teremteni, kik vagy kiüldöztek, vagy pedig nem asszimilálódhatnak. Ezt helyesen tette, de nem helyesen teszi azt, hogy a cionizmus kriteriumául még mindig a zsidó nemzetiséget állítja oda. Aki nem vallja magát nemzeti zsidónak, az nem politikai cionista. Ez a doktrina meghatározás a modern zsidók zömét, kik magukat németeknek, francziáknak, magyaroknak, sőt oroszoknak is érzik, elriasztja, holott a tulajdonképeni programpontra nézve, hogy t. i. a hontalanná tett zsidók számára az ősi föld visszaszerezettség, nagy többségükben egyetértenek. Ha a cionizmus engedett a konkrét célból — mint láttuk — miért nem enged a theoretikus meghatározásból?

Egy emberöltő előtt nagy testvérharcz dúlt a hazai zsidóság kebelében, melynek folyamán az is szóba került, hogy kicsoda »zsidó«? Semmi tréfa. Vannak a zsidó névnek oly meghatározásai, melyek értelmében a többségtől meg kell tagadni a zsidó nevet. És tényleg előkerültek és a mai napig előkerülnek ilyen definíciók. A modernek ekkor azt az egyedül helyes elvet állították fel: zsidó az, ki zsidónak vallja magát. Ugyanezt a meghatározást ajánljuk a cionizmusnak: *cionista az, ki cionistának vallja magát*. A cionizmusnak

jelen alakjában gazdag programja van. Az üldözötteknek hazát akar szerezni. De addig is segíteni akar a szerencsétlenségekben. Zsidó önértet, régi zsidó tudást akar terjeszteni, szóval nemcsak a távol jövőről kíván gondoskodni, hanem a jelenről is. Miért zárja tehát ki azokat, kik a nemzetiségi eszmét perhorreskálják, de a zsidóság számos sebének gyógyításában közreműködni készek? Hogy fér meg a »politikai« zionizmussal ez a nem politikai eljárás? A zionisták imádott vezérük elvesztése után programjukat is revideálhatják a fentjelzett irányban.

Kétségtelen, hogy Herzl Tivadar nemcsak a propaganda terén ért el sikereket. Tény, hogy a szultán és a német császár mint zionista vezért fogadták, az olasz király és egy német nagyherceg rokonszenvüket fejezték ki, az angol kormány pedig valóságos politikai tárgyalásba bocsátkozott vele és két területet is felajánlott egy zsidóország alapítására, a bevándorlási bill előkészítésekor pedig véleménynyilvánítás végett hivatalosan meghívta. A zionizmust tehát politikai faktornak ismerte el, ámbár nem rendelkezik egyetlen egy shrapnellel sem. Ezeket a sikereket letagadni szintén egyértelmű volna a közismert tények letagadásával. De ezek a sikerek nem állják útját a program revíziójának a fent érintett irányban. Ha Herzl nem éri a tragikus sors, talán maga is erre a térre lép, hiszen a keletafrikai telepítési terv az eredeti zionista programtól nagyobb eltérést jelent, mint a zionizmus meghatározásának javasolt módosítása. A német zionisták maguk is érzik a zionizmus fogalmának szűk keretét, mert néhány hónap előtt országos kongresszuson határozatot hoztak, miszerint a sekelt mindenkitől el lehet fogadni, attól is, ki a zsidó nemzeti eszmével nem azonosítja magát, feltéve, hogy erről a meghatározásról tudomása van. Ez már közeledés ahhoz a meghatározáshoz: zionista az, ki zionistának vallja magát. Vámbéry Ármin világhírű tudósunk, ki az »Ost und West«-ben leírja az általa Herzl számára kieszközölt audenciát a török szultánnál, cikke folyamán oda konkludál, hogy a zionizmust az üldözött zsidók megmentésére irányuló törekvéseiben támogatni emberbaráti kötelesség, amint-hogy kötelesség a zsarnoki önkény ellen minden elnyomottat védelmezni. A zionizmus fő- és végcélja a legszélesebb körök-

ben számíthat támogatásra: az üldözött zsidók kérdését világpolitikai kérdéssé teheti a zionizmus — amint hirdeti — anélkül hogy nemzetiségi kérdéssel komplikálja.

A nemzetiségi eszme tartotta távol a Pozsonyban tartott orthodox zionista kongresszustól a magyar orthodox rabbikat is, kik közül egy sem jelent meg. De ez a távolmaradás csak ideiglenes megoldás, mert az ok, amely a zionizmust megteremtette, nem szűnt meg. Mi történjék az üldözött zsidókkal? Ez oly kérdés, melyet a magyar zsidóság már magyar jószívűségénél és jogérzeténél fogva sem negligálhat. Támogatni kell minden tényezőt abban a törekvésben, amely a vallási és jogi elnyomás és üldözés megszüntetésére irányul.

A zionista vezér örök távoztása ezeket a, fájdalom, mindig aktuális kérdéseket ismét előtérbe tolja. Habár a magyar zsidóság a kifejtett okból őt nem követte, elismeréssel hódol emlékének, mert nagy képességeit önzetlenül állította az elnyomottak szolgálatába. Nemes magyar zsidó szív dobogott keblében, melyet a faji és vallási mezbe bujt zsarnoki elnyomás és nemtelen gyűlölet felháborított és inkább szíve mint elméje vezette arra a göröngyös útra, melyen az üldözött zsidó nép üdvét kereste. Tiszta szándék és nemes rajongás vezette, kísérelés emléket.

JÓKAI MÓR.

II.

Midőn ma, mint meglelt férfiú, újra előveszem Jókai műveit, melyeknek ezerfényű ragyogása valamennyiünk ifjúságát bevilágította, — most tudom csak igazán megítélni, hogy egyéni tartalmunk milyen jelentékeny része az, mit tisztán neki köszönhetünk.

Tőle tanultunk mindnyájan hevülni, lelkesedni, eszményi célokat tűzni ki magunk elé és azokért fáradságtalanul s mindenek fölött önzetlenül küzdeni. Mohó vágygál szívtuk magunkba ama üde, tiszta szellemet, mely írásaiból árad s eltelve a végtelen gyönyörűséggel, észre sem vettük, hogy legkomolyabb munkáinkban, életfeladatunk megválasztásában is az ő hatása alatt állunk.

Midőn ma újra átlapozom e könyveket, világosan látom, hogy én legalább — ha szabad magamról is egy szót szólnom — a lelkési pályát, melyen szerényen munkálkodom, sohasem választottam volna ő nélkül.

Nincs regényíró, kinek szemében a lelkési hivatás oly magasztos volna, mint épen ő előtte. Az ő papjai, bármelyik felekezethez tartoznak is, mindannyian igazi hősök, kik fáradhatatlanok a magasztos eszmékért való küzdelemben, szent férfiak, kiket semmi a világon nem képes az igazság utairól letéríteni.¹⁾

Ha csak mint epizódalak jelenik is meg a pap valamely regényében, mindig rokonszenves az. Milyen derék eszményi két alak a »*Lélekidomár*« katolikus és református papja; egyenlően türelmes, hazafias, művelt és buzgó mindakettő. A nagy tisztelet azonban, melylyel Jókai a papi hivatás iránt viseltetik, természetesen sokkal szembeötlőbb ott, hol a lelkész, mint az esemény főalakja lép elibünk.

Avagy nagyobb hős-e az, ki a harcmezőn igyekszik babérokat szerezni, mint a »*Rézpataki lelkész*,« ki nagy tudományát s még nagyobb tehetségét arra áldozza, hogy egy elhagyott, a világtól távol eső falu népét az Istennek tetsző életre tanítsa. »*Páter Péter*« — igaz — elesik ama küzdelemben, melyet lelkében a hit és szerelem vívnak, de tragikumja mindvégig szívhez szóló, egyénisége rokonszenves marad. Hatalmas egy alak Gernyeszegi Menyhért (»*Koronát szerelemért*«); nála rettenthetetlenebbek még az ó-testamentum prófétái sem lehettek. Olyan predikációkat bizony alig hall ma az ember, mint amilyenekben ő mondja el Erdély utolsó fejedelmének az igazságot.

De mindezeknél tiszteletreméltóbb Guttai Tadeus az »*Elátkozott család*« főalakja. Ama egyetlen gyöngöse is hiven van az életből elvesve, hogy könyveibe elmerülve, elmulasztja megfigyelni saját gyermekének lelki életét. Élete az igazság maga. Mint Ábrahám, képes ő is saját fiát feláldozni az igaz-

ság oltárán. Halálos ágyán megtudja, hogy fia nem halt meg; egy pillanatra a boldogság fénye ragyogja be arcát az örömhír miatt, de aztán újra feláldozza őt, mert mások szerencsétlensége árán nem akarja fiát megmenteni.

A »*barátfalvi levita*« nem pap ugyan, csak helyettes lelkész, de minden pap tanulhat tőle munkálkodni, fáradozni a hívek igaz javán. Amit e két, egymásnak folytatását képező regényben elbeszél a költő, azt röviden ismétli a »*Kétszerkettő négy*« című elbeszélésben, hol Guttai Tadeus szerepét Klausner Gottlieb evangélikus lelkész tölti be. Itt azután megjelen a »*zsidó pap is*. Rabbi Jiczchák, ez a pap neve, épen oly vonakodás nélkül áldozza föl fiát, mint az épen említett papok, amidőn azt hiszi, hogy az elárulta a szent ügyet.

Ama hódolat, melylyel a költő a lelkési állásnak adózik, nyilatkozik meg abban is, hogy az átok, mely a pap ajkairól ered — az ő regényeiben mindig beteljesül. Régi néphit ez, melyet Jókai föllevenít; végig vonul az a biblián, majd az azt követő irodalmon, de sőt megtalálható az a bibliakort megelőző idők szellemi maradványaiban is. Jókai alakjai is hisznek az ily átok beteljesülésében, — hiszen épen azért teljesül az be, — de sőt maga a szerző is hinni látszik benne. Igaz azonban az is, hogy Jókai papjai csak a legvégső esetben nyulnak e fegyverhez, de akkor azután rémséges sebet ejtenek vele. »*Elátkozott család*« lesz a mindenható alispán családja, mert elátkozza Guttai; nem koronáznak több fejedelmet Erdélyben, mert Gernyeszegi ezt hirdeti a szőszékről; szerencsétlen lesz a férfin, kit elátkoz a rézpataki lelkész; és a mindenható Starosztia unokáiból parasztok lesznek, mert elátkozta azt a templomrabláért Rabbi Jiczchak, a grodnói rabbi.

Mint »*Önéletrajza*«-ban Jókai maga elmondja az ő jegyzeteiben, melyek alapján dolgozott és melyek egész könyvtárt alkottak, a »*pap szívvilága*« teljesen különálló szakaszt képezett.

III.

S vajjon miben keressük okát a költő lelkében élő ezen kiváló rokonérzésnek a papok iránt?

Miben másban, mint ama mély és igaz vallásosságban, mely szüleinek házát betöltötte. Nincs tudomásunk fölé,

¹⁾ Kivételt csak néhány vallással üzérkedő amerikai lelkész képez, kik fölött szeret gúnyolódni, — no meg részben Rabbi Hirsch Dänemark, a világszerte ismeretes csodarabbi, ki a hatvanas években világkörüli útjában nagy kegyesen Kakas Mártont is megszerencsésítette látogatásával. Jókai sokszor emlegeti dicsekedve ezen előkelő ismeretséget.

vajon volt-e ő neki magának szándéka e pályára lépni, de maga említi, hogy tanuló társai közül igen sokan lettek papok és azt is tudjuk, hogy az időtájt a református főiskolákon minden tanulmány erősen theologiai irányzatú volt. Bizonyos, hogy Jókai a bibliát nemcsak előszeretettel, hanem teljes alapossággal tanulmányozta és így annak *tökéletes birtokába jutott*.

A bibliatörténetet rekonstruálni lehetne az ő műveiből.

A *világteremtés* történetét gyakran tárgyalja különös előszeretettel. A biblia idevonatkozó elbeszélését a geologia által föltételezett világalakulással igyekszik összeegyeztetni és a teremtés hét napját a hét aeonnak nevezi. *Kajin* (nála Kaján) és *Abel* czivódásának okát ő is, mint a midrás, szerelmi vetélkedésben találja. Azt is a midrásból merítette, hogy Ádám mindkét fiának volt ikerleánytestvére. »A három márványfej.«) Az *özönvíz* csodás története különös erővel ragadja meg költőnknek a csodákban gyönyörködő fantáziáját. Legrészletesebben »Almodád« című regéjében dolgozza azt föl, vegyítve a bibliai leírást a tudomány diluviumával, nemkülönben ama elbeszélésekkel, a melyekkel a midrás a bibliai történetet fölékesíti: Almodád, Noé unokája, ama kor tulajdonképeni prófétanője, ki által Isten megnyilatkozik és aki hirdeti, hogy »kinek az Úr parancsot ad, annak segítséget is nyújt, hogy azt végrehajtani képes legyen.« Mert bizony a Noénak adott parancsot nem olyan könnyű ám végrehajtani, mint első tekintetre látszik. Honnan vegye ő az óriás bárkához szükséges goferfát, majd az elegendő élelmi szert az özönvíz lefolyásának egész idejére a bárka emberi és állati lakói számára? ki képes azt a sok különböző természetű vad és szelíd állatot egy bárkába gyűjteni és megakadályozni, hogy egyik a másikat meg ne egyje? De Isten segítséget küld. Önként jönnek az állatok valamennyien (midrás), odafutnak az oltár előtt álló leány lábaihoz, ki őket a bárkába vezeti. Majd a kintrekeft emberek és állatok támadnak a bárkára, de Isten közáporral űzi el őket (midrás). Az özönvíz véget ér, Noé s családja megmenekül, Almodád prófétanőt a leghatalmasabb férfi, Nimród kéri feleségül, de a leány bené Elohim egyikének, Azrael angyalnak jegyese s Nimród elől a cseppkőbarlangba fut, mely akkor még teljesen cseppfolyós állapotban volt.

Mihelyt Almodád a medencébe lép, az kristályláya tömörül. Ott ül most is a tündérszép leány egy nagy átlátszó kristályprizmára zárva. »Még most alszik. Ha fölébredne, ha összerötné kristálykoporsóját? Miket tudna nekünk beszélni?«

A regének itt vége, de Jókait nem hagyja aludni a kíváncsiság, hogy ugyan mit álmodhat Almodád? Visszatér hát hozzá »*Egész az északi pólusig*« című regényében. Karika Peti magyar matróz, ki egy északsarki expedícióval útnak indult, elmarad társaitól, kik hazatérnek s tovább bolyongva eljut az északi pólusig. Ott akad rá a kristályjegeczek között dermedt Lamekh ősapánkra, Ada és Czilla egykori boldogtalan férjére. Tovább kutatva megtalálja annak unokáját, Nahamát is. Szétrobbantja jégkoporsójukat s — azok ötezeréves álmukból fölébrednek. Karika Petinek nagyon megtetszik a leány és az öreg Lamekhtől ékes héber beszédben megkéri unokája kezét s »kedasz Mose v'israel« feleségül is veszi. Csakhogy költőnk nem elégszik ám meg a csodás képzelet által szült mesének ragyogó szépségével, ő még annak igazvoltáért is sikra száll. »Tudom — mondja — hogy jönnek előbb a geologusok, chemikusok sta., majd az exegeták és talmudisták s megtámadják elbeszélésem igazvoltát, mert hát az ősember nem ezen a nyelven beszélt s hogy az esketési szertartások későbbi időkből keletkeztek...«

Óh, dehogy is támadják a szegény talmudisták ezéért Jókait! Hálát adnak neki inkább, mert az elbeszélésnek részben szándékos, részben szándéktalan humorát csakis ők élvezhetik igazán. Ők, kik általában a legkevesebbet nevetnek, ők kaczaghatják ki Isten igazában magukat annak olvasásakor. Mert melyik exegeta vagy talmudista állhatja meg falrengető kaczagás nélkül, midőn Ádám apánk unokája Lamekh, így szídjá meg unokája kérőjét:

Am haarecz, neszierim (olv. neszinim, t. i. Gibeon lakói, kik Józsuá idejétől kezdve viselik e nevet) karaim (olv. karaita, mely felekezet csak időszámításunk utáni 8-dik században keletkezett).

No de hagyjuk ezeket az alább következő »bűnlajstrom« számára. Még csak azt akarom itt megemlíteni, hogy Jókai egy nem tudom honnan szerzett, de egy »Baal haturim«-nak is diszére való derus segítségével kimutatja, hogy már a szent-

írás utal arra, hogy Lamekh a mi napjainkban fog életre kelni. E héber mondat: »V' lemech siv'im vesiv'a« azt jelenti szerinte, hogy Lamekh hétszer annyi ideig fog élni, mint Ádám. Élt pedig Ádám 930 évet. $930 \times 7 = 6510$ év aera mundi. Quod erat demonstrandum.

Lamekhen kívül *Mathuzsálemet* találjuk sűrűn emlegetve Jókai műveiben, majd azután sorban a szentírás többi alakjait s eseményeit: *Sodoma és Gomorha történetét*, *Abrahám, Izák és Jákobot*, ennek híres *létráját*; *Ezsauval*, majd *Lában*-ul való czivódásáról még a hortobágyi juhászbojtár is megemlékezik (»Sárga rózsza« 97-ik lap). Majd elbeszéli *Dina* történetét, és hogy Lea fiai mint dobják a kútba a czifra ruhába öltözött *Rachel fiut*. Természetesen gyakran találkozunk *József és Putifárné* történetével is, még pedig nemcsak bibliai alakjában, hanem ama változatban, melyben a mohamedánok beszélik el József és Zulejka történetét. Azt az egyet azonban nem érti, hogyan volt képes Potifárné tévútra vezetni férjét. Hiszen férje ura utána nézhetett volna, vajon József köntöse elől vagy hátul volt-e elszakadva. (Életemből II. 254. lap.) No igaz, hogy a szentírás nem említi, hogy a köntös, melyet Potifárné felmutatott, el lett volna szakadva.

Megtaláljuk (»Napraforgók«) *Mózes botját*, *Áront*, a hű testvért, majd számtalanszor a *kinyilatkoztatás történetét*. Szóba hozza a *madianita nőket*, kik Izrael ifjait a bálványimádásra csábították, *Jozsua* kürtjének hangját Jerichó mellett, *Rahabot* a »cosmita« hölgyet, *Sámson* és *Delilát*, *Eli fiait* (»Székely asszony«), majd *Sault*, ki apja szamarait keresve, királyságot talál

A biblia alakjai közül épen *Saul király* ragadja meg kiváló mértékben költőnk képzelőtehetségét, ez a csodálatos férfiú, ki előbb kiméletlen harczot izen a népbolondítóknak, a halottidőzőknek s varázslóknak, s azután maga is a rossz szellemek hatalmába kerül s az endori boszorkány barlangjába zárándokol. Saul a hőse »*A láthatatlan csillag*« című elbeszélésnek, melyet 1850 körül írt, s mely, mint épen Jókaitól tudjuk, első elbeszélése volt, mely a külföldön, főleg angol földön feltűnést keltett.

Azazel, az alvilág fejedelme, tudatja Saulal, hogy Jehova ki akarja irtani az ő királyi házát, mivel Izrael trónjára

Dávid házát akarja emelni, mert ezen család fog Jehovának templomot emelni Jeruzsálemben. Nincs más menekvés Saul számára, mintha vele, Azázellel, Jehova örök ellenségével, szövetezik s neki épít szentélyt a mai afgán földön, Paropamiszus hegyén. Saul belemegy e szövetségbe. Mialatt Dávid fia Salamon szentélyt emelni készül Jehovának a Czion hegyén, az alatt Saul fia Mefiboseth fölépíti az adott helyen a gonosz szellemek urának szentélyét és annak főpapja lesz. Mefiboseth emberei egyesülnek a gonosz szellemekkel, azok nyelvét eltanulják. Belőlük származik a mai afgán nemzet, melynek nyelve tehát tulajdonképen a démonok nyelve.

Természetesen a bibliai *Dávid* királyal is gyakran találkozunk, főleg a »Három márványfő«-ben, hol egy újabkori Dávid király történetét beszéli el; *Goliath*tal való harcza, *Mikhal*, *Abigail* és *Bathseba*hoz való viszonya kedvelt idézet költőnknél, de a szent király történeténél is jobban ismeri — annak »*soltárait*«. Ezek voltak az ő első olvasmányai; mikor az iskolába először beírták, már szinte könyv nélkül tudta azokat. Így érthetjük meg azt, hogy mindenféle helyzetben, amely regényeiben előfordul, mindig megtalálja a legalkalmasabb zsoltárverset, mely oda illik. (Aranyember II. k. 59. l. »A rézpataki lelkész« és »A löcsei fehér asszony« számtalan helyén.)

Salamon király úgyis mint bibliai alak, úgyis mint a démonok ura, gyakran említetik, *Amon* és *Thamar* történetével, *Jezebel*lel Ahab feleségével, *Illés* és *Elizeus* prófétákkal sűrűn találkozunk. »*Az egyiptusi rózsza*« pedig *Sisak* (Sechonchis, egyiptomi királyról és *Sanherib* asszír uralkodóról beszél.

Dániel három társával *Sedrah*, *Misach* és *Abadnegoval*, a három tüzes szenttel kezdi a »Három márványfő« című regényét. El regény már annyira meseszerű, hogy a költő maga is szükségesnek tartja közbe-közbe a józan kritika hangjait is megszólaltatni a költői képzeletnek a lehetetlenség határaiba való átcsapongásával szemben. Természetesen kimutatja a kritikával szemben, hogy mindaz, amit elbeszél, tiszta valóság. Hiszen tényleg a legtöbbször nem is a történet meseszerű Jókai ilyen irányú műveiben, hanem a mód, melylyel azt élénk varázsolja. Abban pl. a regényírónak föltétlen igaza van a kritikával szemben, hogy a katolikus egyház szentjei között

532

tényleg vannak zsidók — és pedig nemcsak sz. Dávid és a három tüzes szent, hanem még a »szent makkabeusok« is.

Dániel könyvének ismert helye: a »mene, tekel, ufazrin« — ha számításom pontos — Jókai könyveinek tiz helyén idéztetik; Mordechaj és Eszterről is igen gyakran tesz említést. Nem tudom ide számitsam-e vagy már a bibliai utáni korhoz »Oceania« című nagyhirű regényét. Maga a szerző azt mondja, hogy ez esemény a Ptolemeusok idejében történik, tehát a Kr. előtti III-dik században, ámde azt is meséli, hogy Bar-noémi, a hős, Benjamin törzséből való s akkor menekült Tyrusba, midőn e törzset az idegen nő ellen elkövetett rettentő bűnéért ki akarták a testvértörzsek irtani. Óriási anachronizmus ez mindenesetre, mert hiszen ez az esemény a Ptolemeusok korát körülbelül 800 évvel megelőzte. Ezen a bajon én úgy segítek, hogy az elbeszélést mégis a bibliai korba helyezem. Kétségtelen, hogy a két szemei előtt az e korbéli viszonyok lebegnek. A bálványimádó Tyrus és a két kőtábla is arra utal, maga Noémi pedig *Jónás prófétára* emlékeztet minket, ki idegen népeknek hirdeti a megtérést és az igaz Isten hitét. *Az egész prózai költemény pedig a zsidó monotheizmusnak legmagasabb apotheosisa.*

A későbbi zsidó történetből *Berenice*, majd *Akibának* történetével találkozunk a »Három márványfő« 207. lapján, Izrael ezen legnagyobb tanítójával, kit Kalba Sabua leánya iránti szerelme tett nagygyá és 24.000 tanítvány mesterévé. Ezzel azután eljutottunk a *tulajdonképeni zsidókhöz* Jókai műveiben.

IV.

Ő ismert bennünket zsidókat valóban úgy, mint kevés keresztény, jobban, alaposabban, mint sok zsidó. Ismerte nemcsak erényeinket, hanem hibáinkat is és bizony azokat sem takargatta.

Nem akarjuk mi magunk sem letagadni azokat, csupán az az óhajunk, hogy az egyes zsidó hibája miatt ne legyen senki elfogult az egész felekezettel szemben.

Hogy férhetett volna elfogultság olyan angyali jószágú lélekhez, olyan igazán emberszerető szívhez, mint amilyen a Jókaié vala? Nem úgy nevelték, nem olyan környezetben nőtt

fel! Az édes anyának szavai mélyen vésődtek lelkébe: »Te lenézesz mást a vallása miatt? Te elfelejtet, hogy a »mi« vallásunkat még ötven év előtt még épen úgy üldözték e városban, ahogy te üldözöd a zsidót.«

Az »*Elátkozott család*«-ban örökíti meg a komáromi reformátusok üldözésének korát. Mennyi rokonvonás a mi szenvedéseinkkel! A mindenható nagyúr, a zsarnok alispán, ki nem ismer könyörületet vagy kíméletet a máshitűekkel szemben, a másik oldalon Bajcsy uram, ki magáért sohasem fél, de attól remeg, hogy felekezetére szégyent hoz, — mint mi szoktuk mondani, — attól fél, hogy chilul hasem-et csinál, — — nem teljesen a mi helyzetünk-e ez? Azért a legnagyobb bűnök egyike Jókai szemében a türelmetlenség. Szilárd meggyőződése, hogy ki mást vallásáért üldözni képes, az igazán vallásos nem lehet.

A derék ácsmester az »*Elátkozott család*«-ban hű katholicus, de inkább kivándorol Komáromból, hol pedig jól foly dolga, mintsem, hogy ő segítsen lerombolni a reformátusok templomát. »Inkább Győrbe megy, mert ott még a zsidónak is szabad imádkozni. Ő igaz vallásos ember, ki hitéért megtudna halni, de a más hitéhez egy újjal se nyulna.«

Azért fáj a költő lelkének oly nagyon, hogy a zsidót még mindig elnyomják, üldözik és megvetik. E fölötti fájdalommal lépten-nyomon megújul s kifejezésre jut műveiben. A nagy elmék s emberszerető szívek közül sokan értették meg már a mi fájdalomunkat, de Jókai nemcsak értette, hanem együtt érezte azt velünk.

Már legelső művében megcsendül e húr; a legelső hang, melyet a költő hallat: »egy elnyomott nép szenvedéseinek égrekiáltása«. Vérző szívvel olvassa a világtörténet lapjairól, hogy a zsidó mindig az országok gúnyja, az elnyomott néptömeg állati kegyetlenségének villámhárítója, a pénzszomjas és uzsoráskodó fejedelmek s főurak vakeszköze volt.

Történetünk legalaposabb ismerője nem jellemezheti e viszonyokat találóbban, mint ezt költőnk teszi a következő szavakban:

»A főurak hagyták őket (t. i. a zsidókat) gyarapodni, gazdagodni, mint ahogy a praktikus gazda engedi a méheket egész nyáron át gyűjteni, ősszel azután nem tettek úgy a

méhekkel ahogy a háládatlan s oktan méhészek szoktak tenni, akik a szorgalmas bogarakat kénnel kifüstölik, hanem azt tették, amit már az újabkori méhesgazdák is gyakorolnak, hogy elszedték tőlük a mézet, annyit meghagytak nekik, amennyin kitelelhessenek, aztán a kiürített sejteket megint visszarakták a kasba, hogy hadd szedjék megint tele a méhek.«

»S ezt a methodust maguk a méhek is egészen normális állapotnak tartják, mert különben öthagynák a kast s elmenének az erdőkbe faodukba telepedni. De ott meg medve enné meg őket, mégis csak jobb a méhesben.« (»Kétszer kettő négy.«)

Valóban így volt. Nem a zsidók uzsoráskodtak hát a középkorban, hanem uraik, fejedelmek, kiknek ők csak »kamaraszolgái,« vakeszközei voltak. A zsidók bűne csak az volt, hogy nem mentek inkább az erdőbe a vadállatok torkába, semmint hogy fejedelmek undok pénzvágát szolgálják.

A fejedelmek különben gondoskodtak arról is, hogy azért mégis megérezzék időnkint a vadállatok fogait is. Valahányszor a köznépet az urak és papok szívtelensége elvadította, akkor azokat a dolgozó méhek (a zsidók) ellen vezették, hogy inkább azokat falják föl, mint gazdáikat.

De hiszen ez csak a mult. Az újabb idő, mely e viszonyokat teljesen felforgatta, a mi helyzetünket is megjavította, — de megmaradt teljes mértékben, szinte változatlanul — az *előítélet*.

Az urak s papok annyit beszéltek a multban (de talán még ma is) a zsidók gonoszságáról, hogy még mindig hisznek benne — a buta, a korlátozott és gonosz emberek.

Azért Jókai, ha ilyenféle embereket akar jellemezni, egyszerűen elmondja azt, hogy miként vélekednek ezek a zsidókról s így aztán mindjárt tudja az olvasó, kivel van dolgunk.

Óriási tévedés tehát azt hinni, hogy Jókai ilyenkor a zsidót akarja jellemezni, mint azt Kecskeméti Ármin különben alapos cikkében teszi.¹⁾

¹⁾ M.-Zs. Szemle. 1897. évf. II. füzet.

Különben minden félreértés elkerülése céljából egy helyt Jókai világosan megmondja: »Jónak látjuk megjegyezni, hogy e nyilatkozatok az akkori idők szellemét s nem a szerző véleményét jellemzik. (Jegyzet a »Fortunátus Imré«-hez.)

Nem a zsidót jellemzik e nyilatkozatok, mert a költő egész másnak isméri őt, hanem azt, aki a nyilatkozatot teszi.

Avagy nem a legplasztikusabban jelenik-e meg előttünk Dumka számtartó úr jámbor korlátoltsága, midőn látjuk, hogy hisz a rituális gyilkosságban; viszont a gyáva, tehetetlen Nornstein Alienor herczeg ugyan lehetne-e más, mint antiszemita, »Eszem-izsom egy vályuból mosdatlan szájuakkal olyan ételt, mikkel rabokat tartanak, hagyom magamat számárnak, tolvajnak szidatni.« De ebbe csak belenyugodna a t. képviselő-jelölt, sőt még talán a kolerabetegeket is elmenne látogatni, »de hogy én Norstein Alienor Prinz, kinek ősei a zsidókat csak a getthoban türték meg, most elmenjek újszülött zsidógyermek felavatásához annak keresztapja lenni, a sakterrel és más tizenkét hitsorsossal egy pohárból inni — — — ? (mert így írták le előtte a »szude«-t). Mondják meg mennyi pénz kell, vegyenek annyi gazembert, amennyi csak eladó, de tőlem zsidókkal való komázást nem kaphatnak.« (»Élet komédiásai« I. 251. lap.) Kell-e ehhez kommentár? Minden gonoszságot, aljasságot bevesz ő herczegsége gyomra — csak a zsidót nem.

Jól ismeri ezt a felfogást az ő kortese is, azért fogja az ellenségre, hogy zsidó. »Ez kegyetlenkedés volt! Azt mondani valakire német, sehonnai, majom, számár, még csak emberséges szidás, de »zsidó«, ez irlgalmatlanság.«

Hasonló gondolkozású a feudális és aulikus gróf Temetvényi is »A kik kétszer halnak meg« regényben. Okosabb az előbb említett herczegnél, de tisztesség dolgában nem áll fölötte. Tönkrejutván, eladni készül birtokát, bár ezáltal cseledei és alkalmazottjai kenyér nélkül maradnak. Ez nem nagyon nyugtalanítja. De mikor Diadém azt mondja, hogy parcellázni fogják majd a birtokot, akkor a főúr dühtől lángoló arczeccsal kiált: »S azt hiszi ön, hogy én erre ráállok!... Hogy az ősi hatalmas családok helyén szerteszéjjel kurta nemesek, jött-ment sehonnai idegenek, dohos parasztok, meg talán zsidók is! zsidók! batyus zsidók települjenek az uradalom földjén! Nem uram! Nem akarok többet hallani!«

De hogy a gróf úr végre mégis beleegyezik, ez is a kitünő jellemzéshez tartozik.

»Páter Péter« kegyetlen gyilkosát Graczián főurat is mindjárt alaposan megismerjük, mihelyt halljuk, hogy szokták nála megtréfálni a zsidókat. »Összefognak három galicziai zsidót, azokat betuszkolják a terembe, a hunczutkáikat egymáshoz kötik s azután törött borsot szórnak a szakálaikba, s mikor aztán, hol az egyik, hol a másik prüsszent s a másik kettőnek a fejét is magával rántja, azt nem állja meg az ember nevetés nélkül.« De a főúr elhunyt fia ehhez jobban értett. »Ez az ő tudománya volt! Mennyi tréfát tudott! Nem birtam már vele, olyan erős volt. Mikor meg akartam verni, ő vert meg engem. Ha nem adtam neki pénzt, elfogta az úton a zsidómat s elvette tőlük!«

Óh, milyen végtelen kár, — így kiált fel bizonyára az olvasó, — hogy ilyen nagy lelki tulajdonokkal bíró ifjunak így hamar a sírba kellett szállania!

Mert hát a zsidót szabad kínozni, s vele kegyetlenkedni, mert ő másképp van alkotva, mint a keresztény, neki nem fáj, ha ütik.

Még a *galanteria* világában is más beszámítás alá esik, ha *zsidó* a *leány*, kit megejtenek. »A fantázia talán valami exotikus bájakat szimatolt? vagy talán a lelkiismeret könnyebben megnyugtatható? A bűn virtussá válik. Hisz a férfi szép nővel szemben természetes ellenség, s ha még zsidó a szép hölgy, akkor duplán ellenség. Azért nem viszi el az embert az ördög.« (»Magneta« 41. l.) Óh bár megértenék ezt Izrael leányai!

De nagyon csalódnánk, ha azt hinnők, hogy csak a magas körökben vannak ily fenkölt gondolkozású lelkek. Halljuk csak mit mond a budavidéki sváb Stockhohe Tóni »*A rosszul osztzott testvérek*«-ben, mikor apja nem akar neki pénzt adni:

»Agyonütök egy zsidót s lesz pénzem!«

No de úgy látszik a Tóni csak henczeg, ő arra is gyáva, de bezzeg megteszi a vad oláh, amint azt a »*Szomorú napok*«-ban olvassuk. Az 1831-iki kolera idején egy részeg oláh csapat rettentően kínozt egy ősz zsidót azon ürügy alatt, hogy megmérgezte a pálinkát. De azért a »megmérgezett« pálinkát mohón iszszák tovább. »Az ősz zsidó semmit sem szólt, csak

néha könyörgött, hogy ártatlan leányát ne bántsák.« Egy szót sem mond többet a költő, de érezzük, hogy az ő szíve is együtt vérzik a mienkkel e kegyetlenség miatt.

A nagyvárosi népben természetesen már egészen más alakban nyilatkozik meg a zsidók elleni előítélet, — de azért megvan ott is. A »Zöld paradicsom«-hoz címzett fővárosi bérkaszárnának is megvan a maga getthója (»*Gazdag szegények*«), egy sültlibahúst árulató zsidó asszony, kivel a többi szegény ember nem érintkezik.

Sötét időkből, szomorú napokból megmaradt és él még csaknem minden körben az előítélet a zsidók iránt. Óh pedig a zsidó nem olyan, amilyennek ti hiszitek! — ezt akarja kiáltani Jókai lépten-nyomon az elfogult világba, — nem ti, hanem én ismerem igazán e népet, én, ki tőlük sohasem idegenkedtem, hozzájuk közeledtem s igyekeztem őket alaposan megismerni. Hűséges, megbízható nép ez! ki iránta szeretettel, részvétellel viseltetik, avagy csak igazságosan bánik, azt ő soha meg nem csálja, hanem élete árán is hű marad hozzá.

Hűséges Salamon zsidó a *köszívű ember fiához* Baradlay Rikárdhoz; ragaszkodó híve *Rokomozér* Illavaynak (»Akik kétszer halnak meg«); Rab Ráby Mátyást cserbehagyta és megcsalta mindenki, csak a szerelmes leány nem és — a *zsidó Rotheisel*; a »*De kár megvénülni*« regénynek hőst, kit sorsa hét nővel hoz össze, mind megcsalta, csak *Myrrha* nem, a zsidó leány.

De vegyük csak sorba őket.

Salamon, a zsidóbarát, világlátott, élesesű, szellemes (nem csoda, hiszen szellemességének Jókai a tolmácsa), »belát ő a házakba, szívekbe és a zsebekbe is«. Ügyes kereskedő nem daczára annak, hanem azért mert becsületes. »Higye el nekem, — így szól Baradlayhoz — becsületes embernek lenni igen jó Geschäft.«

Mikor a »rézpataki lelkész« nyakon ragadja a kisértetet, ki Kalapos János uram vendéglőjében éjjelenként megjelen, a törbeesett kisértet elváltoztatott hangon így szól a lelkészhez: »Megkívettem thiszteletes uram! Nem vagyok én senki egyéb, mint a zsidó khorcsmáros a szomszéd faluból. Azért thettem, hogy a vendégeket innen elijeszszem.«

Bármennyire hihetőnek is látszott a dolog, a derék papot meg nem téveszti.

»Ez hazugság, — szólta a lelkész. — A szomszéd kores-máros becsületes ember, nem vetemedik ilyen dolgokra.«

No de azért van ám elég csalo zsidó kereskedő is. Nem kell messze mennünk. Itt van mindjárt Rokomozer Salamón. Ez már egészen más ember, mint a köszívű ember Salamonja. Hiszen szellemesnek, elég szellemes ő is, még különb e tekintetben amannál. Az ötletes, talpraesett visszavágás a beszéd-ben állandó jellemvonása Jókainál a zsidónak. Rokomozer társalgása utolérhetetlen példája a humornak, de valami nagy becsületességet már a legjobb akarattal sem lehet ráfogni. Még abban a nagy betörésben is ludas, melyet Gargóvár ellen intéz a rablóbanda, legalább is tud felőle, — de hát mit tehet ő róla, hogy a környezet, amelybe jutott, csupa gaz-emberekből áll.

Jókainak az a meggyőződése, hogy a zsidó mindig olyan, mint a környezet, amelyben él. Gazemberek között elgazemberesedik ő is, de jellemének főbb vonása mégis a *hűség és megbízhatóság* marad.

Tekintetes uram, — így szól Rokomozer Illavayhoz, — ki őt felelősségre vonja, hogy a készülő betörésről nem tett említést neki, bár tud felőle, — bolond a világ és rosszak az emberek. Majd megérti azt a tekintetes úr is, csak most siessen Gargóvárra. Mert hát bolond a világ, rosszak az emberek. Nem mondhatok többet. S ha azután vissza jön ide a tekintetes úr s ekkor is azt fogja mondani: »Rokomozer én tereád haragszom,« hát leveszem a sípkámat a fejemről s azt mondom, hogy ide üssön azzal az ólmos bunkóval.

Mikor azután Illavay megtudja, hogy távollétében Gargóváron az ő menyasszonyát odaadták a hülye Opatowszkynek, »úgy rémlett előtte, hogy a zsidó orgazda kérdi tőle, hogy: nos, hát nem jó ember Rokomozer? s a mint a vér a fejének indult, az a gondolat támadt agyában, hogy annak a vén orgazdának kezet csókoljon. Mert az nem olyan gazember, mint az ősnemes Temetvényi.« Mester ő a csalásban, de azért kénytelen elismerni, hogy a fiatal Opatovszky baronesse túltesz rajta e tekintetben. »Mire viszi ez, ha meg nő, — így kiált föl, — még te is tanulhatsz tőle Rokomozer«.

Angliából Franciaországba, onnan meg Amerikába vetődött zsidó Degoud Raoul a »Kraó« című regényben szintén nem becsületes, de szeretne az lenni. Sok rokonszenves vonás van benne, de nem elég jellem. A czimeres gazember Quimper Elinor gróf tartja őt kezében s ő nem mer vele szembe szállani, inkább eszközévé aljasul. Jellemző e két férfiú viszonyára az, mit a zsidó Degoud a gróf szemébe mond, mielőtt Amerikába menekül:

»Hát uram, Quimper Elinor gróf, én most csak azon csodálkozom, hogy midőn kettőnk közül egyiknek a fegyház elől szökni kell, — az én vagyok.«

Óh, mily mély igazság rejlik a zsidó bűntárs e szavaiban! Számtalan példával igazolja ezt az élet. Ha a zsidó szembe mer szállani a hatalmasok gazságával s meg meri mondani az igazat, — betörik a fejét; ám ha bűntársul szegődik, — mihelyt napfényre jön a család s kívül a turpiság — őt dobják oda áldozatul.

— Hát kellett ez nekem? — Mire való a zsidónak az igazmondás? mondja többször a »Sárga rózsza« című regényben Pelikán Samu, a zsidó lókupecz. Pedig ez már magyar zsidó, »csontos természetű férfiú, erősen görbe orral, hosszú bajusszal és szakállal, magas karimájú túri süveget visel darutollal, koczkás mellényt, kurta janklit, angol bugyogót hosszúszerű csizmába húzva«

Az emberszerető, igazságos és hűséges zsidónak remekül rajzolt mintaképe *Rotheisel Abraham*, »Ráby Mátyás« leghűségesebb embere, II. József császár idejéből.

Eleinte ő is a maga útján halad, jár az üzlete után. Ügyes, élelmes és becsületes kereskedő. A társadalomból ki van zárva, de nem is igen vágyódik oda, hiszen elég alkalma van megfigyelni, hogy ott csak erőszak, önérdek, haszonlesés és csalfaság uralkodik. »Áldja a Jehovát, hogy neki az országok földéből csak az országotat adta.« Szánja a parasztnépet, mely állapot módjára kínlódik, de hát mit tehet ő, a zsidó, midőn a hatalmasok sorában nincs senki, ki szívén viselné a köznép sorsát, nincs, ki saját érdekén kívül mással is törődne. Egyszer azután Bécsbe kerül — nevét a Rotheselt akarja Rotheisel-ra kijavíttatni, — s itt találkozik a kabinetirodában földijével Ráby Mátyással. Az első önzetlen ember, kit meg-

megismer. Előtte feltárja a helységében üzött rettenetes rabló-gazdalkodást és tolmácsa lesz előtte a sanyargatott jobbágyok jajkiáltásainak. A zsidó szavai rábirják Ráby Mátyást, hogy a császártól megbiztatást kérjen és hazamenjen igazságot tenni, az aljas üzelmeket földeríteni — és ezen maga elé tűzött dicső feladatnak lesz áldozata. Hol támogatást remél, ott árulást talál. Kik kezét-lábát csókolva könyörögtek, hogy mentse meg őket, azok megesalják, hamis tanunak állanak be ellene s nem marad más mellette, mint a szerelmes leány és — a zsidó Rotheisel. E kettő menti meg őt, valahányszor végszükségbe jut. A zsidó az egyetlen, ki a császárig juttatja el a szerencsétlen rab Ráby tudósításait, képes érdekében letenni a zsidó- esküt, mi valóban borzalmas volt, de mit a költő még a valónál is szörnyűbbnek fest, hogy ezáltal még nagyobbnak tüntesse föl az áldozatot, mit Rábyért hoz a zsidó, és a költői igazságszolgáltatás jól megérdemelt jutalom gyanánt Rotheiselnek juttatja azt a szerepet is, hogy a kimerült és alélt Rábyt ő találja meg az utcán és elviszi az angyali jószágú szerelmes leányhoz. *)

Végre a »De kár megvénülni« zsidó leánya, *Myrrha*, míg egyrészt ugyancsak a zsidó hűség és ragaszkodás megismerését, egyúttal a zsidó könyörületességet és jószívűséget is jelképezi. Ő ápolja minden érdek s minden gyönyör nélkül a königraetzi csatában megsebesült ifjat, éjjeleket átvirraszt a halálos sebben nyavalygó férfi mellett. De nemcsak jó, hanem nemesszívű is »nekem egy zsidó leánytól kellett megtanulnom, mi a nemes ember kötelessége.« »Csak ez az egyetlen lény, ez a Myrrha volt hozzám könyörületes.«

Zsidó asszony ad ruhát a menekülőnek (Kőszivű ember fia I. 99. l.), s bár a libasütögető zsidó asszony nem vehet részt »Gazdag szegények« lakomáján, de azért elküldi az ő adományát; Myrrha apja pedig, a batyus zsidó, a helyett, hogy dolga után járna, tépést gyűjt a königraetzi sebesültek számára.

Mert ilyen a zsidó, hűséges, megbízható, könyörületes és jótékony.¹⁾ Jókai mondja ezt, ki mint maga írja, az élet igaz

*) Valóban érthetetlen ezek után Kecskeméti azon állítása, »Rotheisel alakjához nem fűződik semmi tendencia.« M. Zs. Sz. 1897. évf. 139. lap.

alakjait keresi és csak annyiban idealista, hogy közöttük nemcsak a rosszat, hanem a jót is meglátja. Pedig ő igazán ismert minket. Hiszen alig élt még keresztény ember ebben az országban, ki több zsidó embert ismert volna, több zsidóval állott volna barátságban, mint Jókai.

Ez a szó »zsidó,« még valamit jelent Jókai nyelvén, azt, hogy: szorgalmas, munkás, fáradhatatlanul iparkodó. Ezért gyűlölik azt regényeinek antiszemita alakjai, azért oly borzasztó név ez előttük.

»Hát zsidó vagyok én?!« — így kiált föl a »magyar úr Amerikában«, midőn barátai arra akarják birni, hogy nézzen valami munka után. Jókai antiszemitái szemében az, aki dolgozik, megvetni, gyűlölni, vagy hát legalább is sajnálni való.

Mikor az elzüllött apát, báró Opatowszkyt, Rokomozer azzal akarja vigasztalni, hogy fia tanul, rajzol, dolgozik stb., az elkeseredett apa felkiált: Úgy kell a gazembernek!

Jókai szemében pedig éppen ez az erény teszi rokonszenvéssé a zsidót. Myrrha apjában festi a zsidó családfő igazi típusát, ki miután reggel egy óráig hangosan imádkozott, batyuval a hátán elindul dolga után, semmiféle munkától vissza nem riad és gyermekei neveléseért többet áldoz keserves keresményéből, mint a dúsgazdag nemes. »A héber polgártárs — mondja más helyt — kutyát, madarat nem tart, inkább kis gyermekeket szerez magának, annak eltartása sem kerül sokkal többbe.« Szilárd meggyőződése, hogy a nemzeti jólét ez országban meg nem teremthető a zsidófaj nélkül. Mert a fajmagyar — így mondja többször — nem akar kereskedő lenni, rőffel, fonttal a kezét beszenyezni. A görög s rácz, mint a közelmúlt története mutatja, szintén nem ért ahhoz, hogy saját jólétével együtt a nemzet jólétét is előmozdítsa. (»A pénz betegségei.« »Csendes évek története« stb.)

Mikor Ráby Mátyás hírül adja a helytartósági elnöknek, hogy II. József megengedte a pesti zsidóknak, hogy zsinagógát építhessenek a városban, ő excellenciájára így kiált föl: Zsinagóga! hisz ez elpusztítása Pest városának! hisz akkor

¹⁾ Csupán az »Egy az Isten« című regényében van a zsidó szívtelennek és irtalmatlannak festve, csakhogy ez nem tulajdonképeni zsidó, hanem erdélyi *szombatos*, »kik gyűlölködők és sokkal babonásabbak is, mint az igazi zsidók.« 308. l.

száz év múlva Jeruzsálemnek fogják hívni Pestet. A zsidóknak háromemeletes házaik lesznek s látni fog a világ zsidó nemeseket is praedikátummal és címerekkel; még a diétába is beviszik őket...

És Ráby Mátyás, kinek szavaiban a költő nézete nyilvánul meg, csak azt sajnálja, hogy e rettegett. kort nem éri meg, mert tudja, hogy Pestből addig világváros nem lesz, míg az a görögök és rácok kezében marad és tudja, hogy addig ez ország felvirágozni és megerősödni nem fog, míg a zsidónak teljes jogot nem adnak arra, hogy szabadon dolgozhassék és munkájával előmozdítsa saját magának és az országnak gazdagodását.

Hogy voltak és vannak közöttünk, kik a meggazdagodás felé törekvésükben letérnek az egyenes útról, azt mi is tudjuk és Jókai is tudja. A hitelezők legnagyobb része zsidó és bizony a *zsidó uzorás* elég gyakori alak regényeiben; Kakas Márton is sokat élcel fölöttük. Isten tudja, vajon ezen alakok is nem-e az életből, vagy talán éppen a költő saját tapasztalataiból vannak-e merítve? »Mert hát a váltókkal, ezekkel a pokolgépekkel sokszor levégőbe röpítettek az én irredentistáim.«

Tény azonban, hogy a legszivtelenebb *uzorások* regényeiben mégsem zsidók, hanem igazhitű keresztények s mindig antiszemiták. Romosz úr az »*Egyhuszasos leány*«-ból, ki sem mozdult lakásából az egész szabadságharc alatt, csak azt ment el meg nézni, mikor a Terézvárosban a zsidókat akarták megölni és szidta a kormányt, mert az nem akarta azt megengedni. Különben is roppant dühös azért, hogy a kormány mindig pártfogolja a zsidókat és azért a keresztény *uzorás* alig tud megélni.

Diadem, a »Ma« regényből, a szédelő bankár mintaképe, igazhitű keresztény, nemkülönben Talfájay úr szeretett öccse is, ki saját testvérének száz perczentre kölcsönöz.

Csaló, haszonleső, *uzorás* akad a zsidók között is elég. Nem lett volna a költő olyan igaz barátja a zsidóságnak, mint a milyen tényleg volt, ha ezt eltakarni igyekezett volna. De ez nem a zsidóság büne és hibája, mert hiszen éppen oly ott-honos e bűn más körökben is és így a zsidó népfaji tulajdonságai közé éppen nem tartozik.

V.

Miként a zsidógyűlölet, úgy a zsidók iránti rokonérzés is különböző módon nyilvánul meg az egyes embereknél. Sokan vannak, kik éppen a zsidóság iránti szeretetből minden áron igyekeznek Izrael tévelygő bárányait az igaz údvösség aklába téríteni.

Ama becsülést, melylyel Jókai fajunk iránt viseltetik, az mutatja leginkább, hogy ő a zsidóhitből való kitérést hibának, bűnnek nevezi és már a »*Zsidófiu*«-ban a hitehagyás az, mi a hősnek, Szerencsés Imrének katasztrófáját előidézi.

Jellemtelen, gyáva az előtte, ki bármi okból hátat fordít atyái hitének. Czinikusabban nem lehet beszélni az áttérésről, mint ahogy az ő kitért zsidói beszélnek.

Egy zsidó kereskedő benyit Ny. P.-hez — így írja »Emlékeim«-ben — s azt mondja:

— Kálvinistává akarok lenni!

— Miért éppen kálvinistává és nem római katolikussá, hisz ez az uralkodó vallás, ez ad legtöbb előnyt az áttérőnek?

— Igaz, — szolt a bankár, — de hát így áll a dolog. Az aerarium most hirdeti ki a bánáti kamarai bérletet. Csák három nap határidőt tűztek ki. De nem versenyezhet más, mint keresztény. Ha a pápistákhoz megyek, azok olyan hosszú ceremóniát csinálnak velem, hogy elkések a concursusról, de a kálvinistákhoz áttérhetek ma, holnap mehetek Bécsbe s holnapután enyém a kamarai bérlet. A fiamat azután már katolikusként kereszteletem ki, — ő ráér.

Ez a bankár azután élete megmentőjét — 5 forinttal jutalmazza. No hiszen többet nem is ér az ilyennek élete.

Hasonló jellemek az ő többi kikeresztelkedett zsidói is.

Egy »katolizált zsidónő« az eszköze és czinkostársa a leggyalázatosabb alakok egyikének, kiket Jókai lefestett, a szabadságharc galád »Gyémtáros miniszterének« és a »Tégy jót« Vigárdynéja, ki eredetileg egy tollkereskedő zsidó leánya volt, valóságos »ősemlő nőstény brüsszeli csipkében«. Léhaságát és szivtelenségét csak az enyhíti némileg, hogy ellenfele Meritoris bankár még hozzá képest is valóságos szörnyeteg. Eredetileg e két akasztófavirág egymásnak volt eljegyezve, de Meritoris elhagyja menyasszonyát, a tollszedő leányát, mert

attól tart, hogy nem tud számára receptziót szerezni a gentry-világban.

Gyávaság, hűtlenség és bűn a hitehagyás mindenekelőtt, miként *Myrrha*, mondja az V-ik parancsolat, a szülők iránti tisztelet ellen. Hiszen a keresztény vallás tanai nemeseek, ceremóniai fenségesek, Jókai bizonyára annak tartja őket, sőt *Magneta*, a zsidó bűvésznő is ismeri ezt, de a kitérés azért rettenetes marad, »mert a kitérő megátkozza a vallást, melyet elhagy, apái hitét, a szent frigyládát, a thorát... a prófétákat és patriarkákat, — a szent Siont, az örök Jerusaloimot!... Oh rettenetes szertartás! S te azt mondod, hogy ez semmi áldozat?»

S a keresztény ifjú e nyilatkozat után annál hevesebben szereti a zsidó leánynak — a lelkét.

VI.

Mindaz, mit Jókairól és a zsidóságról megírtam, picziny sziget csupán a nagy költő munkáinak oceánjában. Az ő írói működésének végtelen sokoldalúságához képest csekélységek ezek, melyeket egyik-másik Jókai-olvasó talán egyáltalában nem is vesz észre s csak mi tulajdonítunk oly nagy fontosságot nekik, kik végtelen hálások vagyunk a kívülről jövő *őszinte* jóindulat minden csekély jeléért. Hiszen az, ki Jókai regényeit végigolvasta, az bejárta a nagyvilágot, sőt még a tenger fenekét is. Ha elveszne minden szaktudományi munka, melyet ma irtak és megmaradnának Jókai munkái, — egy későbbi nemzedék képes lenne azokból pontosan megállapítani az emberi tudás minden ágának mai állapotát, hiszen filozofia és természettudomány, nyelvészet és történetírás megannyi építő anyag az ő kezében, melyeket felhasznál regényeinek fölépítése közben.

Nevetséges lenne hát, ha egyes szaktudósok most neki allanának és gombostűre fűzve ama apróbb tévedéseket, melyeket a regényíró a részletekben elkövetett, bebizonyítani igyekeznének, hogy szaktudásuk picziny szobáját ők jobban ismerik, mint Jókai a világegyetemet.

Ezt teszem én most a következőkben és mégis tisztán érzem, hogy nem véték az ő nagy szelleme ellen ezáltal. A hódolat tömjénzemecskéi akarnak ezek lenni, melyeket a Jókai-

kultusz oltárán elégetek, mert én az ő könyveit nem csupán mint szépirodalmi műveket bámulom, hanem mint ismeretterjesztő munkákat is nagyrabecsülöm. Ez bir arra, hogy a következőkben abc-rendben összegyűjtssem ama *apróbb tévedéseket*, melyeket a nagy Jókai a *bibliaismeret és zsidó tudomány körül elkövetett*.

Abiram. Ő is részt vett a Mózes elleni lázadásban, de vezér gyanánt Korachot említi a szentírás.

Adonay. Istennek ezen nevét szabad kiejteni és pedig nem csupán »Dávid zsoltárai«-ban (»Rab Ráby«), hanem bárhol is. Ellenben a J—h—v—h nevet sem ott, sem más-helyt nem szabad ajkunkra venni.

Anilai és Azilai a Kr. utáni első században éltek Baby-loniában, nem pedig az ú. n. babiloni fogság idején. Történetük különben híven van elbeszélve. (»Rendkívüli nők.«)

Baer hetib sohasem jelent annyit, mint »örvendetes hír« (»Egész az északi polusig«), hanem »világos magyarázat.«

Czion hegye bizonyára szent előttünk, de a kinyilatkoztatás nem ezen hegyhez fűződik, mint azt Jókai igen gyakran említi, hanem a Sinaj hegyen ment az végbe. Ellenben teljesen megegyezik a hagyományos felfogással, hogy a tizparancsolat »ránk oktrojáltatott«. Nem tudom, honnan meríti Jókai, hogy ezen esemény Remadan hó 18-án történt.

Elihud alatt felsőbb lényeket ért a költő. Úgy hiszem, ez a bibliában említett b'ne elohim téves átírása.

Garizimhegyi ünnep alatt a S'mini aczeret ünnepet akarja érteni. Nem tudjuk, honnan meríti ezen elnevezést.

Gosenföldön laktak őseink Egyiptomban, de nem Sisak-Sechonchis király idejében, hanem csaknem 800 évvel azelőtt.

»*Jobbomon* Michael, balomon Gabriel, előttem Uriel hátam mögött Rafael, fejem fölött — — fejem fölött — — az ötödik védőangyal nevét elfelejtette.« Így idézi Jókai az ismeretes imát »Fortunátus Imré«-ben. Később úgy látszik valaki figyelmeztette a tévedésre, hogy fejünk fölött nincs angyal, hanem Izrael Istenének szelleme. A költő azonban a javítást félreértette és így történt, hogy a Rab Ráby«-ban, hol ezen imát ismét idézi, az ötödik angyal neve Izrael.

Jojszef czedek. Ez a név szokásos, csakhogy alatta Jákob fiát, Józsefet szoktuk érteni és nem egy, a II-dik templom

elpusztítása idején élt férfit, amint Jókai a »Kétszer kettő négy«-ben említi.

Judáspénz. Ugyancsak a fenti elbeszélésben említetik. A legnagyobb képtelenség, hogy a grodnói zsidók az újtestamentumban említett harmincz ezüstpénz egyikét ereklýe gyanánt őrizték. Erről a pénzről sem írott emlékeink, sem a szóbeli hagyomány nem tud semmit. A pénz alakjának leírásából következtetem, hogy Simon fejedelem által veretett pénzről van szó.

Katlanit. Jókai szerint szűz leány, kinek több vőlegénye egymásután elhalt, holott tényleg első sorban épen férjes nőt értünk alatta, kinek több férje halt el egymásután.

Kaáb. Izrael prófétája, ki a mohamedán hitre tért, teljesen ismeretlen; talán az újkor nagy szédelgőjét, Sabbatai Czevit érti alatta.

Keszuba, »moring, ami 37 és fél darham.« Talán drachma akar lenni. Különbén ez a számítás nálunk ismeretlen. A mohar hajadonnál 200 zuz, özvegnél a fele. Ezen összegből *lehuzni* nem szabad.

Lumekh. Ádám ősapánk unokája, kit Karika Peti (»Egész az északi polusig«) a jég között megtalál. A részben szándéktalan anachronizmusokat; Amhaarecz, neszinim karaim, kohen, keszuba stb. már föntebb megemlítettük.

Min hoolam v'ad hoolam. inkább »ezen és a túlvilágon« fordítandó, mint a »két örökkévalóság«-gal, mert két örökkévalóság nem létezik, csak két világ.

Nephitim bizonyára a genesisben említett »nephilim« akar lenni, mely szó ott óriás lényeket jelent. Abban azonban Jókai állítása teljesen megfelel a hagyományos felfogásnak, hogy ezek emberevő óriások voltak. (Anse hasem = anse hasamta.)

Oceania. Az anachronizmusról, mely ezen regében előfordul, már föntebb megemlékeztem.

Orius el Nil »így neveznek a héberek egy növényt«. Nem tudom mi akar ez lenni. Megjegyzendő, hogy az u. o. (»Egész az északi polusig«) felsorolt többi héber növénynevek nagyjában pontosak.

Óra. A vén szombatos zsidó (»Egy az Isten« I. 308. l.)

azért nem engedi gyermekeit összeházasodni a szomszéd faluban lakó zsidóval, mivel az nem elég jámbor s órát tart házánál. Tény az, hogy a talmud szerint, bizonyos vonatkozásokban, a nappal mindig 12 egyenlő részre osztandó és így az óra nem mindig 60 perczből áll (saoth zemanioth), de azért rendesen a sa'a mégis a mi óránk. Az óratartás a házánál tehát nemcsak tiltva nincs, sőt jámbor zsidó háztartás meg sem lehet óra nélkül. A zsidó vallási czeremóniák az itt említett helyen különben elegendő alapossággal vannak ismertetve.

Orthodox. A zsidók konzervatívabb része alig egy fél-század óta nevezi magát ezen jelzővel. Midőn tehát költőnk Szerencsés Imre apját orthodox zsidónak nevezi, — roppant anachronizmust követ el.

Parnasza nem hozomány, hanem a táplálék, melylyel a férj nejét és gyermekeit ellátni köteles.

Sofer átok. Jókai szerint a szigorubb átok. A talmud tényleg ismeri az átoknak, helyesebben az átok alá helyezésnek több fokozatát (cherem, nidduj és samta), de ezen elnevezés teljesen ismeretlen.

Szerdai böjt a zsidóknál nem létezik, inkább a hétfői és csütörtöki.

Szölőleve, a bor, zsidóknak nem tilos, csak a nem zsidók által készített bor.

Zekukim szó magában nem jelent annyit, hogy ezüst, hanem a keszef szóval összekötve használatos »összeg« értelemben.

VII.

A komáromi kis diákból, ki anyjától a legtisztább vallási türelmességet tanulta, a kecskeméti jogászból, ki a zsidó ifjak barátságát kereste, a világirodalom egyik legkiválóbb alakja, a magyar nemzet örök büszkesége lett.

A hazai zsidóság szeretetét, ragaszkodását már ezen érdemeivel, melyet a magyar nemzet érdekében szerzett, teljesen megnyerte magának.

De nála az alkotó erővel együtt növekedtek lelkének erényei: a határt nem ismerő igazság és emberszeretet s ennek keretében a rokonérzés a félreismeret zsidóság ügyével.

Osoda-e hát, ha oly határtalanra nőtt ragaszkodásunk és hálánk iránta?

E hálának nagyon csekély részét már a költő életében igyekezett a magyar zsidóság leróni.

1869-ben a terézvárosi zsidók nagy erőfeszítéssel és áldozatkészséggel választották őt meg a kerület országgyűlési képviselőjének. Tenczer Pali bátyánk — mint maga kedélyesen elbeszéli, — a szomszéd kerületben a kormánypárt érdekében dolgozott minden erővel, de még szilárd kormánypártiságánál is erősebb volt ragaszkodása az ellenzéki jelölthöz, Jókaihoz. Ő adta kezébe a fegyvert, melylyel leverte ellenfelét Gorovét, az akkori kereskedelmi minisztert.

Ez időtől kezdve Jókai tréfásan »tisztületbeli zsidó«-nak nevezte magát.

Ő, kinek ifjukori ideálja volt, hogy a hazai zsidóságot a magyar kultúra számára megnyerje, megérte azt, hogy felekezetünk a magyar iródalompártól közönségnek kiváló tényezője lett. Ama nemzeti kiadás aláírói között, melyet írói működésének ötvenedik évfordulóján rendezett hazája, talán egy felekezet sincs oly nagy számban képviselve, mint a zsidó. pedig mi volnánk a hazai bevett felekezetek között a legkisebb és legfiatalabb.

Életének utolsó öt éve még szorosabban fűzte őt a zsidósághoz azáltal, hogy zsidó leánynyal lépett házasságra, ki atyái hitéhez házassága után is hű maradt, mit a költő nagyon szívesen látott.

Mindvégig elfogulatlan bírása maradt hibáinknak és erőnyeinknek; jogosult kíváncsalmainkért rettenthetetlenül küzdött tollal, szóval és tettel egyaránt.

Szeretett bennünket, bár ez ártott népszerűségének. De ő ezzel sohasem törődött.

Sokszor eldobtam én már magamtól a népszerűséget, — így szólt, midőn egyszer arra figyelmeztették, hogy nem vigyáz arra kellőleg, — de valami tündér mindig visszahozta azt nekem.

Mi pedig áldva őrizzük emlékezetét nemzedékről nemzedékre.

Losoncz.

DR. VAJDA BÉLA.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Jelentettük annak idején, hogy *Dr. Mezey Ferencz* végleg meg lett választva az Országos Iroda titkárává és méltattuk e választás jelentőségét. Azóta e választás gyakorlati alakot öltött, mert az Iroda átköltözött *Dr. Mezey* lakására a Laudon-utca 3. szám alá, amely, mint ismeretes, a Chevra Kadisa háza, ahol *Dr. Mezey* mint ügyész és titkár működik. *Dr. Simon József* 34 évi tevékenység után sajátlagos alkotáásától megvált, de azért megmaradt az Országos Iroda kötelékében mint annak főnöke és mélyreható szelleme valamint gazdag tapasztalatai jövőben is támogatni fogják ügyeit. A megváltást a megszokott nagyjelentőségű munkakörtől kétségtelenül megkönnyítette az a jelentős körülmény, hogy az Irodát negyedszázad óta hű és kipróbált munkatársának adhatta át, ki ezen ügyek iránt azon 15 év alatt, amióta a Chevra titkára, sem szünt meg érdeklődni és mindenbe teljesen be van avatva, úgy hogy a zsidóság érdekei és nem ritkán bonyolult és nehéz ügyei mint eddig ezentul is szakértelemmel és körültekintéssel lesznek képviselve és ellátva. Megsértenők az új titkár szerénységét, ha többet mondanánk, ugyanezért csak azon közkívánságnak adunk még kifejezést, hogy minden téren fényesen bevált tetteire az új, egész felekezetünkre kiterjedő munkakörben multjának megfelelő eredményeket érjen el a haza és felekezet üdvére és saját megelégedésére. Folyóiratunk az új titkárban egykori szerkesztőjét és megindulása óta nagytevékenységű munkatársát tiszteli és ez újabb kitüntetésé kiváló örömmel tölti el.

*

Az állam költségvetés tárgyalása alkalmával gróf Tisza István miniszterelnök az országgyűlés mindkét házában nyilatkozott a felekezeteknek adandó államsegély kérdésében, kiemelve, hogy a protestánsokon kívül a többi felekezetek bajai is orvosoltassanak. Ez az elvi nyilatkozat megnyugtató, a kérdés csak az, hogy mikép fog a dolog festeni, ha az elv megvalósíttatik? Sajnálattal látjuk ugyanis, hogy a protestáns felekezeti sajtó némely organumában az állami pénz reményében felnyergelt agyvelő oly furfangos terveket eszel ki, melyek más felekeze-

tek kinullázására irányulnak. Nem mondhatjuk, hogy e terv-
kovácsok éppen a mi felekezetünk ellen törnek, de tény az,
hogy egyik-másik terv megvalósulása esetén úgy járunk az
államsegélylyel, mint a kongruával. Mi sem könnyebb, mint
a segélyre olyan kulcsot találni, amely csak a mi számunkra
nyitja ki az államkasszát. Reméljük azonban, hogy e pénz-
ügyi lánghelmék ez egyszer nem fognak diadalmaskodni. Az állam-
segély az állampolgárok közös adójából fog kitelni, és ugyan-
ezért a jog és méltányosság azt követeli, hogy egyenlően
orvosoltassanak a létező bajok.

*

A gyűlölet, melynek nincsen reális alapja, nem csilla-
podik semmiféle körülmények között, mert nem szüntethető
meg az olyan alap, amely nem létezik. Az »oktalan gyűlölet«
mindenhol és mindenha rombolt. Erről a szomorú igazságról
tanuskodnak az orosz közviszonyok. A végzetes balsikerek a
távol keleti harcztéren semmiben sem hangolta át az orosz
vezető köröket a zsidók irányában. Zsidóvér folyik a csatatéren
az orosz hazáért, zsidó katonák hordják körül a kereszttel tüzelő
orthodox papot a táborban, vitézül rohannak az ellenség tüze
elő és tömegekben esnek el oly mezőn, hova békében a lábú-
kat betenni nem szabad. Mandsúriában a zsidó meghalhat, de
nem élhet. Ha kiverte az ellenséget, takarodnia kell vitéz-
ségének színhelyéről, mert az orosz, nem khinai vagy japán
föld. Midőn lelkét a csatamezőn kileheli, védtelenül otthon
hagyott feleségét és gyermekét mérszárolja le ugyanaz a nép,
melynek védelmére életét adta oda. Ez nem a képzelet szüle-
ménye, mert legujabban mind sűrűbbé válnak az orosz
zsidó üldözések. A harcztérről hazatérő zsidó katonák nem
fogják valamennyien viszontlátni szeretteiket — a csőcselék
legyilkolta vagy kiűldözte őket. Ez az »oktalan gyűlölet«, ezt
semmiféle gondolkodás, semmiféle érzelm nem fegyverzi le.
Minő hűség lakozik az orosz zsidóban, ki ily körülmények
között teljesíti hazája iránti kötelességét. Hol van az a kozák,
ki hasonlóra képes?

*

Az orosz elnyomás gazdasági hatásai egyre súlyosabbakká
válnak és az elviselhetetlenség határaihoz közelednek. Majd
nem beteljesedett az, amit az azóta légberöpített minden-

ható Plehve a nála tisztelgő zsidó küldöttségnek mondott:
»Befűtöm lábaitok alatt az orosz földet, mint a poklot, ha a
nihilizmust meg nem szüntetik«. Az orosz pokolból tényleg
oly sok zsidó (és keresztény) menekül, hogy az Egyesült-Álla-
mok kormányja a bevándorlás megakadályozására gondol.
Az utolsó évben 140.000 volt csupán a zsidó bevándorlók
száma, New-York ghettója megtelt, a városban közel 700.000
zsidó lakik. Az amerikai zsidók ép most vitték keresztül, hogy
a washingtoni kongresszus utasította a kormányt, hogy semmi
szín alatt se engedje, hogy zsidó polgárai Oroszországban
kivételes elbánásban részesüljenek. Óriási pénzáldozatokat hoz-
nak a bevándorlottakért, úgy hogy minden segélyforrás kiapadó-
ban van. Távol áll tehát tőlük az elfogultságnak az árnyéka
is, és mégis maguk mondják, hogy legalább 4—5 évre apasz-
tani kellene a bevándorlás áramát, hogy ezen idő alatt a már
immigráltakat asszimilálhassák. Az orosz birodalom után az emigrálás tekintetében a mi monarchiánk következik, aránylag sok
hitrokon vándorol ki Galiciából és Magyarországból. A fenyegető
katasztrófa tehát minket magyarokat, a dolce far niente mes-
tereit, közvetlenül érint. Felvetették az emigráció-konferencia
eszméjét, melyen minden ország képviseltetné magát. Az érte-
kezlet a kivándorlás áramát nem állíthatja meg, de talán új telepí-
tési területet találhat. A czionisták »nagy vezető bizottsága«
maga is e szükségszerűség hatása alatt határozhatta el, hogy
a kelet-afrikai tervet nem ejti el, bár saját pártja kebelében
talán a többség ellensége az ugandai zsidó államnak. A zsidó
ügyet soha sem uralta a terv- és célszerűség, hanem a
szükség. Valahogy lenni kell, mert sehogy nem lehet. De hogy
mikép lesz, annak csak az Isten a megmondhatója.

*

A szövetkezetek, melyeknek működését többször tettük
szóvá, szeptember hóban fővárosunkban nemzetközi kiállítást
rendeztek. Az elhasalt szövetkezetek és számtalan károsultjaik
természetesen nem állítottak ki, pedig a károsultak nem csak
zsidók, amint általánosan tudva van. Azt azonban kevesen
tudják, hogy számos helyen az első áldozat a keresztény keres-
kedő, ki a papokból, tanítókból és földesurakból rekrutálódó
vevőit azonnal elveszti. Nem tudjuk, hogy ez az ok vezette-e
a gömöri protestáns lelkészértekezletet, midőn azt a határozatot

hozta, hogy a papokat és tanítókat óva inti a szövetkezetekben való részvételtől. Bizonyára nem ez, mert vannak erkölcsi okok elég bőségesen. Kétségtelen ugyanis, hogy a szövetkezetesdi, a bor- és pálinkakezelés stb., nem emeli a tiszta erkölcsöt, melyen Hunnia áll. Jellemző azonban, hogy egy liberális protestáns organumban az érintett nemes határozat heves támadás tárgya volt. A jeles tollforgató megfélekedett arról, hogy jaj minden kisebbségnek, ha a többség az önző bojkott terére lép. Jó lesz, kissé gondolkodni.

*

A »The Jewish Theological Seminary of America« az imént kiadott 1904—1905-re szóló »register«-e ezen újjászervezett rabbiképzőről tiszta képet ad. A »facultas« 6 tanárból és két instruktórból áll, kik kizárólag zsidó teológusok. A könyvtárban a főkönyvtárnok (Marx tanár) öt alkalmazottal rendelkezik. Az administratív ügyeket világi emberekből álló bizottságok intézik, kik között az intézet nagy jötevői és az amerikai zsidóság szellemi vezetői foglalnak helyet. Schiff J. H. gyönyörű kétemeletes épületet emeltetett — saját költségén — az iskolának, amely kizárólag az iskoláé. A szakkönyvtár legbecsesebb részét egy bíró (Sulzberger Mayer) ajándékozta. A kéziratok száma már most 750, felette tekintélyes szám.

Az amerikai nagy conceptio azonban nemcsak anyagi, hanem szellemi tekintetben is mutatkozik. Az intézet élén széles látókörű tudós (Dr. Schechter Salamon) áll, ki új disciplinát, a zsidó theológiát, állította be a tantervbe. Feltűnő ugyan, hogy a zsidó theológia rabbiképzőn új tantárgy, de azért mégis igaz. A biblia, a zsidó történet és irodalom, továbbá a homiletika tanítása úgy történik, mint a többi rabbiképzőkön. A talmudtanítás azonban bővült, amennyiben a babylóniai talmud mellett a palesztinai talmud is behatóan tárgyalatik és a régi tannaitikus midras, a Mekhilta, Szifra és Szifré, szintén helyet kap. Valamennyit tudományos módszerrel pertraktálják. A szeminárium konzervatív, Dr. Schechter is konzervatív ember, de azt a nézetet vallja, amit pl. a berlini orthodox rabbiszeminárium rektora és talmudtanára is vall, hogy a tudományos módszer a konzervativizmussal nem ellenkezik és a talmudra is alkalmazható. Vagy helyes az új módszer, vagy nem helyes. Ha helyes, akkor a talmudnál is helyes, ha nem

helyes akkor a többenél sem helyes. Kétféle igazság nincs. Új és elavult módszer egyszerre pedagógiai képtelenség. A kódexeket (Sulchan Arukh) egészen külön tanárra bizzák. Valamennyi jelöltet a »Chazanuth«-ba is kiképezik. Határozottan üdvös ujtás. Üdvös ujtás az is, hogy a tanárok télen a nagy közönség számára felolvasásokat tartanak. Az óvilágban divatos elszigeztetés, sajnos, nagyon megboszulja magát.

Az újjászervezett intézet külső-belső berendezése nemes önértékre és szakértelemre vall. Minthogy élén művelt és tapintatos férfiú áll, kiben régi és modern tudás férfias erélylyel párosul, a zsidó tudomány emez új és méltó magaslaton álló főiskolája szép jövőnek néz elébe.

A »Hebrew Union College« Cincinnatiiben szintén rekonstruáltatott. Ugyanazok a jötevők, kik a newyorki rabbiképzőt fejedelmi adományokkal új életre keltették, a nevezett intézetet is bőkezűen látták el: az előbbi alaptőkéje két és fél, az utóbbié két millió korona, mihez jelentékeny évi tagsági díjak járulnak. A »Hebrew Union College« tanári kara 10 theológusból áll. Az idén tíz rabbit avattak fel. Ezeket az adatokat a »Hebrew Union College Annual«-jéből vesszük ki. Ez az Évkönyv egy fényesen kiállított 500 lapos vastag kötetből áll, melynek irodalmi része 20 közleményt foglal magában.

*

Dr. Stiller Bertalan, a zsidó kórház igazgató főorvosát, rendkívüli egyet. tanárt nagy kitüntetés érte: udvari tanácsossá lett kinevezve. A napokban lett 40 éve, hogy Dr. Stiller mint segédorvos először lépett be a zsidó kórházba és azóta szakadatlanul vas szorgalommal dolgozott és szakmájában elsőrendű tekintélylyé emelkedett fel. A nagyérdemű tudós magas kitüntetése széles körökben keltett örömet.

*

Folyóiratunk zártakor olvassuk a napilapokban, hogy gelsei Guttman Vilmos és három fivére bárói rangra emeltettek. A nagy kitüntetés oly családot ért, amely több mint egy emberöltő óta nagy jelentőségű közgazdasági tevékenységet fejt ki, melyet a napisajtó kellően méltatott. Mi e helyen csupán azt emeljük ki, hogy a család feje, Guttman Vilmos, felekezeti életünknek kiváló alakja: az Országos Iroda helyet-

tes elnöke, az egyik izr. községkerület és a nagykanizsai izr. hitközség elnöke és felekezeti ügyeink iránt minden alkalommal meleg érdeklődést tanúsított és azokat bőkezűen támogatta. A királyi kegy, mely feléje fordult, bizonyára ezen érdemeit is jutalmazni kívánta.

*

A *mise-alapok*, Augusztus hó folyamán bejárta a hír a lapokat, hogy a VII. kerületi plébánián Tóthfalussy plébános halála után a mise-alapból és a Hermina kápolna-alapból több mint huszezer korona hiányzik. Az elhunyt plébános hagyatéka ellen most Budapest székesfőváros mint kegyur nevében Halmos János polgármester és Boltisár József püspök, érseki helynök, mint a megkárosított alapok képviselői, 20.667 K. 69 fillér s járulékaik iránt rendes keresetet adtak be a budapesti törvényszékhez, amely a perflvéletre határnapul folyó évi november hó 4-ét tűzte ki, egyben pedig az ismeretlen örökösök képviselésére ügygondnokul Nagy Emil dr. budapesti ügyvédet rendelte ki.

Ezt az újdonságot egy napilap törvényszéki rovatából vágtuk ki. Nincs benne semmi különös, nem is oly ritka, hogy plébánosok az említett rovatba kerülnek. A kath. papokat e ténykedésekért felelősség nem terheli, nem zsidók, kik az egyesek büneiért egyetemesen felelősek. Egyébként sem szoktunk más felekezetek ügyeivel foglalkozni, legkevésbé pedig a mindenható egyház papságával. Ezt a hirt mégis fel kell jegyeznünk, mert hőse egyszersmind a zsidó misszó hőse volt. Tűzzel-vassal pusztított; nem ismert se állami, se egyházi törvényt, ha zsidó került a horogra. És akadt bőven. Az egész csupán formaság, meg kell szorítani a plébános kezét. És megszorították, melegen, nagyon melegen, ha ez a kéz véletlenül nem babrált a mise- és kápolnapénzekkel.

*

Biedenkopp G. művében »Babylonien und Indogermanien. Ein Geistesflug um die Erde« (Berlin 1903) velejében nem Babylóniáról és Indogermániáról, hanem a zsidókról és a németekről beszél. A jeles férfiú csak reklám kedvéért választotta ezt a hangzatos címet. Nietzsche-féle stilusban beszél, helyesebben kiabál. A hódító sémiek »Raubstämme«, a hódító árják »Herrenvolk.« Idézeteket adni bajos, nagyon sokat

kellene kivonatolni, de az egésznek a tenorja, hogy a biblia, az egész kereszténység zsidós, ártalmas, ki kell dobni a német nép kebléből. B. ahhoz a nagy társasághoz tartozik, amelyet a méreg esz meg, hogy a germánok a zsidó szellem előtt, habár keresztény alakjában, meghódoltak. David Fr. Strauss »Der alte und der neue Glaube« cz. művében a biblia és a keresztény vallás ellen a bölcsészet fegyvereivel szállt sikra, az epigonok a fajelméletből merített otromba gyűlölettel, dokumentálva azt, hogy a sémi szellem szelidítésére még nagyon is rászorulnak. Jól esik lelküknek, hogy nem a gyenge zsidóknak, hanem a vad babylóniaknak hódoltak be és most már divatossá válik a »babylonisch-jüdischer Monotheismus« szó. A zsidók az ilyen könyvekből megtanulhatják, hogy a tudomány nem pusztán akadémiai, hanem szörnyen gyakorlati jelentőséggel bír.

*

Már évekkel ezelőtt hallatszottak a prot. papság körében hangok, hogy a lelkészi fizetés minimuma 2400 koronában állapíttassék meg. Erről egy ízben szólottunk is, kiemelve azt, hogy a kongrua-törvény a zsidó papokon, kik tulnyomóan nagyobb városokban működnek, nem sokat segített, mert a községek eddig is kénytelenek voltak 1600 koronával dotálni őket, ha azt akarták, hogy megéljenek. Most egyre erősödik a mozgalom az érintett magasabb fizetés mellet. Ha ez keresztül vitetik, még pedig külön kieszelt határozmányok nélkül, akkor a modern zsidó papokra is mosolyogna annyi balsors után egy kis reménysugár. A csekély számnál fogva a kívánt összeg nem sokra rugna.

TUDOMÁNY.

GEMÁRA.

E szó »gemára« a zsidó irodalom egyik leggyakoribb és legismertebb kifejezése. Ki nem tudja, hogy »gemára« a talmud szó synonymje és jelenti azt a nagy szellemi terméket, mely a III., IV., V. századbéli palesztinai és babilóni iskolák produkáltak a misnához való kommentár alakjában és mely irodalmilag palesztinai és babilóni talmudra oszlik. Mindenki használta már vagy legalább is hallotta e kifejezést »Gemara lernen« és elmélkedett már talmudtanulás közben azon, »was die Gemara sagt«. Daczára a szó általános és gyakori használatának, mégsem eléggé biztos a szó eredete, etymológiája, neve és nyelvtani alakja. Magában a szakirodalomban is homály van a jelentéséről, történetéről és nyelvtani minőségéről. Ezen homályosságot szándékozom jelen cikkemben lehetőleg eloszlatni.

1. Kezdem a szó nyelvtani minőségével. Biztosnak látszik, hogy a szó »gemára« nőnemű főnév, ép úgy mint »misna«. Az átvételnél a latinba, tekintve, hogy a szó eredetiben is »a«-ra végződik, szintén nőneműnek vették és a többi nyelvek is, amennyiben a főneveket nemek szerint osztályozzák, szintén nőneműnek veszik; így a németben is van »die Gemara«. Ezen egybehangzó nyelvhasználatot a szótárak is szankcionálták. Úgy Levy (I. 343b.) mint Jastrow (255b.) szótáraikban גמרא szó mellé »f« betűt tesznek, ugyanis a szónak »a« végződését nőnemű képzőnek veszik. Csodálatos példája a szokás hatalmának, amely alul az éles tudományos megfigyelés sem vonhatja ki magát. Mert magában azon cikkben, melyben גמרא szóval foglalkoznak és a szó nőnemű voltát állítják, oly példákat hoznak fel a szó használatára, melyekből minden kétséget kizárólag

megállapítható, hogy a szó himnemű és hogy az גמרא rag az arameus status emphaticus jelzése. Elég ennek bizonyítására két példát felhoznom, melyeknek elseje mindkét nevezett szótárban ki van emelve. A tárgyraggal ellátott גמרה szó — Arákhin 29a — (Jastrow גמרה-nek olvassa, de hozzáteszi, hogy ép úgy olvasható גמרה; tényleg valószínű, hogy helyesebb is így; v. ö. שלמה ושלמה דניאל 4, 12.) mutatja, hogy a szó st. abs.-ban גמרה; épúgy גמרה דמרה-ban (lásd alább), Jóma 14b, az גמרה képző (nem גמרה) világosan mutatja, hogy a szó a talmud nyelvhasználatában himnemű volt. Hogy ezt később is tudták azok, kik a talmuddal nyelvi szempontból is foglalkoztak, bizonyítja jeruszál. Tanchum. Ő ugyanis megjegyzi szótárában גמרה czikk végén, hogy a talmud גמרה-nak is nevezetik, az ő körében tehát még eleven volt az a tudat, hogy a szó nem גמרה, hanem גמרה és hogy himnemű főnév. Szívesen említtem, hogy Dalman szótárában (78. old.) e szó גמרה mellé »a. m.« betűket tesz, azaz, hogy aram himnemű főnév és utal az Ezechiél 27, 24-re vonatkozó targumnak גמרה szavára. Levia C., Grammar of the Aramaic Idiom. (1900) a szót seholsem regisztrálja, pedig 856. §. alá tartozik.

2. Ami a szó etymológiáját illeti, többnyire גמרה igéből származtatják, ami azt jelenti, hogy befejezni; és e szerint magyarázzák a gemára nevű nagy irodalmi munka nevét is. Buxtorf-nál (Lexicon Chald. Talm. etc. col. 452) olvassuk: »gemara sic vocatur altera pars Juris Talmudici, quasi dicas supplementum, complementum. Prima pars dicitur Mischna. Az etymológiát illetőleg ugyancsak e nézeten van Schürer is (Geschichte des Jüd. Volkes I³, 126, 28. j.: »von גמרה vollen den«. Levy szerint גמרה »befejezés, perfectio, teljességtétel, tökéletesség; felette sűrűn azon gyűjtő munka neve, mely által a szóbeli (és bibliai) törvény befejezve lett.« Itt a befejezés fogalma jellemzően ki van bővítve és bizonyos mértékben dogmává megállapítva. Mielziner (Introduction to the Talmud, Cincinnati 1894, p. 56.) nem fogadja el a szónak ezen etymológiáját és a szónak származását kétféleképen magyarázza. »Ez a terminus, גמרה-ból származván, amely a héberben azt jelenti: bevégezni, kiegészíteni és az aramban még ezt is: tanulni, tanítani, vagy a kiegészítést, a pótlást (a misnához) jelenti,

vagy pedig azonos a talmud szóval, amely sűrűn használtatik és jelenti a tanítást, a tanulást.

Strack (Einleitung in den Talmud 2. Aufl. 1894 3. 1.) teljesen túlteszi magát a szónak ily értelmezésén és a következő mondja: »נִמְרָאֵה» bedeutet da, wo es in den Talmuden ursprünglich ist, überall: Gelerntes, Tradition«. Stracknak ezen értelmezésében hibás a többes »Talmuden«, mert tudtommal a szó נִמְרָאֵה a palesztinai talmudban elő sem fordul. A palesztinai talmudban csakis שְׁלֹמֹהֲיָהּ kifejezést találjuk a Sir Rabba és Kóhelet Rabba bevezetésében. A kifejezés jelentése: »tórának befejezése«, értendő: a tóra tanulásának befejezése, mely lakomával ünneplendő, Salamon király példájára (I. K. 3, 15), ki lakomát rendezett, midőn Isten őt bölcseséggel megáldotta.

3. Hogy a szónak jelentését felismerjük, vissza kell térni az igehez, melyből származik.

Ez az aram נִמַּר ige, mely csakis a bab. talmudban található és azt jelenti: tanulni. De mint iskolai szó leginkább a hagyomány és egyes tételeinek megtanulását jelenti és megfelel eszerint יָלַךְ igeinek, mely egymaga a palesztinai talmudban fordul elő, míg a babilóniai iskolákban יָלַךְ mellett inkább נִמַּר-t használták. Hogy mikép lett az aramban a befejezést jelentő ige a tanulás kifejezésévé, következésképp magyarázhatjuk. A szóbeli hagyomány tanulása abból állott, hogy a tanuló újra és újra meghallgatta a tanítóját, maga is ismételtette (שָׁנָה) az előadottakat, mindaddig míg jól bevészte emlékezetébe; ha ez megvolt, akkor a munka be volt fejezve, a tárgyat a tanuló megtanulta. A talmud elbeszéli (Erubin 54b.), hogy Rabbi Perida tanítványai egyikének 400-szor adta elő ugyanazon anyagot, míg azt teljesen birta, לֵיהֶּ דְּמֵאָה (var. תַּנִּי) (var. תַּנִּי). Eszerint נִמַּר azt jelenti, hogy a tanuló teljesen vészte be emlékezetébe a tárgyat.¹⁾ A halákhai törvényeket illetőleg, melyeket a Mózes utáni gyászban elfelejtettek, mondja Sámuel

¹⁾ Talán a kifejezés eredetileg נִמַּר לְמִילָהּ vagy נִמַּר לְמִיתָה volt és jelentette a teljes megtanulást, ebből később נִמַּר egyedül terminus technikus lett a megtanulás kifejezésére. Tanchúm Jerusalmi is נִמַּר igeinek »tanulni« jelentését hasonló módon magyarázza. Művének illető részét »Tanchúm Jerusalmi szótárából« című munkámban közöltem.

a babilóni amóra: דְּאִישְׁתָּכָה לְהוּ אִישְׁתָּכָה וְדִנְמִין לְהוּ הוּ נִמְרִי כְּמִשָּׁה רַבִּי. Amit elfelejtettek, az el volt felejtve, de amit megtanultak, azt úgy tudták, mint maga Mózes. Valakitől valamit megtanulni נִמַּר מִן פִּי מִיִּי-val fejezik ki (lásd Chagiga 15b.), héberül נִמַּר מִפִּי (Erubin 54b.), vagy röviden נִמַּר מִן (Chullin 18b). Rabba egy Józseftől tanult halachai törvényről mondja: הָאֱלֹהִים אָמַר: וְנִמְרִינָה לֵה מִינִיהָ (»Istenre mondom, ő mondta és tőle tanul-tam«). De nem akarom tovább fejtegetni נִמַּר szónak sokféle alkalmazását a bab. talmud nyelv használatában.¹⁾ Csak arra az egyre akarok még figyelmeztetni, hogy a נִמַּר igt ellentétbe helyezik נִמַּר-ral és így נִמַּר a mnemonikus betanulást jelenti, ellentétül az észszel való megértéssel. Így van az ismeretes thesisben (Sabb. 63a.) לִינִי אֵינִי וְהָרִי לִינִי, előbb meg kell tanulni, azután megérteni. Így cselekedett, mint említve van (Erubin 13a.) a híres Rabbi Méir, ki Rabbi Ismael-nél tanulta meg a tárgyat, de a dolog mélyébe Rabbi Akiba vezette be. (אָמַר לְקִמְיָה דְּרִי יִשְׁמָאֵל וְנִמַּר נִמַּר וְהָרִי אָמַר לְקִמְיָה דְּרִי עֲקִיבָה וְסָבֵר סָבֵר).

4. Az imént közölt talmudi helyen az ige szokásos módon a belőle képzett főnévvel van összekapcsolva. E főnév (נִמְרָאֵה st. emph. נִמְרָאֵה) természetesen igen gyakran fordul elő, tekintve az ige gyakori voltát. Álljon itt egy pár példa: Szanhedr. 82b. (v. ö. Peszáchim 69a.): מִנְּמִרָה רַב לִנְמִירָה; Menáchóth 7a.: אָמַר קִמְיָה דְּרִי חֲסִדָּה לְאִדְמוּרָה נִמְרִי; Chullin 103b.: רַב אָמַר: רַב עֲקִיבָה נִמְרִי אִסְתַּפֵּק לֵיהֶּ: Rós Hassána 14b.: נִמְרִי אִיעֵקֵר לֵיהֶּ: Sabbath 130b.: אֵבֶן שִׁשְׁבַּץ רֹהֵט לִךְ בְּמִיָּךְ.

Mindezen példákban a főnév a megtanult s az emlékezetre bízott anyagot jelenti. Különösen szokásos a kifejezés a tanuló és olyanról mondják, ki egy tételt szóbelileg átvett valamely tanítójától. Lásd Erubin 38b.; Sebuóth 12a., Taanith 12b., Rós Hassána 4a., Zebáchim 13a. A többesben a kifejezés így fordul elő: נִמְרִי נִמְרִי לֵה, Berákhóth 54b. (egy bibliai legendáról), Peszachim 82b (halákhai hagyományról), Sabbath 96b, Názir 63a. A teljes kifejezés helyett hagyományos tételek bevezetéséül a pusztá נִמְרִי (part. plur. masc.) szokott használtatni.

¹⁾ Bővebben foglalkozom ezzel »Die älteste Terminologie« című munkámnak folytatásában, mely nemsokára »Die Terminologie der palästinensischen und babylonischen Amoräer« címmel fog megjelenni.

Az e szóval bevezetett hagyomány nagyobb része nem halákhai, így pl. נִמְרָא-val kezdődnek ethikai mondások, l. Berákhóth 29a; agádai elbeszélések a bibliai történethez, Erubin 63b, Abóda zára 9a és 14b; régiségtani adatok, Szukka 5b, Zebáchim 54b, Menákhóth 88a; adatok az asztrológiához, Berákhóth 58b; természettaniak, Sabbath 92a és Chullin 63a és végre demonologiai, Sanhedr. 44a. Amint a megbeszélte ige נִמְרָא, úgy a főnév נִמְרָא is használatos azon esetekben, midőn történelmi adatról azt mondják, hogy hagyományból ismeretes. Pl. Taanith 28a: בָּטַל הַתְּמִיד נִמְרָא (hagyomány, hogy a mindennapi áldozat tammuz 17-én szűnt meg). Ugyanott még több példa van a *gemára* ezen jelentésére, melyekhez l. még ib. 20a, Bába Kam. 82b, Makk. 23b. — Más példák a נִמְרָא szó használatára »hagyományos tan« jelentéssel: Názir 39a: נִמְרָא הוּא; B. K. 61a: נִמְרָא הוּא דְּשִׁלְחוּ לָהּ; Erubin 78a: נִמְרָא וְלֹא נִמְרָא; Sabb. 55a: וְכֹל נִמְרָא; יִדְעֵנָּה מֵאֵי טַעְמָא mint ellentéte áll: ami a *hagyományból* és ami a *bibliából* ismeretes. L. Názir 25. l.: לֵמַדָּה לִי קִרְא נִמְרָא נִמְרִין לָהּ. V. ö. R. H. 31a, Chullin 27a, Kerithoth 19a. Figyelemre méltó a néhányszor található adat, hogy egy törvénytudós valakit »a hagyomány nevében« (מִשְׁמֵה דְּנִמְרָא) tanított. Ez a kitétel, úgy látszik, azt jelenti, hogy a hagyományozó a szerző nevét nem tudta, hanem csak általánosságban hivatkozott a »hagyományra«. A babilóni amórák közül Abájinál (Jóma 14b) és Acha bar Rábánál (Jeb. 86a; Kidd. 53a) fordul elő, de egy Hillelről szóló tudósításban is (Peszách. 115a). Lásd még a Dávid-mondát, B. K. 61a. — Hasonló a szintén csupán a bab. talmudban található מִשְׁמֵה דְּאִלּוּלָא (Erubin 67a, Arákhin 28b).

5. Az utolsónak felhozott példákban, melyekben a hagyományozott anyag személyesítve van, minthogy »nevében« tradálnak, ezáltal némileg közelebb jutottunk a szónak igazi irodalomtörténeti jelentéséhez. A szó נִמְרָא tehát azon anyag összegét jelenti, mely a babilóni iskoláktól reánk maradt a misnához magyarázatként, vagyis a talmud azon alakban, melyben Ráb Ase és Rabina megszerkesztettek. Könnyen elképzelhető, hogy mikor ezen összegyűjtött és tradált anyagról beszéltek, azt נִמְרָא szóval jelölték. De mindamellett a babil. talmudban, hol e szó oly gyakran és oly sokféle jelentésben fordul elő, ezen specialis értelemben nem található. Csak a cenzurált talmud-kiadásokban

találjuk gyakran a »talmud« szó helyett az ártatlanabbnak látszó נִמְרָא szót. A régebbi kiadásokban és a kéziratokban azonban mindenhol תַּלְמוּד van. (Lásd Lattes M., Saggio di Giunte e correzioni al Lessico Talmudico, Torino 1879, 85. lap. Példák »Agada der Tannaiten« című munkám I. k. 2. kiadásának függelékében 479. old.; továbbá »Die älteste Terminologie« 202. old.). Mellékesen meg kell még jegyeznem: ha ugyan elő is fordul e szó תַּלְמוּד a talmudban, nagyon ritkán jelenti magát a gyűjteményt. Az egyedüli hely, hol a bab. talmud a talmudról mint egészről beszél (Bába Mezia 85a) תַּלְמוּדֵנוּ בְּבִלְיָא. Itt is a mi kiadásainkban תַּלְמוּדֵנוּ helyett נִמְרָא áll, érti pedig a talmudot fejlődésének azon állapotjában, amint az R. Zérának emlékezetében volt, ki azt elfelejteni akarta, mint a nevezett helyen el van beszélve.

6. Ha a szó נִמְרָא a bab. talmudban mai jelentésében nem is fordul elő, mindamellett a 4. §-ban felhozott példák elég világosan mutatják, mikép nyerte a szó speciális jelentését.

Még egy pár példát említek, melyek mutatják, hogy a nyelvhasználat helyes úton járt, amikor az irodalmi munkát, melynek hivatalos címe: bab. talmud, »gemára«-nak nevezte el. Rabbi Nachman ben Jiczchák, a 4. századnak ismeretes bab. amórája (megh. 356), ki a bab. talmud szerkesztésénél fontos szerepet játszó emlékmondatokat szerkesztette (»Die Agada der bab. Amor.« 134. l. és Jakob Brüll »Die Mnemotechnik des Talm.« Wien, 1864, 21. old.) önmagát וְסִדְרָא נִמְרָא hagyományozónak és rendezőnek nevezi (Peszáchim 108b). Ennek következtében az egész gyűjteményt, melynek a két jelzőben kifejezett munkásságát szentelte, »gemará«-nak nevezi. R. Mesarseja az V. században élt amóra mondja a fiainak (Horájóth 12a): »Ha tanítóitokhoz akartok menni tanulás végett, akkor ismételjétek előbb a misnát és csak azután menjetek«. Itt a misna az előadás substratuma, de az előadás tartalma נִמְרָא ige által jelöltetik: nem más mint a talmud maga. Különösen fontos a következő elbeszélés (Erubin 32b). Itt néhány böles, miután a misnához fűzött megjegyzéseik R. Nachman b. Jakob tetszését megnyerték, azt kérdezték tőle: קִבְעִיתָ בְּנִמְרָא helyt engedtetek-e (t. i. Nachman és ennek tanítója Sámuel) ezen véleménynek a talmudban? Ezzel azt akarták kérdezni, vajjon megengedték-e, hogy ezen magya-

alatt közli (I. Sém Haggedólim II., 26. s. köv.) és ebben ilyeneket említ: נמרא ברכות, נמרא מסכת ברכות, נמראות נמרא ישות, és többesben: נמרא נמרות דפוס יישן.

*

Végül még arra figyelmeztetek, hogy fejtegetéseimnek, melyekben a נמרא szó grammatikai minőségét megállapítottam, nem volt céljuk az évszázados nyelvhasználatot megváltoztatni; gemára megmarad mindenkorra nőnemű főnévnek, a szó himnemű minőségének megállapítása csak theoretikus értékkel bír. Így a német, francia és más nyelvekben biblia nőn. főnév, bár *tā βιβλία* semleges többes- és nem nőnemű egyes-szám. Ily dolgokban is érvényesül a régi mondás הלכה נמרה עוקר הברה.

Budapest.

DR. BACHER VILMOS.

IZSÁK B. MÓZES ÓR ZARUA ÉS AZ ÜREGHI ZSIDÓK.

A II. Endrebeli magyar zsidók belső életére, viszonyaira fényt vet Izsák b. Mózes Ór Zarua egy érdekes döntvénye (OZ I. 758. sz. 223. l.), mely kulturtörténeti szempontból nevezetes. A responsum, melynek eleje hiányzik, két zsidónak, Salamonnak és Izsáknak perét tartalmazza, a per tárgya egy zsidó hitre áttért rabszolgaleány, aki urától — Salamontól — a *nádorispán*-hoz (?) szökik, megkeresztelkedik, de a rossz bánásmódot, melyben része van, megszokni nem tudja és azért titokban visszatér a zsidókhoz Iregbe (ירקא). Új gazdája, Izsák jogszerűen vette meg két zsidótól, akik Salamon nejének ajánlódékozási levelét mutatták fel neki, tíz év multával pedig, mely idő alatt tulajdonjogát nem háborították, előbbi urának kiadni nem akarja. Izsák b. Mózes, akihez döntés végett fordulnak a felek, az utóbbinak ítéli oda a rabszolgát.

A nevezetes vita könnyebb áttekintése végett ideiktatom a responsumnak szövegét:

ועוד מען שלמה שפחה אחת היתה לי והיא עתה בידך וכבר תבעתך בבית עבודה ופסקו לי הדין שאתה חייב להחזיר לי אותה ועתה תנה לי אותה ויר' יצחק השיב תראה הפסק דין או עדים שפסקו ולא היו ביד שלמה לא עדים ולא פסק דין ונתיצו ושענו לפניו ושמן שלמה על יצחק שפחה אחת היתה לי וננכה לי ממנו וברחה ממני לבין העכו"ם ונשתמדה ושוב הורה בה ולא היתי

ישאי לתפוס אותה אצלי ואמרת לי שתלך לירקא אצל אחובי אחד עד שישתבה הדבר ולקחנה משם שני יהודים ומכרה לך ועתה תן שפחתי ויר' יצחק השיב שפחה שלך הלכה והפקיעה עצמה ממך והפילה עצמה ביד שר גדול שהוא משנה למלך ולא היה בידך כח להחזירה ולהוציאהוה"ח כשראתה שהיו נוהגים בה מתנה הפקר ומכבדים עולה ברחה מן הישר ליהודים לירקא והיתה שם עד שנודע והיתה נמנעת עד שהביאוה אצלי שני יהודים ומכרה לי ועוד שהיה ביום ששם מאשתך שנתנה להם אותה במתנה וקניתי מהם והחזקתי בה כבר עשר שנים בלא שום מחאה ואותו שמכרה לי אותה אמר לשלמה לפניך צוהה אשתך לכתוב לי שטר מתנה ואתה שתקת כשכתבו לי השטר והורה בזה ר' שלמה שתק ע"כ טענותם.

Az esemény korát és helyét csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. A döntvényben szó van egy ירקא nevű helységről, ahová a leány menekült volt, ez a helység pedig szerepel Izsák Ór Zarua egy másik responsumában is. OZ I. 764. f. 226. l. Dr. Kohn *מעשה ביהודי אחד הור בירקא ששידך בת יהודי אחד הור בנימין* Samuel »A zsidók története Magyarországon« című művének 152. lapján ירקא-t a nyitramegyei Üregh-gel azonosítja. A falut tót neve (Irek) romlott kiejtésével ma is »Jarkák«-nak nevezik. Vajjon tényleg ez értendő azonban a ירקא helység alatt, a mellettem nem szól más körülmény, mint hogy az utóbb idézett helyen »Nitrá«-val kapcsolatosan említetik. Magyar nevek átírásából az eredetire következtetni bajos. Nem lehetne-e ירקא a baranyavármegyei Ireg vagy esetleg Győrök? Az előbbi szerepel már a XIII. században mint egy prépostság helye. Épp oly kevésbé határozható meg a döntvényben említett ירקא, akihez a leány szökött volt. Mindenestre főrangú ember volt, akitől gazdája — Salamon — nem egykönnyen kaphatta vissza szolgáját. Ez a körülmény a per meritumához tartozott, mert mennél kevésbé remélhette Salamon, hogy a szökött leányt visszakapja, annál előbb mondott le róla. Két évig volt távol a nagyúr házában a leány és hogy magától visszatérjen, alig volt feltehető. A zsidó hitre áttért vagy áttérített, később megkeresztelkedett szökevény hűségében bízni nem lehetett.

Az esemény időpontját illetőleg megemlíthetjük, hogy Izsák Ór Zarua döntését véleményezős végett tanítója, Szimcha b. Samuel speieri tudós elé terjesztette, aki hosszabb válaszában

(U. o. 759. fej. 224. l.) az eset halachai vonatkozásait fejtegetve, úgy nyilatkozik, hogy a rabszolgáló sem Salamoné, aki lemondott róla לניסוח עצמו ליהודה, sem Izsáké, hanem szabadon bocsátandó. Szimcha b. Sámuel 1230 körül halt meg, ha tehát tekintetbe vesszük, hogy tizenkét esztendő múlt el az esemény óta, úgy 1215—18 körül történhetett a szökés. A per a húszas évek végén folyhatott, valószínűleg a beregi szerződés előtt (1233. aug. 20.), amikor II. Endre király a pápai legatusnak, Jakab, praenestei püspöknek esküt tett, hogy a zsidók és izmaeliták jogait korlátozni fogja. Többek közt nem engedi meg, hogy keresztény rabszolgákat tartsanak vagy vásároljanak, amint ezt már az 1215-iki laterani zsinat elrendelte volt. A nádornak vagy más buzgó keresztény jobbágyának lesz a kötelessége, hogy az olyan püspöknek kérésére, kinek megyéjében zsidók, izmaeliták vagy pogányok laknak, kivonja a keresztényeket szolgálásukból vagy a velük együtt való lakásukból. Hogy a beregi eskü előtti évekbe teszem az esemény időpontját, azt nemcsak Szimcha b. Sámuel levelével bizonyíthatom, hanem azzal a körülménnyel is, hogy a rabszolgaleány feletti tulajdonjog miatt perlekedhetik két zsidó. Ha tényleg királyi rendelet szabályozta volna már a rabszolgartást, az egész per meddő lett volna. De 1225-ben Gergely, esztergomi érsek a kalocsai érseknek még azt írja: »Szerecsenek és zsidók uralkodnak a keresztényeken és sok keresztény látva, hogy szerecsenek jólétnek és nagyobb szabadságnak örvendenek, hozzájuk csatlakoznak és felveszik hitüket« (Fejér Cod. Dipl. III/II. 48—50.) A leány, hogy szolgálásából szabaduljon, szólni kénytelen, megkeresztelkednie és amikor visszatér a zsidókhoz Iregbe, rejtőznie kell. Szóval nyíltan nem hagyhatta el új gazdáját. Lehet azonban, hogy II. Endre a beregi esküt sem tartotta meg.

Hogy zsidók rabszolgái zsidó hitre tértek át, azt mutatja R. Jakab Tam egy responsuma is. OZ IV. 59. l. 220. f. וכן נהגים בארץ אשכנז שבדים שקנו מן הנשים מיד משלם שותקין יין עמהם Németországban a XII. században zsidók rabszolgái zsidók lettek. Hazánkban kétszáz évvel Szent István és a kereszténység befogadása után még teljesen fennáll a rabszolgaság. Az ember kereskedelmi cikk, vásárnak, cserének, eladásnak, eltulajdonításnak tárgya. Több ily esetet őrzött meg számunkra

a Frater György, váradai püspök által 1550-ben kiadott »Ritus explorandae veritatis«. V. ö. A magyar nemzet tört. II. k. 347—365. l. felhozott eseteket. Még egy — az előbbivel össze nem függő — apró megjegyzést. Izsák b. Mózes művében szól a magyar kósóról. OZ I. 138, 704. f. הלכך מלה של אנגריי"ה. A magyar kósó valószínűleg kereskedelmi cikket képezett a nyugati országokban. V. ö. Kohn Sámuel, Héber Kutforrások 123. l.

Nagybittse.

DR. WELLESZ GYULA.

V. ö. Monisthoff 1909. 7. 48. (Münch.)
Pász. 6. Mon. Or. Zaru. I.

FOLKLORE.

A LIVJATHAN.

A túlvilági életről a szentírás nem tesz említést. Ha Izrael megtartja Isten törvényeit, ezen a világon veszi el jutalmát; ha vétkezik, itt éri a büntetés. Az agadisták, kiknek figyelmét nem kerülhette el a pogány és az újabb vallások legerősebb támpontja, melyet a túlvilági élet gyönyöreiben és szenvedéseiben találtak, önkéntelenül sodortattak bele a fantáziának e labirintusába, mert a tömegre így lehetett legjobban hatni. S miután hitelre csak akkor számíthattak, ha szavaikat a szentírás is támogatja, ebben keresték a mondák magvait. A szentírás magyarázata bőven adott alkalmat mondákra és legendákra s a miszticizmusra hajló korban ilyen alkalmat el nem szalaszthattak. Példa erre a Salamon-monda. Csak egy szócška: חֵייתִי (Koh. 1. 12) elegendő volt arra, hogy az Asmodai és Salamon bolyongásairól szóló monda keletkezzék, vagy a meglevőt belemagyarázzák. A túlvilági életről szóló mondákat azonban nem az exegézis szülte. Ezek nem a szövegből folytak, hanem a mondához a szöveget kellett keresni, hogy azt szanckionálja. Ha Sanhedrin 90b többször ezzel a kérdéssel találkozzunk: מִיֵּין לַהֲתִי הַמָּתִים מִן הַחַיִּים ez amellett tanuskodik, hogy az eszmével már megbarátkoztak volt, már élt a nép tudatában, mikor ahhoz a szentírásban megfelelő bizonyítékokat kerestek.

Howy az agadisták a livjathan mondat oly lelkesen felkarolták, ez is annak tulajdonítható, hogy a szentírás az előttük jól ismert mondához bő anyagot nyújtott.

A livjathanhoz és a hozzátartozó behemothhoz hasonló mondával találkozunk már a babyloni mythosban: tiamat, a nőtény szörny; kingu, a hím. A perzsáknál is szerepel egy

behemoth: hodhayaosch, melyet levágnak s a zsírját a halhatatlanság megszerzésére használják fel. (Kohut, Jüd. Ang. u. Daem. 71. l.).

Az első hely a szentírásban, amely a livjathan létezését bizonyítja Gen. 1, 21, ahol הַיָּם הַגְּדוֹלִים alatt a livjathant és a párját értették. Eszerint a livjathant Isten az ötödik napon teremtette. Ezt az agadisták egy kivételével elfogadják.

Az ötödik napon Isten előhozta a vízből a livjathant, a futó kigyót (נָחִשׁ בָּרֶחַ Jes. 27, 1.), melynek helye az alsó vizekben van. Két úszószárnya között a világnak középső tengelye áll (בֵּרֶה הַתַּיִתִּי) s mind a nagy tengeri szörnyek képezik a táplálékát (Pirke dr. Eliezer 9. fej.). Hasonlóan képzei egy másik agadista: A nagy tenger és az egész világ egy oszlopon állanak, melynek גִּידֵק a neve. Ez az oszlop s vele az egész világ a livjathan ornyílásain állanak és a livjathan úgy lakik az alsó tengerben, mint egy kis halacska a tengerben. (Jalkut Rubeni 2b)¹⁾. Szerinte azonban a livjathan a teremtésnek nem 5., hanem 2. napján jött létre s pedig olyformán, hogy Isten tüzet és vizet vegyített össze s abból lett a livjathan, a párja és mind a tengeri halak (u. o. 5b). Ellenben a targum séni 3.7 szerint az 5-ik napon jött létre. Haman ugyanis sorsot vetett, hogy a hétnak mely napján pusztítsa el a zsidó népet, de minden napon teremtett Isten valamit, ami Haman tervét megghiúsította. Az 5. napon Isten a livjathan és a תַּרְמִיל בֵּרֶה teremtette, melyeket a nagy lakoma számára tartogat. דַּחְתְּתוֹ לִבְשֵׁתָא דִּישְׂרָאֵל (2. טעמא דִּישְׂרָאֵל וְכַח רַבָּא).

A pseudepigraphikus irodalom is foglalkozik e mondával. A világ egyheted része viz. Az 5. napon ezen a részen jöttek létre a halak és a madarak. Ugyanakkor teremtett Isten két lényt: a behemoth és a livjathant. De szét kellett őket választani, mert a vizek nem tudták őket befogadni. A behemoth a szárazföldnek azon a részén kapott helyet, ahol az 1000 hegy van בְּהֵמַת בְּרֵדִי אֵלֶּף (Zs. 50:10), míg a livjathan a vízben maradt. Ezeket Isten fentartotta, hogy egykoron lakomául

¹⁾ Jes. 27.1 a livjathan בֵּרֶה נָחִשׁ-nak mondja, amit בֵּרִיחַ szóval (Jona 2:7) hoztak összefüggésbe. Innen van, hogy a livjathan hordja a világot. Monatsschrift 43:21.

²⁾ Az említett helyeken kívül l. m. Bab. bathra 74b, Gen. r. 7.4, Lev. r. 13.22, Num. r. 21.14, Pesz. B. 188b és számos más helyen.

szolgáljanak (IV. Ezra 6.49). E szerint a behemoth is eredetileg vízi állat volt.¹⁾

Az óriási felfordulás, amely a Messiás jövetelét megelőzi, abban is fog nyilvánulni, hogy megjelenik a behemoth az ő helyéről és a livjathan felszáll a tengerből, az a két hatalmas tengeri szörny, melyet az 5. napon teremtettem és eltettem arra az időre, hogy eledelül szolgáljanak azoknak, akik akkor megmaradnak, így szól Isten Baruchhoz (Baruchapokal. 29.4).

A livjathan alakja, lévén pikkelyes és úszóhárttyója, olyan mint a halé. Sőt rendelkezvén minden kellekkel, melyet a szentírás az élvezhető halakhoz fűz, a halácha a tiszta halakhoz sorolja, ami természetes is, különben a jámborok nem ennének belőle ama nagy napon. A jámbor lakmározók illuzióját különösen Jezás próféta ronthatná le, aki a livjathant kígyónak nevezi (27.1), a kígyó élvezete pedig tilos (Chullin 67b)²⁾. Legszébb részei a szeme és a bőre. R. Eliezer és R. Josua egyszer a tengeren utaztak. Előbbi elaludt. Egyszerre R. Josua annyira megijedt, hogy a társát felébresztette. Ez kérdi, mitől ijedtél meg, mire R. Josua elmondja, hogy a tengeren nagy világosságot látott. R. Elieser megnyugtatta: Bizonyosan a livjathan szemeit láttad, mert meg vagyom írva: (Job 41.9) szemei olyanok mint a hajnal szempillái (Bab. bathra 74b). Szemeinél még fényesebb a bőre, mert ennek fontosabb a rendeltetése is; ebből t. i. készül a sátor, melyben a jámborok ülni fognak a nagy lakoma alkalmából. A fölösleget Isten kiteríti Jeruzsálem falaira és fénye bejárja az egész világot (i. h.), vagy pedig felosztják és kereskednek vele Jeruzsálem utcáin (i. h. és Jalkut Job 926). »Ha azt hiszed — úgymond R. Pinchasz — hogy a livjathan bőre nem valami kiváló dolog, azt mondom, hogy úszószárnyai elhomályosítják a napot.³⁾

¹⁾ Az agada egy része תנינים alatt a livjathant és a behemothot érti, így az apokryphák is, míg másik része csupán a livjathant és a párját érti. A פֶּרֶק שִׁירָה-ban a תנינים után a livjathan külön dicséri Istent. L. Monatschr. i. h.

²⁾ A talmud szerint a livj. valószínű hal. Lewysohn (Zoologie des Talm. 155. l.) a talmudi livjathant cethalnak, a bibliait pedig krokodilusnak tartja.

³⁾ R. Pinchasznak ez a véleménye Job 41.22-re támaszkodik. תחתיו חֵרֵשׁ Rasi szerint חֵרֵשׁ = nap s így értelmezi a midras különböz

Roppant erejét már Job 49. és 41. fejezetében találjuk leírva. A leírás méltán azzal végződik, hogy a livjathan az összes vadállatok királya. Jóna prófétát elnyelő hal is így szólta meg: מֶלֶךְ עַל כָּל דְּוֵי יָמִים (Jellinek, Beth ham. I. 97). Isten kis és nagy halakat teremtett, melyek között 400 parasanga nagyságú is találkozik. S ha Istennek irlalma szigorú rendszabályokat nem alkot vala számukra, a kicsinyeknek nem volna maradásuk. E rendszabály abból áll, hogy minden évnek שָׁנָה havában a livjathan felemeli a fejét, megfordul s ezzel félelembe ejti a tenger összes halait. (Jalk. Rubeni 5b). Ben Kipuk így gyászolta meg Rabina halálát: A livjathant hálálal hozták fel, mit csináljanak a tavak halai (Moed Katan 25b).

Nagy erejére az a már említett körülmény is vall, hogy egymaga tartja az egész világot. Csak egy כִּלְבִּית nevű kis állat van, amelytől a livjathan is fél (Sabb. 77b)¹⁾

A livjathan, miután hal, természetesen halakkal táplálkozik, még pedig a nagyobb fajtából. Mikor megéhezik, akkorát

helyein. Pesz. Buber 188a. הַדְּרוֹת שֶׁלֹּו מִכְּתוֹת נִלְגַּל חֲמָה. Jalkut Lev. 653: כִּפְסִי: הַדְּרוֹת שֶׁלֹּו מִכְּתוֹת נִלְגַּל חֲמָה (Buber szerint: הַדְּרוֹת. Jalkut Job 927: כִּפְסִי: הַדְּרוֹת שֶׁלֹּו מִכְּתוֹת נִלְגַּל חֲמָה. Világos, hogy az idézett vers alapján mindenütt הַדְּרוֹת olvasandó. Chul. 67b.: חֲדָרֵי הָרֵשׁ אֵלֹו כִּפְסִי. Rasi szerint azért, mert élesek és hasítanak, mint cserepek. Velök hasítja a livjathan a hullámokat, de idézi a vershez adott magyarázatát is. A targum így fordítja: חֲדָרֵי הָרֵשׁ אֵלֹו כִּפְסִי = פִּירִיָּן, tehát ugyanaz, amit Rasi a talmudhoz adott magyarázata mond: פִּירִיָּן = kavicsok. Krauss, Lehnwörter s. v. כִּפְסִי ezt a helyet nem idézi, holott ez sem más, mint כִּפְסִי. מִכְּתוֹת נִלְגַּל חֲמָה alkalmaztatik a זֵי שָׂרִי (Zs. 50.11: 80.14) szárnyaira (Gen. r. 19.4, Lev. r. 22.10). Ádám sarkára (Peszikta B. 36b).

¹⁾ כִּלְבִּית vagy כִּלְבִּית Rasi szerint kis állat, mely a nagy hal fülébe mászik és megöli. (Sabb. 77b. Ab. Z. 35b, 39b, 40a). R. Chananel szerint כִּלְבִּית a neve. A haláchaiban fontos szerepe van, ahol részt élvezhető, részint nem élvezhető halszövetek tekintik (Jore Dea 83.6). Bochart szerint (de animalibus sacrae scripturae 791) a krokodilus torkába nyomuló ἰχθυόωνος nevű kutyához hasonló kis állat (כִּלְבִּית) kicsinyítve (כִּלְבִּית). Az ἰχθυόων azonban a krokodilus tojásait pusztító állat. Lewysohn i. m. 275. l. halszövetek tartja. R. b. b. Chanah látott egy halat, melynek orrába vagy fülébe egy אֶחָד מֵאֵלֶּה a mászott és a hal elpusztult. A tenger kidobta a hulláját, amely 60 falura esett s elpusztította valamennyit. Husából 60 falu lakossága jóllakott és még maradt 60 falunak (Bab. bathr. 73b). Lewysohn (i. m. 157. l.) ez óriási hal alatt a livjathant sejt, ami azonban lehetetlen, mert akkor mit esznek majd a jámborok a túlvilágon. אֶחָד מֵאֵלֶּה Rasi szerint nem más, mint כִּלְבִּית. L. Lewysohn i. m. 324. l.

lehel, hogy felforrálja a tengert s lehellete oly kellemetlen szagot terjeszt, hogy az ember ki sem bírná, ha a fejét az Éden kertjébe nem tenné, melynek illata ellensúlyozza a bűzt. S amikor szomjas, mély barázdákat szánt a tengerben (Bab. bathra 75a). Inni azonban csak a Jordán vizéből szokott, amely egyenesen az ő szájába folyik.¹⁾

A tenger legnagyobb halai szolgálnak a livjathan eledeleül; minden nap eszik egyet. Tátott szájával várja a falatját s amely hal sorra kerül, az önként siet rendeltetése helyére: a livjathan szájába (Pirke dr. Eliezer 9). R. Szafra látott egy halat, melynek szarva volt s ebbe a következő szavak voltak bevésvé: »En a kisebb tengeri állatokhoz tartozom, de azért 300 paraszanga nagyságú vagyok és most a livjathan szájába megyek (B. bathr. 74a). A nagy hal, melyet R. Meir szerint Isten a teremtés ideje óta tartogatott, hogy Jónás prófétát elnyelje, hasonló sorsban részesült. Fel is mondta Jónásnak a különben kényelmes lakást, mert — úgymond — itt az időm, hogy a livjathan szájába siessek. Jónás azonban oly jól érezte magát a hal gyomrában, hogy nem igen mutatott hajlandóságot a kihurczolkodásra; oda vitette magát a livjathanhoz és megszalasztotta két napi járásnyira. Hálából a hal megmutatta Jónásnak a tenger mélységének minden látványosságát. Oly jó dolga volt a prófétának, hogy megfedkezett az imádkozásról is. Ezen Isten úgy segített, hogy küldött egy nőstényhalat, melynek méhében tizezerszer 365 ezer²⁾ apró hal volt, hogy a próféta oda költözzék. A két hal között a következő párbeszéd folyt le: Nőst.: Isten küldött engem, hogy a gyomrodban levő prófétát elnyeljem. Ha ide adod, jó, ha pedig nem adod, elnyellek vele együtt. Hím: Ki tudja, hogy igazat mondasz-e? Nőstény: A livjathan. Elmennek a livjathanhoz, s a nőstény így szólítja meg: Tengeri halak királya! Nem tudod-e, hogy Isten küldött engem, hogy a prófétát elnyeljem? Livjathan: Igen. Hím: Mikor (t. i. hallottad)? Livjathan: Az utolsó 3 órában, mikor Isten velem játszott.³⁾

¹⁾ Igaz, hogy פירא אל ירדן Job 40.23 a behemothra vonatkozik, de Rabba ben Ula ezt a livjathanra is vonatkoztatja (B. bathr. 74b).

²⁾ Összefügg ימים ימים helyett ימים ימים olvasandó.

³⁾ Isten négy részre osztja napi munkáját: Tanulmányozza a törát, törvényt ül a világ fölött, gondoskodik az összes teremtmények tápláléká-

Ezzel a pör eldőlt a próféta és a hím kárára. Az új szálláson Jónás rosszul kezdte magát érezni és mindjárt imádkozott. De imáját Isten csak akkor hallgatta meg, midőn arra a fogadalmára hivatkozott, hogy a livjathanból lakomát fog a jámborok számára készíteni. (Jalkut Jona 550; Beth hammidras I. 97.)

A livjathant azért teremtette Isten, hogy abból egykoron lakomát (אריסטון vagy סעודה) rendezzen a jámboroknak.¹⁾ A nőstény már a teremtés óta besózva várja a nagy napot (B. bathr. 74b). A hímét azonban előbb meg kell ölni. Ez a viadal (קנייני = סוּוּוּוּוּ) egyike lesz a legérdekesebb látványosságoknak. Isten először az angyalokat küldi ellene, de minden kísérletük meghiúsul, nem bírnak vele. Erre Isten a behemothnak int, ez ráveti magát hatalmas ellenfelére s hosszú küzdelem fejlődik, melynek vége, hogy a két ellenfél kölcsönösen megöli egymást. Igaz ugyan, hogy a behemothnak levágatása nem felel meg a rituális követelményeknek (mert a behem. is részét képezi a lakomának), de ezt Isten akkor kivételesen megengedi (Lev. r. 13.3; Jalkut II. Sam. 161).²⁾

ról, játszik a livjathannal. R. Asi azonban a nap utolsó részében gyermekek tanításával foglalkoztatja Istent, mert a templom pusztulása óta Isten nem mulat. (Ab. Z. 3b.).

¹⁾ אריסטון עתיד הקיבה לעשות לעבודיו הצדיקים לעיל (Lev. r. 13.3. B. bathr. 75a, Beth ham. III 75, IV 150.) A híres lakomán a livjathanon és behemothon kívül felhordják még a זוי שדי (Lev. r. 22.10) és יוני ברי madarakat. Ez utóbbinak egy eltört tojásából kiömlött folyadék elöntött 60 falut és elsodort 300 czédrusfát (Bechor. 57b). Inni fognak alma-, gránát- és szőlőbort. A legjobbnak ígérkezik a szőlőbor, mert ez is a teremtés óta várja a lakomát. (Beth ham. VI 150. Berach. 34b). Henoch egy fát is látott, melynek gyümölcséből a jámborok enni fognak (Henoch 25 és Testam. Levi 18). Gen. 27.33: »én mindenből ettem« R. Nechemja szerint azt jelenti, hogy Izsák abban az ételben mindent megízlelt, amit a jámborok a túlvilágon élvezni fognak (Gen. r. 67.2, B. bath. 17a). Én, én 8.2 így paraphrazálja a targum: ונתן סעודה דליותו ונשתי חמר ערוק דאצטא בעבודיו מן וימא דאתברי עלמא ומימני פיי דאתתרו לצדיקא בנותא דערן.

²⁾ Lev. r. 13.3 szerint az angyalok nem avatkoznak bele a küzdelembe, de Pesz. Buber 188b az összes angyalokat küldi ellene. Bab. bathra 75a úgy véli, hogy Gabriel egyedül száll síkra vele, de csak Isten segítségével tudja legyőzni. Gabrielenek ugyan nem a harc a kenyeré, de azért készen állt a kardja a teremtés óta, melylyel amúgy en passant Szanherib seregét tönkrevverte. (Szanh. 95b. Echa r. 21.).

הַמַּלְכִּי (Kether Malkh. elején). Néhány verssorban összefoglalta a mondát Meir b. Izsák b. Sámuel († 1096 körül) az אֶרְמִיָּהּ בֶּן כִּלְיָן kezdetű költeményében. Részletesen tárgyalja még a szuk-kóth piut מֵאֵן kezdetű és sok más helyen.

Szeged.

DR. LÖWINGER ADOLF.

EGY KIS HELYREIGAZÍTÁS.

Az áprilisi füzetben közzétett dalban, a 169 lap¹⁾ jegyzetében, a német »schmausen« igéből származtattam a jargon »smiszt«, helyesebben: smüsz, smü-eszt szót. Ezzel szemben Vadász Ede ur, ez alapos ismerője a zsidó régiségeknek, arra figyelmeztet, hogy az a héber שמיעות-ból veszi eredetét. Hozzájárulok az ő magyarázatához. Értelme tehát: Amint hirlik utczaszerte...

FRIEDLIEBER.

IRODALOM.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA VII.

(Funk and Wagnalls, London—New-York, 1904. Ára kötetenként 30 K.)

Bámulatos gyorsasággal következnek az Encyclopedia kötetei egymásután. A Pauly-féle klasszikus, a Hauk-féle protestans Realencyclopédiákból csupán újabb kiadás van folyamatban és félakkora gyorsasággal sem követik a kötetek egymást, mint az amerikai zsidó encyclopédiánál. A németek is sokat dolgoznak és mégsem haladnak a tört úton oly szilárdan, mint az amerikaiak a töretlenül. Nagy erély lakozik a vezetőkből és szerkesztőkből, a melyért mély hálával tartoznak nekik az érdekelt körök, mondhatjuk a modern zsidóság. A hála annál őszintébb, mert az amerikai gyorsaság nem történik az alaposág rovására; a sietés, az elhamarkodás jelei nem mutatkoznak. Itt-ott egy sajtóhiba az idézett lapszámban, de ez lassúbb tempónál sem kerülhető ki.

A jelen kötet Italy—Leon cikkekre terjed ki, melyeknek száma 1778 és 700 kéthasábos, sűrűn nyomott lapot töltenek meg, melyeket 146 szép és tanulságos illusztráció ékesít. A hatalmas és díszes kötetten összesen 175-en dolgoztak. A munkatársak eme tekintélyes száma, kiket összetoborozni nem csekély érdeme a Funk and Wagnalls cégnek, továbbá Dr. Singer és társainak, tette lehetővé, hogy a nehéz munka aránylag rövid időn belül elkészült. A kiadók joggal hivatkoznak rá, hogy az olvasót a jelen kötetben is az egész világra kiterjedő útra vezetik, melyben nemcsak a jelent, hanem a múltat is bemutatják. Hogy ez az út felette érdekes és tanulságos, arról az Encyclopedia minden lapja tanuskodik. Abban sem tuloznak a mű anyagi és értelmi szerzői,

hogy befejezése után a mű az emberiség művelődése történetéhez a legjelentékenyebb adalékok egyikét fogja alkotni.

Mint az előző hat kötetben, a hetedikben is a tárgyalat főszakmák: Biblia, Talmud és Midras, talmudutáni Irodalom, Történet, Theologia, Modern biográfia. A szentírás, melylyel a theologusok ezrei foglalkoznak, kétségtelenül az a tudomány, melynél az olvasó a legkevesebb új ismeretet várhatja. De kellemesen csalódik, mert a bibliára vonatkozó rabbinikus és középkori zsidó adatokat és nézeteket sehol sem találja együtt oly bőségesen és alaposan, mint éppen az Encyclopediában. A többi zsidó tudományágakban ez magától értetődik, mert a szakférfiak eliteje először az Encyclopediánál egyesült közös munkára. Más encyclopedikus mű célját teljesen eléri, ha a kutatás jelen állását mutatja be a megfelelő és könnyen megtalálható helyen, a I. E. azonban a kutatásokat jelentékenyen előbbre viszi és számos ponton először kezdi meg. Különösen áll ez a zsidó theológiáról, melynek aránylag kevés a munkása, úgy hogy ez a tér, ha nem is hever parlagon, nem volt kellőleg megművelve. Az Encyclopédia e téren főképp *Dr. Kohler* alapos és találó cikkeivel a kutatásnak ösztönzésül fog szolgálni és remélhetőleg új lendületet adni.

A 19. századot a természettudományok századának nevezték. Ebben az állításban sok az igazság, de talán még több igazsággal nevezhetjük a történeti kutatás századának. Annyi érdeklődéssel és buzgósággal, mint a lefolyt században, még sohasem kutatták a multat. A föld alól kerítették elő a népek kulturáját, sem fáradságot, sem áldozatokat nem kímélve. A jelen kor gyermekének ezt a végtelen kíváncsiságát és érdeklődését a mult és emlékei iránt a zsidóság szempontjából az Encyclopédia magas mértékben elégíti ki. Az irodalom- és kulturtörténeti emlékek mellett a biográfiának is széles tért szentel és az előttünk fekvő kötet százával szolgáltatja a holtak és élők életrajzeit. Örömmel konstatáljuk, hogy hazánk szintén szép számmal van képviselve. (Kornfeld Zsigmond főrendiházi tag hiányzik).

Ezen általános ismertetés után részletes képet kellene adnunk, ha ez a gazdag tartalom mellett lehetséges volna. Nem kívánjuk ez alkalommal — mint az előző köteteknél

tettük — a fontosabb és érdekesebb cikkek czímzavait felsorolni és csupán néhányának a kiemelésére szorítkozunk. A legjelentősebb talán a *Judaism* cikk, melyet *Dr. Kohler* a reform álláspontjából írt meg, de maga utal a *Religion* és *Theology* cikkekre, melyekben a konzervatív álláspont fog szóhoz jutni. Átlátszóan és velősen tárja fel a problémákat. Valóságos monografia a *Jerusalem* cikk (118—157) képekkel és mappákkal, az utóbbiak közt van egy igen elmés történeti térkép, amely négy átlátszó levélből áll és egymásra fektetve valósággal ad oculos demonstrálja a város változásait a mult főkorszakaiban. Érdekes archaeologiai szempontból a *Kethuba* cikk (faksimilékkal Elkan N. Adler-től). Kol Nidré (történeti cikk, kóták); Landes-Rabbinerschule; Law Codification of (kimerítő cikk a rabbinikus codificatióról).

Jabneh (Jamnia) Seligsohn szerint (18a lent) már a templom elpusztulása előtt kitünt tudósai által. Ezt abból következteti, mert Joch ben Zakkai Vespasianától »Jabnet és tudósait« kérte (Gittin 56a, nem 66a). De ebből a kitételből, amely a későbbi tényekből következtet a kérelemre, nem szabad történelmi tényeket leszármaztatni. J. b. Z. azért kérte a tengerparti várost, mert mást nem kapott.

IRODALMI SZEMLE.

Sokolow Nachum héber hirlapíró, a varsói *Hazzefer*a szerkesztőjét, irodalmi működése negyedszázados évfordulóján nagyban ünnepelték és tiszteletére »Széfer Hajóbel« cím alatt ünnepi iratot adtak ki (Varsó 1904). Az 540 lapos szép kiállítású vaskos kötetben nincs egy német szó sem és az az orosz czím is szerényen húzódik meg a héber címlap alján. Az ifjú héber íróvilág jut itt első sorban szóhoz és az ünnepi irat tartalma elüt társaitól, amennyiben a cikkek többsége nem a szoros értelemben vett zsidó szakirodalomból merítvék. A mi szempontunkból kiemeljük a következőket:

Bornstein Ch. J., Szadja és Ben Méir vitája a kalendárium megállapításáról (19—189). Kimerítő tanulmány.

Ben-Jehuda E. A szóösszetételekről a héber nyelvben (199—210).

Dr. Grünhut L. A Jalkut és Simon ben Jóchai Mekhiltája (232—240). Sejtések, hogy Mekh- alatt némely helyen a S. b. J. Mehk. értendő.

Dubnow S., A négy ország gyülekezete Lengyelországban és viszonya a községekhez (250—261). Eredeti okmányok alapján, de kissé zavarosan.

Horodeczky S. A. Izráel Bruna (262—268).

Wetstein F. H. Izráel nagyjainak történetéhez (276—304). Adalékok 27 biográfiához és 13 család történetéhez.

Jaczkan S. J. Egy fejezet a chaszidismus történetéből (335—340).

Kahana D. Salamon Ibn Almuallám (341—347).

Dr. Eppenstein S. A. József Ibn Aknin »Marpé Hane-fásót« cz. m. 27. fejezete (371—388).

Dr. Posnansky S. Menachem bar Chelbo (389—439). Külön is megjelent.

Dr. Freimann A. Leda David és védekezése (455—480).

Dr. Krausz S. Zsidó ételek (488—499).

Ratner B. Észrevételek a »Megillath Taanith«-hoz (500—511).

Nöldeke Th. legújabb munkája: »Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft« (Strassburg 1904) a következő értekezésekből áll:

1. Das klassische Arabisch und die arabischen Dialekte.
2. Die Endungen des Perfekts.
3. Nomina der Form Fu'al.
4. Die Verba "ו" im Hebräischen.
5. Zur Bildung des Plurals beim aramäischen Namen.
6. Ueber einige arabische Verbalpräfixe.
7. Ausgleichung in den semitischen Wörtern für »Vater« und »Mutter«.
8. Einige Gruppen semitischer Personennamen (72—106).
9. Tiernamen mit Reduplikation.
10. Die semitischen Buchstabennamen (124—136).

Az értekezések kisebbik fele már azelőtt ki volt nyomtatva, de szerző az ujlagos kiadásnál jelentékeny változásokat eszközölt. Nöldeke, ki az összes sémi nyelvek felett királyi módra uralkodik és a syr dialektusoknak a legnagyobb élő ismerője,

nem volt tekintettel azokra az olvasókra, kik pl. a Tigré és Geez írást nem ismerik és az elég sűrűn idézett szavakat nem írta át, ami bizony kívánatos lett volna. Előttünk a legérdekesebb a személynevekről szóló értekezés. N. a zsidó neveket a Széder Hadóróthból idézi; Chajes dolgozatát az észak-sémi nevekről legalább névleg nem említi. Éppúgy Levias C. angol nyelvű talmudi aram grammatikáját sem.

A héberben a perf. pl. 3. személyének nincs külön feminuma. N. (19. lap, 3. jegyz.) több példát idéz, melyekben a Kethibben a tsz. végzet *ah*, pl. Deut. 21, 7 שֹׁפֵה stb., és ehhez azt a kérdést fűzi: vajjon ezek az alakok nem maradványai-e a régi nőnemű tsz-nak? Elkerülte figyelmét, hogy Lambert Mayer »Une Série de Qeré Ketib« cz. kis iratában (Páris 1891) ugyanezt vitatta, még pedig nem alaptalanul, mert az e fajta kethib túlnyomóan ú. n. tsz-nál fordul elő. Ez az egy példa is mutatja, milyen lelkiismeretesen őrködtek a maszoréták az írott és olvasott szöveg felett. Nem érthetünk tehát egyet N-nel abban, amit 40. l. 2. j. odavet: »die Qre's zum grossen Teile nur alte, ohne System an den Rand gesetzte Varianten sind«. Téved egyébiránt, ha azt hiszi, hogy a keréket legrégibb időben a margóra írták. Ezeket emlékezetben őrizték vagy külön jegyzetekben állították össze. Csak talmud utáni időben kezdték a lapszélre jegyezni. N. azonban nemcsak a kerékről nyilatkozik elvetően, hanem az egész hagyományról a vocalisatio tekintetében. »Nicht zu viel auf die Ueberlieferung verlassen dürfen« (40. lap lent). A theophor nevekhez (103—106) utalni kell Renan cikkére a REJ-ben (V., 161.); 110. lap 13. sor említhető még בְּקֵל — בְּתֵל (138) = Einzellaut, Stimme, Wort, oly kitétel mint בְּקֵל בְּתֵל stb. Ezen magyarázat ellen szól az, hogy a Bath Kol (l. Jew. Encycl. s. v.) az emberi hangtól elütő hangot jelent; továbbá nem érthető, miért nincs בְּקֵל בְּתֵל hisz »kól« himnemű? — Miért pontoz N. 26. lap בְּתֵל-t? — Jer. 42, 6 a kethibben אֵל (= אֱלֹהִים) fordul elő. »Doch ist diese nur einmal vorkommende Form sehr unsicher« (27. 4). De minthogy az újhéberben az a rendes 1. sz. tsz. névmás, egyáltalában nem bizonytalan és cseppet sem lehetetlen, hogy népiesen már Jeremiás korában is így hangzott.

A héber szavakban több sajtó- és íráshiba van, de

technikai okokból csak a sorszámot jegyezzük ide: 18, 9 alulról; 20, 18 és 23, 19; 22, 22 (עֲרֵב: olv. עֲרֵב és törlendő az első jod); 55, 4, 17, 9 olv. »3. sg. m.« h. »3. sg. f.«.

*

A »Mekize Nirdamim« idei (19. évf.) kiadványai kissé elkésve jelentek meg, de a jövő évi annál korábban fog a tagok kezéhez jutni, mert már sajtó alatt van. A négy füzet címe a következő:

1. Széfer Haittim (befejező [2.] kötet).
2. Leket Jóser I.
3. Jehuda Halévi Divánja (utolsóelőtti füzet).
4. Gyűjteményes kötet kéziratok kisebb adalékokból.

A legjelentékenyebb kötet, mint maga a jelentés kiemeli, a 3. pont alatt jelzett. Az Egyletnek több mint 300 tagja van, Jeruzsálemben egy (Grünhut). A tagok zöme az európai fővárosokból és New-Yorkból kerül ki. A kiadványokat esetleg még ismertetjük.

*

»Stimme der Wahrheit« cím alatt Schön Lázár szerkesztésében (Würzburg, Philip N. kiadó) évkönyv fog megjelenni, melyben a cionizmus fény- és árnyoldalai szakszerűen lesznek ecsetelve. A legkülönbözőbb irányok fognak szóhoz jutni, még pedig szakértők részéről. A szerkesztő reméli, hogy a nyilvános tárgyi diskusszió által a cionizmus az összeséggel harmóniába kerül és a gyakorlati térre lép eddigi felhős magaslatáról. A szerkesztő mindenkit szívesen lát munkatársul.

*

Dr. Grünhut Lázár kitünő munkatársunk Jeruzsálemben nagy erélyvel dolgozik a szakirodalom, különösen a midras-irodalom terén és legújabban az Irodalmi hírekben említett füzettel az elveszett Jelamdeni midras rekonstrukciójában jelentékenyen előrehaladt. Anyagi okokból csupán a יֵשׁב־נח részét adta, de, mint előszavában jelenti, nemcsak a tóra egész első könyve, hanem a többi is teljesen kész és csupán anyagi okokból nem adhatta sajtó alá. A mű vásárlói (4 frank) tehát a mű haladását is előmozdítják és reméljük, hogy olvasóink ezt a több szempontból fontos és használható művet beszerzik (Kauffmann J., Frankfurt a/M.). A források, melyekből G. az anyagot meríti, első sorban a két kinyomott Tanchuma, az

újabban napfényre került Jalkut Ha-Makhiri, melyből ő maga is kiadott egy részt. De ezeken kívül nagy szorgalommal gyűjtött az egész régi irodalomból. Az ismertető jelek, melyek alapján az egyes részleteket a Jelamdenunak tulajdonítja, különféle és úgy ezekről, mint a Jel. egyéb problémáiról a rekonstrukció befejezésére ígért nagy bevezetésben fog nyilatkozni. Az összeállításán kívül szerző itt-ott új magyarázatokat is ad.

Futólagos átnézés azt mutatja, hogy a nyomás korrekt, csupán 39. l. 16. sorban יֵשׁב־נח sajtóhiba. — 29a lent יֵשׁב־נח nem helyes olvasat, mert »férfi fia férfinak« nem ad értelmet. G. azt hiszi, hogy mint יֵשׁב־נח körülírása = Noé Ádám fia (mely utóbbi szintén a szőlőtőkét élvezte). De ez nincs benne a kitételben és különben sem mond semmit. Helyesebb a nehezebb olvasat az ismert szabály értelmében, hogy a nehezebből lesz a könnyebb, tehát valószínűleg יֵשׁב־נח = földműves (l. Krauss s. v.). — A bábél-bibél korban talán nem érdektelen a következő tudósítás (3. század vége): A babyloni torony, melyről Gen. 11. fejezete szól, harmadrészt leégett, harmadrészt elsllyedt, harmadrészt még áll (Grünhut 34. l., 30. szám). — G. feltűnőnek találja, hogy Levi tradál Sámuel bar Nachman nevében (43. l., 6. jegyzet). Ez azonban többször fordul elő és nincs semmi kronológiai nehézség (l. Bacher, Agada d. pal. Amoräer I, 481, 4 és II, 301, 2).

*

Lunz A. M. jőnevű héber kalendárium a az ideivel az első évtizedet érte el (Litterarischer Palästina Almanach, Jerusalem, 1904). Az irodalmi dolgozatok az idén nem oly változatosak, mert részben fordításokat közöl. Ilyen Franco, Zsidók története a török birodalomban, melyet mi is ismertettünk, továbbá Schick asszony (keresztény) cikke az arabok hitéről a gonosz szellemekben. De azért most is érdekesek. Több vers és szépirodalmi közlemény mellett tudományos dolgozatok is találhatók, melyek közül kiemeljük a következőket: Elfelejtett mondák kronológiai sorrendben (Lunz, folytatás); Palesztina határai (Prizul A. 1525. Az irodalomban »Farissok«-t találjuk); R. Zéra élete (Bermann. Bacher, »Agada«-ját nem ismeri). Befejezésül felsoroltatnak a-b-c rendben az Almanachban 10 év alatt megjelent cikkek. Feltette érdekes és tanulságos »Az év története«.

*

A babel-bibel-vita által felszínre hozott iratok közt kiváló helyet foglal el *Jeremias A.* közel 400 lapos műve: »Das Alte Testament im Lichte des alten Orients« (Lipce, 1904), melyben nem egyes pontok, hanem valamennyi szóba kerül. Szerző, evangélikus lelkész, ki egyrészt a szélső kritika zászlajára esküdött fel — az assyriológiában is Wincklerhez huz — másrészt azt vallja: novum testamentum in vetere latet (VI). A fő azonban a tárgy és e tekintetben J. dicséretes szorgalommal hordta össze az ó-keleti emlékekből mindazt, ami a biblia megvilágítására alkalmas, vagy legalább hite szerint alkalmas. 25 fejezetre osztja az anyagot, egyet-egyet szentelve a teremtés, a paradicsom, az eredendő bűn, a vizözön stb. bibliai elbeszéléseinek. Az ilyen problémák persze csak feltevésekkel oldatnak meg. Ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes. Szilárdabb a talaj ott, hol reáliákról van szó. Figyelemre méltók pl. nézetünk szerint azok az adatok, melyek a hetes számra és a hétre, a népek táblájára (Gen., 10. fejj.), Izrael-Juda politikai történetére s hasonlóra vonatkoznak. Nem tudomány az, amely a régi izraelitáktól a monotheizmus érdemét el akarja vitatni csupán azért, mert azok ivadékaik még élnek és mert — tudatosan vagy öntudatlanul — röstellik, hogy a germán ősök, a görög-római kulturvilág nyomait követve, behódolt a zsidó szellemnek. A jövőt lehet irányítani, de a multat nem. Az ilyen törekvés azonos ama másikkal, amely Jézust árjává akarja megtenni. Sokkal több következetességet mutat az az irány, amely ugyanezen érzelmi momentumoktól hajtván, a kereszténységet általában megtagadja és a pogányság ősgermán alakját akarja helyre állítani. A zsidók, ha önző szempontból néznék ezt a mozgalmat, nyugodtak lehetnének — a pogányok őket nem bántották.

Az idevágó passus jellemző mint typus és így hangzik: »Wie in den Religionen aller Völker, so hat auch in der babylonischen Astralreligion unter erleuchteten Geistern ein gewissermassen *latenter Monotheismus* geherrscht, d. h. es hat Vertreter der höheren Erkenntniss gegeben, die in den Erscheinungen der Gestirne und des Naturlaufs die Macht-offenbarungen *einer* grossen göttlichen Gewalt erkannt hat« (47. lap). Ezek a felvilágosodott szellemek valamennyien Jeremiások voltak.

Ez a kitétel »nevében«, amely a bibliában és az új testamentomban sűrűn használtatik, és különösen az utóbbiban magikus jellegű, szerző szerint (31, 2 és 52, 2) assyr hatás alatt keletkezett. A szó, a név varázserejét az egyiptomiak még nagyobbra tartották mint az assyrok és valószínű, hogy innen ered. Jakob (Im Namen 1904) szintén ez utóbbi nézetet vallja. »Az ó-zsidó bűvészet«-ben összeállított adatok a babyl. talmudból minden varázst Egyiptomra vezetnek vissza, ami már azért is figyelemre méltó, mert a talmudisták Babylóniában, az assyr-babyloni szellemi élet egykori színhelyén éltek.

Azt természetesen nem állítjuk, hogy a zsidókra az assyr-babyloni babona semmiféle hatást nem gyakorolt volna, csak azt mondjuk, hogy Egyiptom szolgáltatta a túlnyomó részt. Érdekes assyr párhuzammal szolgálhatunk a tefilla (semóne eszré) második benedekciójának eme formulájához: »fel-támasztja az elesetteket, gyógyítja a betegeket és feloldja a megkötötteket.« A Surpu-varázsformulákból Jeremiás a 31. lapon a következőket idézi:

»Den Kranken zu heilen, vermagst du,
den Gefallenen aufzurichten, vermagst du,
dem Schwachen aufzuhelfen, vermagst du,
ein böses Geschick zu wenden, vermagst du.«

Konstatálhatjuk, hogy az első és második sor azonos a tefilla kitételeivel. De a negyedik is azonos, mert מְרַחֵם אֲבוֹתֵינוּ eredeti értelme: a (varázs által) megkötöttek feloldója és »a sors megforgatója« az assyr formulában szintén a varázs alól való feloldást jelenti. Szaadja szidurjában még egy epitheton van: וְיִשְׁעוּן לְאֲבוֹתֵינוּ a szegények támogatója. Ez meglepően hasonlít a harmadik sorhoz: dem Schwachen aufzuhelfen. Természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy a tefilla szerzője kora Berlinjében Delitzsch Babel-Bibeljét hallgatta, hanem azt, hogy bizonyos formulák közkinccset képeztek és a zsidók érdeme az, hogy lelkükben minden gondolat és minden kitétel az egyisten bélyegét veszi fel. Ha az assyriológusok a talmudot ismernék, kétségtelenül számos párhuzamra bukkannának és szövegeik némely pontjait is biztosabban fejtenék meg.

Az első keresztények zsidók voltak és magától értetődik, hogy csakis az akkori zsidók állapotából ismerhetők meg. Az új-testamentum buvárai azonban a zsidó irodalmat nem kutatják és a zsidó psychét sem értik. Nem csoda, hogy kutatásaikban ide-oda tévelyegnek. Erről újabban Dobschütz E. művéből győződöttünk meg (Probleme des apostolischen Zeitalters. Lipcse 1904). Nyomatékosan emlékeztet arra, hogy Pál zsidó volt és hogy kivüle is voltak a törvénynek ellenségei. Mi azt hisszük, hogy erős áramlat volt a zsidóságon belül. Csak e feltevés mellett érthető az, hogy a tannaitikus midrasban lépten-nyomon találkozunk a törvényeknél e bizonyítással: nemzedékekre szól (ledóróth). A jeruzsálemi őskeresztények azonban fanatikus törvénytisztelők voltak és a szentföldi zsidókeresztények évszázadokon át megmaradtak ezen életmódnál. Egy példával illusztráljuk, hogy Pál csak a zsidó nyelvhasználatból érthető meg. Az istentisztelet leveleiben két görög szóval jelöli: *λαρραία* (Rómaiak 12, 1) és *δουλεία* (I Thessal. 1. 9; Róm. 14, 18; 16, 18). Az előbbi papi szolgálatot, az utóbbi szolgálai szolgálatot jelent. Dobschütz 72. lap ebből bizonyos következtetéseket von, pedig világos, hogy az עבדות szót fordítja, amely mindkettőt jelent, de rendesen az utóbbit. Az áldozati kultuszt Pál — épugy mint a rabbik — nem becsülte annyira, mint az imát, ép ezért többször használja a *δουλεία* szót. Érdekes nyilatkozatot tesz D. (és mások): »Im ganzen wird doch von diesen Judenchristen in den paulinischen Gemeinden gelten, dass sie in sittlicher Hinsicht das Rückgrat derselben bildeten« (84).

*

Gottheil R. J. H. és Jastrow M. jr. »Semitic Study Series« gyűjteményt indítottak meg, melyben a sémi irodalomból kisebb terjedelmű klasszikus szövegeket, rövid jegyzetekkel és szótárral ellátva, bocsátanak közre. Az eszme felette szerencsés, az érdeklődők olcsó pénzért jutnak tanulmányaikhoz szükséges irodalmi eszközökhöz. Ebben a gyűjteményben a 3. szám Szirach héber szövege *Lévi Israeltől*, ki nagy munkát irt az ujonnan felfedezett Szirach-töredékről és számos cikkben foglalkozott velük. Az eredeti cím: »Semitic Study Series. No. III. The Hebrew Text of the Book of Ecclesiasticus edited with brief notes and a selected glossary by. I.

Lévi«. (Leiden 1904. ára 3 márka). A kiadó velős bevezetés után lenyomtatja a szöveget és felvilágosító jegyzetekkel kíséri és a végén a bibliában elő nem forduló szavakról és fordulatokról kis szótárt állít össze angol és német nyelven. Az egyik kézirat használja a kettőspontot (szóf pászuk) a versvég jelölésére (VIII. lap). Mi ezt nem tartjuk a régiség jelének, a régiebb jel a verskezdet jelölése volt (ros pászuk). Hasonló füzetet adott ki Strack H. L. Mindkét kiadás kezelhető, tetszetős, jó és olcsó. Az 51. fej. érdekes zsoltár, melyben a semóne eszré néhány benedikciójára találunk czélzást, mit L. kiemel. De 51, 9-hez יְהוָה יִמְלֵךְ קִלְיָהּ hez nem utal senki. Ézs. 29, 4-re, hol ugyanez a gondolat több alakban jut kifejezésre.

*

Achelis Th. »Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft« (Leipzig 1904. Sammlung Göschel) rövid áttekintést nyújt erről az új tudományágról. Az összefoglalás benyomásunk szerint nem elég világos, de arra elég világos, hogy mindenki meggyőződhesse belőle, hogy az ez irányu, a vallásokat herbariumszerűen tárgyaló munkák a vallásosság emelésére a nagy közönség körében egyáltalában nem alkalmasak. A tudósok számára valók, kiknek megállapodott nézeteik vannak, de nem a laikusok számára, kiket könnyen megtévesztenek.

*

A jemeni targum-kéziratok, melyek felső pontozással vannak ellátva, kiváló fontossággal bírnak, mert a kiadások szövegei önkényesen vokalizáltattak. Berliner a sabbionettai pentateuch-targum kiadást, amely hasonló kéziratból folyt, újra lenyomatta, Praetorius pedig Jozsua és Birák targumát nyomatta ki és Merx is szolgált töredékekkel. Most *Silbermann S.* az Ezekiel-targum első tíz fejezetét tette közzé (Das Targum zu Ezechiel. Nach einer südarabischen Handschrift herausgegeben. Mit einer Einleitung und Varianten versehen. Strassburg i. E. 1902). Szigorú következetesség azonban ezekben az aránylag gondos kéziratokban sincs és úgy látszik, hogy ilyen az ókorban sem létezett. Idevágó példát említettünk »Tanulmányok« 29. lap, 2. jegyzet, melyre az előttünk fekvő szövegben is bukkanunk (9. lap lent).

*

Bohn F. is azok közé tartozik, a kik a rabbinikus irodalmat megkóstolták és tudományukat a zsidó vallás elleni polémiára használják. »Der Sabbat im Alten Testament und im altjüdischen religiösen Aberglauben« (Gütersloh, 1903.) cz. iratában a biblia és a talmud szombatját ismerteti. Sok helyes állítást találunk nála, pl. 6. lap az assyr-babyloni és talmudi-rabbinikus irodalom összehasonlításából várható eredményről, 12. lap a kritika eljárásáról, hogy egyes szavak külön-külön forrásokat jellemeznek. Helyesen hangsúlyozza, hogy a biblia csekély terjedelménél fogva nem szolgáltat elég bő anyagot a kritikai elvek megállapítására (15.), hogy a törvények régiek és hogy az izraelita vallás pl. az egyptomival stb. szemben igen egyszerű (15—17). Az is csak helyeselhető, hogy Bohn a biblia megértése céljából a hagyomány tanulmányozását ajánlja. 88—97. polemizál a zsidó szombat ellen, különösen a törvények ellen. Pedig az élet a zsidó felfogásnak ad igazat. Maga az állam oktrojálja a vasárnapot és a vasárnapi munkaszüneti törvény bonyolultabb, mint az igazán nehéz Sabbath-traktátus. Ha nem élne a Szanhedrin feje, a kereskedelmi minister, ki minden gobos csomót ketté vág, akkor különb pilpul keletkeznék, mint a milyet a legsötétebb jesiva lát. Törvény nélkül nincs intézmény és a történet a zsidóknak ad igazat. Bohn 55—57. a babyloniai, 57—62. egyptomi kalendáriumi részleteket közöl, melyek azért érdekesek, mert középkori héber iratokban hasonmásaikat találjuk. »Man freit am Sabbath« (94. l.), Honnan vette ezt Bohn? Sajtóhibák vannak a héber idézetekben: 13. l. lent; 22.; 91.; 95. Bohnnak az angol és amerikai vasárnap sem tetszik.

*

Daiches Samuel »Altbabylonische Rechtsurkunden aus der Hammurabi-Dynastie« (Leipzig 1903) tanulságos irat a talmudi jog szempontjából, mert Keleten a stabilismus régente oly nagyfoku volt, hogy a közölt 26 szerződésben, melyek állítólag 4000 évesek, nem alaptalanul keresünk analógiákat a félig sem oly idős talmudi joghoz. A személyek rendesen saját és atyjuk nevével jelöltetnek: X fia Y-nak (6. l.). Két tanúnál kevesebb nincs a szerződésen (u. o.), de van 10—15 is. Az eladók többnyire nők (8.). Ez talán úgy magyarázható, hogy a férfi a földet nem adta el, mert maga mívelte. De ha

meghalt, felesége és leánya kénytelenek voltak a birtokot eladni. Hogy papnők eladják örökségüket, érthető, mert nem mentek férjhez. — »Der Sklave galt in Babylonien als eine Sache und wurde auch als eine solche gekauft« (8. l.). Érdekes, hogy a talmudban vita tárgya, hogy a rabszolga ingó-e vagy ingatlan. Az elfogadott nézet az utóbbi (Bába Meczia 100b s több helyen). A rabszolga atyját sohasem nevezik meg: »Der Vater wird nie genannt. Das geschieht nur bei Freien« (9). A palesztinai patriarkha rabszolgái kivétel nélkül *Tabi* és rabszolgánői *Tabitha* nevet viseltek. — A tábla írója mindig aláírta nevét (28. lap). Voltak aszonyok is, kik az írásmesterséggel foglalkoztak (55) (?). A tanuk némely esetben pecsétjüket nyomták az okmányra, az eladó körmét nyomta a táblára (u. o.). A talmudban a tanuk aláírását »pecsételésként« szóval fejezik ki. — A 23. számú szerződésben a férj és feleség együtt szerepel mint eladó és Daiches helyesen hivatkozik (86) a talmudi מלכא-*re*. — Végre idejegyezzük a 23. számú (84. lap) okmány német fordítását:

»Eine Sklavin namens Belti-magirat, und ihr Kind, die Sklavin des Šarrum-Rammān und der Hammurabi-šamši, hat von Šarrum-Rammān, dem Sohne des Rammān-nasir, ⁵ und der Hammurabi-šamši seiner Frau Nabium malik, der Sohn des Rammān-nasir, gekauft und als ihren vollständigen Preis ¹⁰ 17½ Sekel Silber bezahlt. Niemals wird einer mit dem anderen prozessieren. Bei Marduk und Hammurabi ¹⁵ schwuren sie.

Vor Igmillum, dem Sohne des Imguria. Vor Sin-bēliāni, dem Sohne des Sin-ikišam. Vor Ibik-Arahtum, dem Sohne des Ikili-babašu. Vor Arad-Ištar, dem Sohne des Adianniam. ²⁰ Vor Avēl-Nabium dem Sohne des Ana-Sin-iselli. Vor Nabium-malik, dem Sohne des Imgur-Samaš. Vor Mardukilu und Tutu-nišu, den Söhnen des Rammān-nasir.

Am 21. Tebet ²⁵ des Jahres, da Hammurabi der König auf Befehl Anus und Bels die Mauer von Maer und Malga zerstörte.*

Az aláhuzott szavak állandó formulát képeznek. Az aprószámok a sorok számait jelzik.

UJÉVI REFLEXIÓK.

— A tóra befejezésére. —

Itt van az ujév ujra
S elolvassuk megint
Halála közeledtén
Hogy Mózes mire int.
Az eget és a földet
Tanukul hívta fel
S ma ellened vallanak
E tanuk — Izrael!

Az eget elfeleded,
Az azur kék eget
El Mózes tanítását
A szent törvényeket.
A jóslat im bevállott
Hogy Jesurun kövér
És kirugott a hámból
Csak lelke ösztövé.

Mózes tanításából
Nincs benned tartalom.
Tudatlanul ezt valld:
Már elavult nagyon
S a míg a többi népek
Abból meritenek,
A te vallásod gyengül
A te hited beteg!

*Oh elromlott utódok!
Konok, rossz sarjadék!
A föld is ellened vall,
Nemcsak a magas Ég!
A földi életed is
Olyan derütelen,
Az örömeid léhák
Az élved szertelen.

Ám, bár tanuk az Ég s Föld
Hogy Mózes jósolá
Izrael sarjadéka
Hűtlen lesz jó soká:
Áldást is mondott aztán
S támadtak mesterek
Miről szolt ez a harmat
Az égi permeteg.

Mózes tana ma már csak
Egy kis körre szorul,
Ezek szítják, élesztik,
Szent lankadatlanul
A mózesi nagy áldást
Rád hinti e sereg.
Papjaid s tanítóid
E lelkes emberek!

Mi tant ránk hagyott Mózes,
Hiven ápolják ők,
Izrael tanítói.
E hű zászló vivők.
Oh küldjete hozzájuk,
Hát minden kisededet.
És Izrael házára
Egy sebb jövő nevet.

*S ez élettel és musttal
Oly gazdag houban itt
Büszkén mutathatjuk majd
Izrael táborit.
Külön kell hogy buzogjon
Jákob forrás vize
Igy ömlik szent forrásként
Hazánknak szivibe.*

S boldog lész vert Izrael!
Ki veteszkedik veled?
Ha pajzsodként felöltöd
Ósi fenségedet!
Ha vissza térsz a tanhoz
Mit Mózes hagyott rád,
Ha ápolod kertedben
Ez örök élet fát.

S az új évben majd folyton
Mózes áldása hull.
Oh térj vissza e tanhoz,
Ne hagyd el botorul!
És minden ellenséged
Tagadja majd hogy az,
S az ormokon fenn lépdelsz
Hol virul a tavasz.

GERŐ ATTILA.

A HANGYA ÉS A BOLHA.

— Alcharizi makamája. —

IV.

Két költő verseny hévvel:
Melyikük győz énekével.

Hémán az Ezrachita szol:

Ezelőtt régen, — ifjúságom idejében — két férfit lát-
tam, — küzdve bátran, — mint bős csatákban — a hős
leventék; — kard gyanánt nyelveket fentek, — íj volt ajkuk,
nyíluk a szó — és a czivakodó — férfiak köré összeszaladt —
egy egész csapat — bámuló ember, — zúgva, mint a tenger, —
torlódva, mint a hab, — mely egymás fejére csap. — A ver-
sengők egyike vén — élete estidején, — a másik ifjú volt,
friss, erős, — de mind a kettő fűrge hős. — Mint két
oroszlán, ha összecsap, — vagy két sas, ha szárnyra kap — s
egymásnak fent a levegőben — osztják bőven — a csapásokat
elkeseredten: — úgy harcoltak ők is ketten. — Az egyik
szól: »Én dalnok lettem, — mihelyt megszülettem; — isteni
ihlet szállt meg engem, — a legszebb dalokat csak én zen-
gem!« — De a másik büszkén felel, — és fejét édig emeli
fel: — »A dal királya vagyok én, — uralkodom a költők
seregén!« — És midőn harczuk lángoló nyelv, — szilajul az
eget verve, — kitört vad mennydörgésbe, — nem sokat késve —
a bíró elé léptek, — orozáik étek — szemek villámokat
szórtak — és ekként szóltak: — »Megkövetjük bíró urunkat
szépen, — ha ráérne épen, — döntene kettőnk pörében, —
az igazság körében.« — Mire a bíró így felelt: — »Adjátok
elő hát a pert, — hogyan támadt, miből kelt; — majd én
igazságot látok — s a bűnöst sújtja átok!« — Erre az öreg
kezdte: »Uram, kérlek esedezve, — reám hallgass, én mondom
el néked — a hallatlan merészséget, — mit elkövetett ellen-
felem, — aki perel velem, ki az égbe szállna, — pedig nin-
csen szárnya, — ki velem akar vetekedni, — holott ereje
nincsen semmi.« — De a fiatal szavába kapott: — »Hej, de
büszkén süt a napod! — Az égről tekintesz le rám, — no
lássuk hát igazán, — miből áll a hősiséged, — mely oly
gőgössé tesz téged; — sovány-e, vagy kövér? — izmos-e, vagy
öztövé? — Mutasd meg a sereged', — melylyel levered —

az ellened: — erős-e, vagy gyenge? — tapasztalt, vagy zsenge? — Nyílt síkság-e a harcztered? — vagy tán jobban kedveled — a zárt helyet? — Majd ha titkaid ki lesznek tárva, — száll csak gögöd dölyf szavára, — az igazság fény-sugára! — Most az öreg szólt közbe újra: — »A hiúság ni, mily nagyra fújja! — Hogy mersz te versengni énvelem? — költészetforrás a kebelem; — szívemből bugyognak a gondolatok; — a kicsiről is nagyokat gondolhatok; — nyelvemről ömlenek — az ötletek, — melyekkel magasba lökhetek — minden hitványt, alacsonyt — és porba dönthetek — mit a világ fénybe vont. — És ha te a szélvész társnak fogadod — s a vihar volna csatafogatod, — ha hozzád a felhők is zsoldba állnak, — a gyors villám hadfutárnak, — és a csillagok nyilakként hullának — parancsodra, mint a zápor, — akkor sem lehetnél olyan bátor, — hogy velem kibírd a harcot! — Azt hiszem, csuf kudarcot — vallanál, ha megfogadnád — zengeni a gyenge *hangyát*, — melyet mindenki megvet, — s te magasztalására lelnél kedvet».

A fiatal közbevág s így felel: — »No ehhez még csak óriás se' kell! — Vagy tán megijed, — azt hiszed, — a tövis-től Libanon czédruza, — ha támadna köztük vad tusa? — kérésedre megfelelni: — nékem semmi! — S ha éppen úgy akarsz, — meglesz tüstént kívánt dalod».

És így szólt a *hangyáról*:

A porszülte gyenge cseléd, — hogy megkeresse eledelét, — felfegyverkezik, mint a vitéz — s minden bajnak szemébe néz. — Dereka keskeny, lába vékony, — azért oly mozgékony. — Fekete, mint a kémény korma, — mégis takaros, csinos forma, — mintha Éva leánya szülte volna. — Még mielőtt a hajnal pírja — fényes nevét az égre írja — feketébe öltözik — s helyről-helyre költözik. — Minden kapu még be van csukva — s őneki már nincs nyugta, — elindul a rögös útra, — járkál, bolyong völgyön, hegyen — majd városba, majd rétre megyen, — hogy kenyérre szert tegyen. — A télen át — bújja hajlékát, — de amint jön a nyár, — amelyre vár, — lábát útnak indítja már — s nincsen oly messze határ, — hová bátran el ne menne, — hosszú út, mit meg ne tenne, — mintha öröme telnék benne. — Felkapaszkodik dombra, hegyre, — szalad, futkos, kószál egyre; —

sohse' pihen, sohse' fáradt, — akár egész nap is járhat, — s mindenütt csak szedeget, — míg össze nem gyűjt eleget. — Olyan vézna, gyenge, piczi, — s a legnehezebb terhet viszi. — Barlangokat fúr a földbe — s a mezőn kalászt tör le, — hogy magtárát teletöltse. — Otthon nincsen, csakis éjjel, — míg nappal kóborol szerteszéjjel. — Csak a hidegtől fél — s azért ha jön a tél, — elbúvik s nyugodni tér. — De mihelyt a nyár szárnyra kél, — s minden új életet él, — ő is kimegy, ha pirkad a hajnal, — a munkás rajjal — szelid zajjal. — És ha az aratás ideje jön el, — midőn a szüret is már közel, — ő is serényen munkára készül, — hogy a szérüből jusson neki is részül; — kikiséri az aratókat a mezőre, — buzgón siet előre — s közéjük elegyedik — midőn a kalászt rendbe szedik; — majd a kévék közt serénykedik, — sürög, forog előre, hátra — és senki se' bántja; — a kalászokat szedegeti, — de nincs, ki ezért szólna neki. — Hisz' az áldás bő és friss, — jut belőle neki is! — A szérüben lesz majd elég, — hadd szedjen a szegény cseléd! — »Miért bántanók? — mondják az aratók, — hisz annyit kínlódik, annyit szenved, — gabonája alig termett; — bizonyára — üres az éltására!« — Majd a hajnal hasadtára, — felkeresi a kopár tarlót, — hogy a kalászt, mely a sarlót — szerencsésen elkerülte, — összegyűjtse. — A sors megáldotta fűrgé észszel, — azért merészel be, — hogy elmenni bármily messzire, — hogy élelmét onnan szerezze be, — hogy eltegye — a szükség idejére, — hogy éhség ne érje. — Mint szeme fényére — vigyáz minden magra, — a föld alá rakja, — hol hozzá nem férhet az eső árja, — mert magába zárja — a rejtek homálya. — És midőn a téli idő — dühöngve jő; — hóruhát ölt — a gyászoló föld, — a hideg elül — minden a házba kerül, — s az utcán senkit se' hagy — a csipkedő fagy: — akkor megnyílik az ő kincstárja, — hogy háza népe elé tárja — a bőséges eleséget, — a mely végett — annyit fáradt nyári időben; — de gyümölcsözött is bőven. — Tettei tanúságot tesznek — az embereknek, — milyen bölcs a teremője. — Boldog, aki tanul tőle; — de jaj a restnek, ki rá nem hallgat, — ki a szorgalmat és a fáradalmat — tőle el nem lesi! — Szükség és nyomor körülveszi, — szomorú sors vár rája; — elhagyott lesz, mint az árva, — csókot nyom majd az inség ajkára — s a bánat lesz dajkája!«

»A barna lány, a hősi vér,
Ki minden lánynál többet ér.
Derekat fürgeség övedzi
És más övvel biz' nem cserél!
Fekete, mint a myrrha, pedig
Rá myrrhapára sohse' ér.
Minden hajnalban utnak indul,
Egy percznyi időt sem fecsél.
Rövidre méri éjszakáit,
Mert minden gondja a kenyér.
Kimegy korán a munkásrajjal,
Miként ha rá is várna bér.
És gabnát gyűjt a szűk időkre,
Mig magtárába belefér.
Dus készletét a földbe rejt.
És reszket minden magsemér'.
Barlangokat váj ki magának,
A pokol sincs tán olyan mély!
És odahordja gyűjteményét,
Miből a sivar télen él.
Más birtokára jár el lopni
És rajta kapják, még se' fél.
A nyáron át szabadban járkál.

Az elbeszélő szól:

Midőn dalának serlege kicsordult, — társához fordult —
s így szólt: »Ezek azok a dalok, — melyekre büszke vagyok,
— melyek a szívet bámulatban hagyják, — a lelket elragad-
ják, — melyek mindegyike fényben gazdagabb, — mint a nap.
— Magadfajta emberek — ne is merjenek — ezek hallatára
szót emelni. — Csak ki illet képes énekelni, — lehet büszke
dalára — és magára. — Tán összehasonlítod magad velem? —
Hiszen rádlővelem — nyilaló haragom záporát! — Vagy tán
reád szállt — az isteni szellem, — mely eddig engem —
ihletett meg énekemben? — Vagy néked egy: — völgy és
hegy? — Egy a göröngy — és a gyöngy? — az éjhomály —
és a napsugár? — Mióta ölel az ének téged? — Mióta nőtt
meg bölcseséged? — Tanúm az ég, — hogy ha még — oly
hatalmas volnál, — hogy a hajnalnak is parancsolnál, — hegye-
ket szakíthatnál ki tövestül, — tengereket hasíthatnál keresz-
tül, — a gönczöltszekérrel kísértetnéd magad — s egy csillag-
ezred volna szolgálhadad, — az égig emelnéd pajzsodat — s
pirulna fénye előtt az alkonyat, — akkor sem versenghetnél
énem! — Megszállna a félelem, — azt hiszem, — ha fel-
adnám én neked, — hogy a *bolhát* zengje éneked!«

Erre vígan közbeváág a vén: — »Ettől bizony nagyon
félelek én! — Gyenge ahhoz a törpe lepke, — hogy a tigris

De elbuvik, ha jön a tél.
S előre készít eleséget.
Miből, ha majd nyugodni tér.
Gond nélkül, biztos hajlékában.
Dus kényelemben éldegél.
Mert ha az aratás elmúlik.
Ő már csak eltemetve él.
Elzárkózik, miként Jerichó
És senki hozzá be nem fér.
De maga töri fel ajtóit.
Ha fűjni kezd a nyári szél.
Sietve hagyja el lakását
S kenyérért messze utra kél.
Tán bolygással akar bűnhődni.
Mert egész télen át henyél?!
A férfiak még mind alusznak.
Üres még minden utca, tér.
És ő már futkos mint a kalmár.
Ki minden perczért pénzért remél
Vaj' hol tanulta, hogy az embert
Úgy megfenyítse lustaságáér?!
A rest még ágyba nyújtózkodik
S ő már a hajnallal beszél!«

megijeszsz, — Sasokat nem ejteth rettegésbe — a legyeknek
zümmögése! — Azt hiszed, ezzel rámijesztesz? — Lesz még
egy kis erőm ehhez! — Ne félj, nem fogtál ki rajtam, —
mindjárt el is zengi ajkam — kívánt dalod', — ha úgy akarod!«

És így szólt a bolháról:

A ravasz szerecsenfi, fekete, mint a szén, — hízik a
gaszag kenyerén; — nincsen íjja, nincsen töre, — mégis
rátámad férfi-nőre — és tüzes üszköt lehel a bőrre, — mint
egy égő kemence csőre. — Tolvajként a házádba tör — és
rubádat veszi magára föl; — besurran háló-szobádba, —
melléd fekszik a puha ágyba — és húsodat tépi, — mert nem
jutott néki — nappal elég eledel — és ezt pótolnia kell! —
Midőn éjjel a szende álom — letelepszik szempilládon — és
varázsával elaltat, — minden nesz elhallgat: — akkor lép
elő lábújjhegyen, — hogy kárpótlást vegyen, — mert egész
napon éhezett — és dühödten szívja véredet. — Éles karmait
mártja beléd, — hogy testedből szerezze eledelét. — Lehet
háború, lehet béke, — a kegyetlen mindig fürdik vérbe; —
és ha kezded utána nyúl, — feltarthatatlanul — elszökik' elő-
led — és gunyt űz belőled. — És ha kedved támadna üldözni
őt, — mérd ki jól a drága időt, — mert alig mulik pillanat
— és ő már valahol kint szalad, — nyargal tuskén, bokron
át — és bottal ütheted a nyomát! — Sőt ha olykor eléd
villan — kezedből is tova illan, — mintha hirtelen szárnya
nőne, — eltűnik a levegőbe, — gyorsan, fürgén, mint a sas
— és utána többé ne kutass! — A szép lánykák — is meg-
járják — bizony elég gyakran vele, — himzett pongyolájukba
búvik bele — és pajzán kedvvel tele — csipkedi csipőjüket
és derekukat, — vagy mellök lágy halmán kutat — és választ
magának menhelyet, — honnan elűzni őt nem lehet. — Nem
bánja ő, — lehet férjes nő — vagy hajadon, szűz, — lángolón,
mint a tűz, — hozzátapad szenvedélylél — és vele hál egész
éjjel. — A piruló lányka, — kétségtől hányva — panaszosan
kiabál, — de segítséget hiába vár, — mert bizony nem talál
megmentőre. — És ha kérdik tőle: — mi a baj? — miért
a jaj — és a zaj? — elpanaszolja szegény: — »Rámtámadt
a szerecseny-legény, — vérem hogy lázad, — elmondani is
gyalázat, — erőszakkal ölembe szállt — és mint myrrha-
csokor, keblemen hált, — egész éjjel gyötrött, kínzott — és

fájdalmamtól szinte hízott. — Betakarom — csípőm, karom, — de hiába, — hatalmába — kerit mindent, mint az áldozár, — ki mindig a legjobb részre vár. — Oda kell adnom — szűzi arczom, — ziháló mellem — sem állhat ellen, — osztályrészül ingyen — jut neki minden.« — Ő maga kicsi, de minden tette nagy, — hősoket is szegyenbe hagy — gyenge ő, — de vakmerő, — ravasz és hamis, — kikezd óriásokkal is — és ügyes csellel legyőzi őket, — mint a gyenge nőket. — Ki mondaná, ha rája néz, — hogy ily szörnyű nagy vitéz? — Nem is látszik rajta, — hogy végrehajtja — ezeket — a tetteket — és elfogni őt nem lehet. — Hiába leselkedik reá egy csapat ór, — hiába üldözi lándzsa, tör, — kijátsza az egész sereget — és míg te itten keresed, — ő már messze nyargal amott — és nyomot se' hagyott. — És ha kerülni akarsz — és bezárod ajtód, ablakod, — áttöri a falat — és egy pillanat alatt — előtted bent terem, — mintha égből jönne hirtelen. — Megmenekültél tőle, hiszed — és éppen öledbe viszed, — válladon lovagol — vagy hátadon valahol. — És ha fájából felkoncizolsz egy egész hadat, — akkor sem mentetted meg magad, — mert rokonai jönnek vérbosszúra — és harcolnod kell velök újra, — dühösen támadnak ellened — és nem biztos az életed! — Szentelen egy fene szolga, — a királynak is van vele dolga, — besurran a palotába — és az ágyának bitorába — lopózik ott bele — és keserves lesz a király éjjele; — elkerüli édes álma — kínos gyötrelme vetihányja, s kitör az éktelen, szörnyű lárma, — az udvar minden inasa, szolgálója — előfut a parancsszóra, — egymásba kapnak — és eszeveszett zsbajt csapnak, — az egyik a gyertyát tartja, — a többi futkos jobbra, balra, — százszor kerülnek meg az ágyat, — míg végre mind elbágyad, — a szobát össze-vissza járják, — de a bujdosót nem találják — s míg ők haragjukkal alig bírnak — s bosszúságukban szinte sirnak: — ő csak kikacagja őket — s kineveti a keresőket; — hisz minden folt az ő menedéke, — hol rája vár üdv és béke, — menhelye minden ruha ráncza — és nincs szüksége semmi sánchezra. — Hej bizony rosszul járna, — ha valamelyikök rátalálna, — kiömlenék minden csepp vére — az egész udvar örömére. — A király maga — szakítana — a gazfi életének végét, — hogy lelohassza a bosszús mérget, — mely bensejé-

ben lángol-éget. — Ime üzelmének gyenge képe — dolgait mind ki feshetné le? — Bőjtől egész nap, — mint a jámbor pap, — de ha jön az est, kicsap — és gazul — elfajul — s ártatlan vérbe ful. — Tüzet szór égő pokla — szegényekre, gazdagokra, — és az ember gyötrelmében — ő éppen — kedvet talál, — mint a halál. — De midőn a napok rövidülnek, — sugaraik már lehűlnek, — a levegő hidegebb lesz, — s az idő nekik nem igen kedvez, — akkor a földbe ássa magát, — összehívja egész hadát — s eltemetkezik velök élve, — üregei mélységébe. — Míg a fagy — a földön nagy, — addig az alvilágban élnek, — mert a hidegtől félnek, — de mihelyt észlelik, — hogy a tél letelik — és a hó — olvadó, — a földre újra száll, — melegebb napugár: — akkor lábra kelnek — és a homályos rejtékhelynek — lent a porba' — bucsút mondvá, — felrajjanak, — mint a méhek — és retteg tőlük minden lélek.«

És énekelve szolt tovább:

»Az éj szülte gaz csapodár,
Ki csak sötétben, lopva jár;
Saját tüze pusztítaná el,
De szárnyaival ellenáll...
Kovácslegénynek tartanád őt,
Kit megbarnít a tűzsugár.
Az éjhomályban röpköd, szállong,
Oly titokzatos egy madár.
Nincs békeségem, nincs nyugalmam,
Míg el nem éri a halál,
Szájában hordja éles törét,
Mely harcban életemre vár.
Vérem mint nyíló rózsabimbó,

És ő mohón letépi már.
Ágyamba jön fel éjféltájban
Hiába kapumon a zár.
Miként a denevér, csak éjjel
Bont szárnyakat és szálldogál.
És kinez hajnal pirkadásig,
Hogy lelke nyugtot nem talál.
Tán azt hiszi a nyálánk gazfi,
Hogy bennem színméz folydogál?!
Oly hős — és vézna, mint a pelyhe
És vékony, mint a csernászál.
Kis tintacseppnek látszik csak, mely
Író tollból papírra száll.«

Az elbeszélő szol:

Midőn befejezték szavaikat — és dalaiknak vége szakadt, — a bíró maga elé bámult, — csodálkozva elámult, — amig így szolt végre: — »Esküszöm az égre — s a nagy minden-ségre, — hogy szemeim sose láttak — ily csodákat, — az ember füleinek sem hihet, — hogy igazán hallottak ilyet! — Bő bizonyosságot szerezhettem, — hogy nagy költők vagytok mind a ketten, — egy hatalmas poéta pár, — melyet senki sehol nem talál; — széles e világon — nincs ki veletek kiálljon. — Mindegyiktek hős óriás, — kit nem ér utól senki más. — Hagyjátok hát a gyűlölséget, — szövetséget — kösse-tek! — legyen barátság köztetek! — Nyujtsatok egymásnak

kezet, — hisz ugyanis egy uton vezet — benneteket a dal és ének, — kik csak veletek élnek!« — Midőn a bíró beszédének — végére ért — kincstárába tért, — hogy a kellemes perczekért — megajándékozta a nagy költőket, — aztán megáldotta őket — s ők örülve a kincseknek s dicsőretnek, — bucsut vettek — s kibékülve utra keltek. — Én azonban — követtem nyomban — a két költőt, — mert nőttön nőtt — kíváncsi vágyam, — hogy nevöket áldjam — s midőn az öreget kértem, — mert ismerősnek véltem, — hogy mondja meg nekem, — mi a neve, hova való, — így felelt az öreg csaló:

»Cháber vagyok és ez itt magzatom,
Mindegyikünk a beszéd tigrise;
Az ének csarnokát építjük fel
És nem léphet bele más senkise!«

És én, — mihelyt a vén — szavát hallottam, — legottan tudtam, — hogy az öreg: Cheber, jó barátom, — mellette meg fiát látom. — de el kellett egymástól válnunk — és szívemet ott hagytam náluk.

PATAI JÓZSEF.

TANÜGY.

TÖRTÉNETÜNK TANITÁSA A POLGÁRI- ÉS KOZÉP-ISKOLÁKBAN.

Hogy hitoktatásunk sikerrel járjon és eredményre vezessen, ehhez három dolog szükséges: egyetemes és megfelelő tanterv, képzett és buzgó tanerők és jó tankönyvek.

Az egyetemes tanterv, mint hallom, immár elkészült!

A tanerők kérdését nagyrabecsült kartársam, dr. Friss Ármin kiváló ügyszeretettel és komoly szakavatottsággal ugyanitt az aprilisi füzetben tárgyalta. Én ma, — a szerkesztő ur becses engedelmeivel élve, kinek a tanügy iránt való szeretetét jól ismerem — az eredményes tanítás harmadik eszközére, a tankönyvekre, akarom az illetékes körök figyelmét felhívni. Jelenlegi cikkemben kizárólag a történetünk tanítását szolgáló tankönyvekkel foglalkozom.

Szemponatok.

Nagyon fontosak azok a szempontok, melyek a tankönyv szerkesztőjét könyve megírásában vezérelni tartoznak.

1. Bizonyítsa be előadása keretében, hogy mennyire érdemes a multakon okulnunk és dicső elődeink jeles példája után indulnunk.

2. Jelölje meg és domborítsa ki azon eszközöket, intézkedéseket és intézményeket, melyek minden időben és minden viszonyok között hozzájárultak a zsidóság fentartásához.

3. Kötelessége feltüntetni a zsidóság szervezetének átalakulását és intézményeinek fejlődését; pl. mikép lett a nemzeti államból a zsidó község és hogyan lépett a szentély helyébe a zsinagóga.

4. Lépten-nyomon ki kell mutatnia, mennyire érvényesült történetünk lefolyása alatt, velünk szemben, Isten igazság-szolgálatása és jóságos gondviselése.

Jeruzsálem, a vallásos és nemzeti élet központjának összemomlása után a jamniai iskola lépett előtérbe, mely átalakította, felelevenítette és életképessé tette a hanyatló zsidóságot. 1492-ben bekövetkezett a zsidóság kiűzése Spanyolországból; ugyanakkor fedezte fel Kolumbusz Kristóf Amerikát, ahol a sanyargatott és jogfosztott zsidóság új hazára talált.

5. Tartsa szem előtt az események láncolatának szakadatlan összefüggését és a lánglelkű vezérek egymás után való következését. Még nem ment le Mózes napja és már felkelt Józsuá csillaga. Józsuá örökségét átvették a bírák, kiknek munkáját a próféták folytatták; vezesse le a hagyomány folytonosságát egészen a mai napig a »Rabbik« koráig.

6. A mi gazdag irodalmunk kincsesházát fel kell tárunk az ifjúság előtt; hadd sütkérezzék a zsidósággal árasztotta dicsőségnek mesés fényében.

A mi történetünk tanítása ne szorítkozzék pusztán a száraz tények felsorolására, melyek bizony kevés örömdetes jelenséget és a gyermek lelkére megtermékenyítő hatást nyújtanak. A középkor szenvedéseinek és viszontagságainak, üldözéseinek és gyötrelmeinek terjengős leírása felkelti ugyan a tanuló részvétét és az érzékeny szívű gyermek szemeiből néhány könnyet is sajtol ki; de mit jelent mindez ahhoz a fényhez és dicsőséghez képest, melyet a talmud jeles és felülmulthatlan mesterei, melyet az írástudók és gáonok, a vallásbölcsesek és költők büszke sora a mi felekezetünkre hozott és árasztott? Mint a csepp a tengernek mérhetetlen áradatában!

Állítsuk történetünket hitünk szolgálatába. Merítsen az ifjú a történet forrásából, megismervén multunk kincseit és szellemünk halhatatlan munkáit, rajongó hitszeretettel, hogy büszke öntudattal vallja ősei hitét, hogy büszke öntudattal hivatkozzék dicső multunkra és zsidó voltára.

A bibliai történet tanítása.

Valahányszor felnyitom az írás-könyvét, mondja a lánglelkű költő, maga a valóságos természet egyszerűségével és

bájával, ősi erejével és hatalmával szól én hozzám. A művész, ki az ecsettel vagy vésővel a természetnek hűséges utánzására és jelenségeinek megrögzítésére törekszik, csak kontár munkát végez a természet remekelésével szemben. És a gyermek sokkal közelebb áll még a természethez, mint a kultúra emberének, vagy a szobatudósának nyelvművészetéhez. Azért a tanuló könnyebben érti meg a természetnek, mint a művészetnek a nyelvét. Tud gyönyörködni a zöld pázsit üdeségében és a napnak játszi sugaraiban, a bércek vadregényességében és a pataknak csergedező énekében; de nem tudja élvezni a tájkép szépségeit, amelyeket a művész, mesteri kézzel bár, a vászonra vetett. Minek kendőzni a természetnek szépséges és ragyogó bájait? Minek vetköztessük ki az írást a maga természetességéből, egyszerűségéből és mesterkéletlenségéből, holott az nekünk a gyermek lelkének művelésében és szíve nemesbítésében sokkal nagyobb szolgálatot tesz, mint a tudós férfiak szürke, mesterkelt és nehézkes beszéde. Tanítsuk a bibliai történetet eredeti egyszerűségében, természetes ősiességében, a bibliának mesterkéletlen és tiszta nyelvezetében.

Hat évi tanításom alatt gyűjtött tapasztalat megtanított arra, hogy a tanuló az elbeszélést a biblia egyszerű nyelvén egyszeri olvasásra, minden fáradság és verejtékes munka nélkül emlékezetében megtartani és értelmesen előadni képes.

A prófétákról általánosságban és minden egyes prófétáról részletesen külön fejezetet kívánunk. Beszélek világosabban: Nem csak Illés próféta és tanítványainak viselt dolgait és az általuk művelt csodatetteket beszélje el az író, hanem szenteljen minden egyes prófétának, ki a templom idejében élt és működött, egy-egy fejezetet és csatlójon mindegyikéhez néhány oly szemelvényt, melyek az illető prófétának eszméit és tanításait legjobban jellemzik és kidomborítják. Tanácsos is volna minden fejezet végén dűlt betűkkel a tanuló figyelmét az említett próféta jellegzetes eszméire és tanítása tartalmára felhívni. Aztán ne feledkezzünk megemlékezni a prófétai iskolákról, melyeket valószínűleg Sámuel alapított és melyek tovább virágoztak Eliáhn és Elisa működésének idejében. (I. Sám. 10, 5. 10.; II. Kir. 2, 3. 4.; u. o. 6.).

Azt a kérdést, vajon nem volna-e czélszerű az egész, minden egyes prófétára vonatkozó, a talmudban és midrás-

ban található, hagyományos anyagot összehordani, hogy a próféták alakját kikerekítsük, érdekessé és vonzóbbá tegyük, a végből, hogy a tanuló hű képet és fogalmat alkothasson magának róla; — azt a kérdést csak fölvetni, de eldönteni nincs szándékomban.

Pedagógiailag nagyon kívánatos volna ugyan a hagyomány anyagának illetően belevonása; az igazság szempontjából azonban kifogás alá esik; mert a hagyomány elemei nem tartoznak a bibliai történet szoros eseményeihez. A próféták részletes tárgyalása kiváltképen a polgári iskolák ifjúságának kedvéért nagyon tanácsos és kívánatos, amelynek nem kínálkozik többé mód és alkalom arra, hogy a prófétákkal, azoknak eszméivel és tanaival bővebben és tüzetesebben foglalkozzék.

Az ó-kor története a babiloni számkivetéstől a talmud befejezéséig.

Itt először kifogásolom az eddigi tankönyvekben a »nagy zsinat« működésének hézagos, csupán vázlatos leírását. E tekintetben a hagyomány meghallgatása nélkül egy tapodtat sem léphetünk és semmiképen sem boldogulhatunk. Meg kell mondanunk, hogy ezen testület, mikor kezdte működését, hogy Haggai, Zakkariás és Maleáchi próféták tartoztak, a hagyomány szerint, első tagjaihoz, és hogy R. Simon az igazságos volt az utolsó e testületből; amint azt pl. R. Obadja di Bertinoró teszi, mikor a nagy zsinatot említi (Abóth I. 2.). Meg kell állapítani továbbá ezen testület hatáskörét és felsorolni mindazon intézkedéseket és intézményeket, melyek az ő dicső nevéhez fűződnek; meg kell nevezni mindazon imádságokat, melyek tőle származnak és mindazon jelvényeket, melyekkel vallásunkat megszilárdították és fenntartották. Ezen testület annyi érdemet szerzett magának a zsidóság körül, annyi útmutatást és irányelvet adott nekünk, hogy bizvást megérdemli részünkről a teljes méltatást.

A szynhedrionnal ép oly mostohán bánnak tankönyveink, mint elődjével, a nagy zsinat testületével. Pedig annyi kikerekített dolgozat látott már napvilágot ezen kérdésekről, hogy nem kell valami nagy utánjárás, vagy hosszú, fáradságos tanulmányozása az eredeti forrásoknak; terített asztallal várja irodalmunk mindazokat, kik hozzá foylamodnak.

Semmibe sem veszik tankönyv-íróink a babiloni amórák működését. Kegyelmet csak Ráb és Sámuel, a szurai és nahardeai iskolának fejei és némileg R. Asi, a talmud szerkesztője, kapnak. A többiek irgalmatlanul átadatnak az örök feledés sötét éjszakájának. Hát R. Huna, és R. Chiszda, R. Séseth és R. Nachman és Jóchanan híres tanítványai hol maradnak?

Vajjon a pumbaditai iskola, a maga jeleseiével, Rabba bar Nachman, József és Abai, aztán Rába kortársai és tanítványai, kiknek mindegyike egy-egy korszakot, önálló iskolát és számot tevő irányt képviseltek, nem érdemlik meg a méltatást?

Ha a »talmud« tárgyalására kerül a sor: akkor mondjuk meg, mit jelent az a szó, milyen a felosztása, micsoda a tartalma és jelentősége, kik voltak ezen munka szerzői; mit köszönhetünk neki és milyen szolgálatot tett a zsidóságnak? Magyarázzuk meg az ifjuságnak, hogy vallásunk mai szervezete és intézményeink nagyrészt a talmud alapján állanak és hogy a talmud fényforrásából kölcsönözték melegüket és világosságukat. Legnagyobb bajunk volt minékünk minden időben és minden országban az, hogy félreismertek bennünket, hogy nem ismerték írásainkat, eszméinket és törekvéseinket.

Mesék keringtek felőlünk és intézményeinkről. A jeruzsálemi szentélyben mesés kincseket sejtettek és a talmudnak mesebeli tartalmat tulajdonítottak. Irodalmunk összes termékei közül leginkább és leggyakrabban a talmudot gyanúsították meg, üldözték és máglyára ítélték. Most ugyanaz a veszély »a félreismerés veszélye« fenyegeti saját véreitől, kik az ő emlőin táplálkoztak és nagyra nőttek.

Elismerjük, hogy vallásunk haladását és fejlődését a hagyomány eszközölte és előidézte; elismerjük, hogy a belőle eredő intézmények, szertartások és rendeletek kötelező erejűek, és elismerjük azt is, hogy a talmud a törának egyenes kiegészítése és hogy az egyik a másik nélkül el sem képzelhető; mégis mai nemzedékünk és ifjúságunk alig birnak róla tudomással.

A nagy zsidóság zöme előtt, egyes kiválasztottak kivételével, lepecsételt könyv.

A közép- és újkor történetének tanítása.

Itt törekednünk kell az anyag egységes feldolgozására. Az eseményeknek rendszertelen csoportosítása az eredményes tanítás rovására történik. Ha pl. kezdjük tárgyalni a spanyol zsidók történetét és hirtelen félbeszakítjuk Majmuni halálával, azután közbevetjük a német, a római, a francia zsidók történetét és eljutunk Szép Fülöp haláláig, akkor joggal kérjük: miért szakítjuk félbe az események elbeszélését a spanyol zsidóknál 1204-ben; viszont Franciaországban 1306-kor állapodunk meg?! Hiszen a spanyol zsidóság egész története a középkorban játszódtott le. Hozzájárul még az a körülmény, hogy a szegény tanuló fejében egész zűrzavar keletkezik. Még a jelese is, ki szeretettel tanulja a történetet, sem bir vele megbirkózni; ha meg is tanulja a leckére való penzumot, biztos vagyok benne, hogy az összefoglalásnál édes-keveset fog már tudni belőle. Mire a végére jut, elfelejti az elejét és ha ismétli a kezdetét, már elpárolgott emlékezetéből a vége. — Ezt a jelenséget annyiszor tapasztaltam, valahányszor ezt az anyagot tanítani és ismételtetni volt szerencsém.

Próbáljuk azonban a spanyol zsidók történetét egységesen, minden fennakadás nélkül előadni. Chaszidai ibn Saprut fellépésétől (950), egészen ez országból való kiűzésükig (1492.) azaz az egész középkor anyagát összefoglalva és rendszerezen feldolgozva; épígy tárgyaljuk egységesen, félbeszakítás nélkül, egymásután, minden országnak zsidó-történetét, miként hazánk történeti anyagával tesszük, és lesz eredmény.

Azon zsidó-községek története, melyek a spanyol száműzetés után és annak következtében keletkeztek, ismét egy tető alá hozandók. Az osztrák- és lengyel-zsidó-községekkel, azoknak jó- és balsorsával, szellemi életükkel és vallásos tevékenységükkel, a német zsidóság történetének tárgyalása közben foglalkoznám; mert ezek mind műveltség, mind ritus dolgában a német zsidóságnak a befolyása alatt állottak és fejlődtek.

Végül ne felejtkezzünk még meg számot adni az amerikai zsidók működéséről, tevékenységéről és intézményük szelleméről. Hátha tanulhatnánk valamit a szervezkedés és vallásos élet dolgában tengerentúli hittestvéreinktől?

Irodalomtörténetünk bekapcsolása.

Helyén való a vallástörténet tanítása, más szóval, vallásos intézményeink és eszméink fejlődésének bemutatása a középiskoláknak V. és VI. felső osztályaiban. Ámde minden rendszer és megokolás nélkül való a VII. osztálynak szánt történeti anyaga. Itt teljes fejtelenség uralkodik; megfelelő tankönyv egyáltalán nincs, mert az, amink van, nem használható. A tanterv kidolgozásánál a bizottságot valószínűleg az analógia elve vezérelte ez ügyben.

Valamint a középiskola felső osztályaiban ismétlik részletesen, tüzetesen és alaposan az egész világtörténelmet, úgy tervezték vallásoktatásunk fonalán is az egész történeti anyag ismétlését és intenzívebb tanítását.

Csak hogy a világtörténelem ismétlésének van célja és alapja: kibővíti és gyarapítja, a középiskola felső osztályainak feladatahoz mérten, a tanuló ismereteit; az oknyomozás által, megismervén az események összefüggését és egymásból való következtetését, kitágul a tanuló eszmeköre és mélyen beleversődnek emlékezetébe a történet tanításai.

A mi történeti ismétlésünk azonban nem ilyen szellemben megy végbe. Azért jobb volna az egész történeti anyagot az irodalom-történet keretén belül megismételni.

A dolgot körülbelül így képzelem magamnak: Megkezdjük a tanítást a misnával, minthogy a bibliai történet elég ismeretes a tanuló előtt; egyuttal foglalkozunk a »misna« tanítóival és annak szerkesztőjével, R. Juda hanaszival. Folytatjuk a talmuddal; ilyenkor kínálkozik az alkalom a babiloni főiskolai élet, a »Kalla és Rigle« intézmények bemutatására, a palesztinai és babiloni amórák működésének méltatására.

Azután szenteljünk egy fejezetet a midrás irodalomnak és művelőinek. Következhetnék alexandriai Philó és iskolájának ismertetése és a Szeptuaginta keletkezésének története. Áttérhetnénk a gáonok jelentőségére. Aztán sorra kerülnének a spanyol kodifikátorok, talmud-magyarázók, vallásbölcsesek, költők, szentírás-magyarázók és grammatikusok. Azután ott termünk francziaföldön és megfigyeljük R. Gerson, Rási és a toszafistáknak iskoláját és munkásságukat; így sorra vesz-

szük minden országnak tudósait és felvonultatjuk az ifjúság előtt minden időknek és nemzedékeknek szellemi harczásait, mindegyiknek az életleírását nyújtva és szellemének válogott kincseiből egy-egy szemelvényt bemutatva.

Ilyen módon sikerült átismételniünk az egész történeti anyagot; egyuttal megismertettük az ifjúságot szellemi életünkkel, a különböző korok irányító eszméivel, és azoknak jeles vezéreivel. Átfutottuk az évszázadokat, az egymás hátán tóduló emberöltőket, de elsajátítottuk tartalmukat és megismertük eszméiket és törekvéseiket.

Ilyen tanítás mellett a zsidó-történet vallásunk egyik fenntartó, nélkülözhetetlen eszközévé válna és nevelné ifjainkat büszke és öntudattal teli zsidókká.

Budapest.

DR. FARKAS JÓZSEF.

KUTFÖK.

294. szám.

AZ Ó-BUDAI ZSIDÓK ÖSSZEÍRÁSA 1727 AUGUSZTUS HÓNAPJÁBAN.

Anno 1727 Die 11 et Subsequentibus Mensis Augusti, Secundum praescriptum gratiosi Excelsi Consilij Locumtenentialis Regij mandati instituta est Conscriptio Judaeorum in Processu hocce Pilisiensi, pro nunc degentium modo, et ordine Sequentibus.

Oppidum Vetus Buda.

Isak Abraham uxoratus, habet filios Hirsl Isak, et Moyses Isak, Consanguinem apud se nullum, Servum Judaeum Joseph Joachim uxoratum. Habitat in Domo Joannis Schnaider, cui ab Hospitio solvit annue fl. 18, Dominio vero Excellmae nimirum Dominae Relictae Petro Zichianae titulo protectionis et inhabitationis fl. 8, De reliquo nihil. Residet hic ab Annis circiter 12.

David Wellis uxoratus, habet filium nomine Abraham, Servum Judaeum nomine Mendel, Habitat apud Josephum Volfi, cui solvit fl. 20, Dominio vero titulo praelibato fl. 8, De reliquo nihil in particulari. Residet hic aequae a 12 circiter Annis.

Jacob Lebel uxoratus, habet Filios nomine Marcus recen-ter uxoratum, et Simon, Servum habet Judaeum nomine Valent, Habitat apud Antonium Zinger, cui solvit fl. 22, Dominio vero fl. 8, De reliquo in particulari nihil, Habitat ab annis 15, hic.

Marcus Mandel, habet Filios nomine Lebel, et Joachim, Fratrem item uxoratum Hirsl Mandel, Alium fratrem coelibem Léeb Hirsl, Prior habet Filios David, Mandel, et Jacob. Habitat apud Vitum Kochot, cui solvit ab hospitio annue una cum fratribus fl. 30, Dominio ad praesens nihil, cum recen-ter advenisset ex Vörösvár, Loco hujusce Processus. Comi-

tatui vero titulo taxae hic nihil, verum in praelibato Vörösvár solvebant fl. 7.

Lebel Isák uxoratus, habet nullum filium, nullum Consanguineum, habitat apud quendam Frank-Müllner, cui a Domo solvit annue fl. 8, Dominio vero fl. 5, Residet hic ab annis circiter 2-bus.

Antoni Jakub uxoratus, aequè nihil habet apud se, Habitat apud Nicolaum Raizinger, cui solvit censum a Domo annue fl. 12, Dominio autem fl. 8, Residet hic ab annis circiter 12.

Eliza Aron uxoratus, habet pariter nihil, Habitat apud Michael Raizinger, cui solvit fl. 6, 50 d. Dominio vero fl. 3. Residet hic ab annis duobus.

Jakl Jakab, uxoratus nihil habet, Habitat apud Andream Bayer cui solvit fl. 10, Et Dominio fl. 5, Habitat hic ab annis 12.

Jakub Minkovics uxoratus, habet Filios Jakub, Simon, David, Habitat apud Joannem Kaim, cui solvit fl. 12, Dominio vero fl. 3, Residet hic ab Annis duobus.

Marcus Lazarus uxoratus, habet filios David, Salomon et Gabriel, apud Josephum Piger habitat, cui solvit a Domo fl. 10, Dominio vero titulo protectionis et Mansionis fl. 3. Residet hic ab uno circiter anno.

Joachim Hirsl uxoratus, habet Bernard, et Hirsl Filios, Habitat apud Michael Razinger, cui solvit fl. 6, 70 d. Dominio vero uti alij eo titulo fl. 3. Residet hic ab annis duobus.

Gabriel Lazarus uxoratus, habet nullum Filium, Penes se habet Parentem nomine Gabriel, Habitat apud Bernardum Höller, cui solvit fl. 10, Et Dominio fl. 3. Residet hic a tribus circiter annis.

Jacobus Flesch uxoratus, habet Filium nomine Juda Budae residentem uxoratum, Habitat apud Josephum Jacussics, cui solvit fl. 8, Dominio vero ad praesens nihil, Residet hic ab annis circ. 14.

Jacob Samuel uxoratus, habet Filium nomine Hirsl, habitat apud Simonem Elzon, cui solvit fl. 10, Dominio autem fl. 3, Habitat hic ab anno uno.

Isak Hirsl uxoratus, habet David et Filip filios, Habitat apud praedictum Simon Elzon, cui solvit fl. 10, Dominio autem fl. 3, Habitat hic ab anno uno.

Abraham Klotzer uxoratus, habet Filium Jacob, Habitat apud Nicolaum Saib, cui solvit a Domo fl. 11, Dominio vero fl. 5. Residet hic ab annis quinque.

Salamon David uxoratus, habet Filium Davidem, Habitat apud Simonem Kiszomer, cui solvit fl. 11, Dominio vero fl. 3, Residet hic ab annis duobus.

Joseph Prager uxoratus, habet Filios Filip, Lazarus, Abraham, Bernard et Jonas, Habitat apud Laurentium Pinter, cui solvit fl. 9, Dominio vero fl. 5, Recenter venit huc Vetero-Budam.

Marcus David uxoratus, habet Filium Joseph, Habitat apud Christianum Oltman, cui a Domo solvit fl. 12, Dominio vero ad praesens nihil, Ab annis 6 hic habitat; Est Judaeorum Sachterus.

Isak Juda uxoratus, Praeceptor puerorum, habet Moysen et Judam filios, Habitat apud Relictam Catharinam Stajer, cui solvit fl. 8, Dominio vero aequè nihil.

Silik Joachim uxoratus, habet Filium Moysen, Habitat apud Paulum Mozer, cui solvit fl. 10, Et Dominio annue fl. 5.

Jidl Jacob uxoratus est absque Prolibus Solitarie Habitat apud Jos. Esz, cui ab Hospitio solvit fl. 10. Dominio autem fl. 5. Ab annis quatuor hic residet.

Praespecificati Judaei in Communi solvunt in gremium istorum Pest, Pilis, et Solt articulariter unitorum Comitatum titulo taxae flos 30 praeterea nihil.

(Országos levéltár, Acta Judaeorum, Lad. A.)

Keszthely.

Közl: Dr. BÜCHLER SÁNDOR.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Prof. Dr. Weikert P. Thomas*, Grammatica linguae Hebraicae cum Chrestomathia et glossario studiis academicis accomodata necnon in usum domesticae disciplinae. *Róma* 1904. — *Margolis Max L.*, The theological aspect of reformed judaism. *Baltimore* 1904. — The Jewish theological seminary of America. Register 1904—1905. *New-York* 1904. — *Dr. Löwy F.*, Bibliai történet középiskolai tanulók részére. A »Dunántúli Rabbiegyesület megbízásából. *Budapest* 1904. Singer és Wolfner. Ára 1 korona. — *Dr. Rosenthal L. A.*, Mein Vater (Gyászbeszéd). *Berlin* 1904. — *Dr. Grünhut L.*, Sefer Ha-Likkutim. Sammlung älterer Midraschim und wissenschaftlicher Abhandlungen. Sekhster Theil enthält: Collectaneen aus dem alten Midrasch Jelamdenn zum 1. B. M. Mit Noten und Quellen nach weis versehen. Zweites Heft. *Jeruzsalem* 1904. (héber nyelven). Kauffman J. Frankfurt a. Main, ára 4 frank. — *Tóra Nebiim u — Kethubim* (tudományos héber kommentár a szentírára) kiadja Kahana A. Zsoltárok. 2. rész. Chajes Z. P-tól. *Litomir* 1904. — Unitárius füzetek. 2. szám. *Kolozsvár* 1904. — *Dr. Adler V.*, Igazság, Törvény és Béke. Jubileumi beszéd. (K. 1. a Magyar Zsinagoga-ból). — Hebrew Union College Annual 1904. *Cincinnati* 1904. — *Dr. Weisz S. R.* Tanchumi Hierosolymi Liber Almursid Alkâfi Lexicon in Mosis Maimuni Mischne Thoram (I. Pars litterae ꝓ.). Textum arabicum edit adnotationibusque illustravit. *Budapest* 1904 (dissz.).

Spanyolok a kiűzött spanyol zsidókért. Dr. Pulido A., spanyol szenátor, könyvet írt a spanyol nyelvet beszélő zsidókról, melyben a spanyol kormány támogatását kéri számukra. Ez tényleg megígérte, hogy konzulátusokat fog felállítani és a spanyol zsidó iskolákat támogatni fogja. Késő bánat!

Seltmann Lajos, hódmezővásárhelyi főrabbi 25 éves jubileumát ünnepelte. Tisztelt munkatársunknak mi is legjobb szerencsekívánatunkat fejezzük ki.

Fejedelmi alapítvány. A báró Rotschild család munkásházak építésére tízmillió frankot adományozott.

Veigelsberg Leo, a Pester Lloyd szerkesztője, a III. oszt. vaskorona renddel lett kitüntetve. A nagynevű publicista folyóiratunkat is díszítette egy alkalommal cikkével.

Király a zsinagógában. Az olasz király meglátogatta a római zsinagógát.

Wolfner Lajos újpesti bőrgyáros és törvényes utódai újpesti előnévvel nemességre emeltetett.

Adományok a kisineviek számára. A kisinev bizottságnál kerek összegben 1,010.000 rubel gyűlt össze. Az adományok nagyobb része Oroszországból származott.

A misrachista nemzetközi cionista kongresszus augusztus utolsó napjaiban tartatott meg Pozsonyban. A gyűlés, melyen magyar rabbi nem vett részt, a bázeli program alapján áll és a cionisták orthodox árnyalatú programját állapította meg.

Palesztina. Lunz kalendáriumból, melyben az év eseményei röviden felsoroltatnak, azt látjuk, hogy a Palesztinában is mozognak. A diaspora által alapított intézetek stb. mellett maguk is a cselekvés mezejére lépnek. Igaz, hogy rendszeren a külföld jótékonyására számítanak, de azért mégis modernizálódnak. Vannak gyermekkertek, leányiskolák, ifjúsági egyletek, leányegyletek, stb., sőt a tanítók is »szövetkeztek« és »egyetemes tantervet« készítenek. Az üzleti élet emelkedik, miről már a hirdetések tanuskodnak. Az I C A és az Alliance nagy tevékenységet fejtenek ki. Zsidók nagyobb számban csupán Jeruzsálem, Tiberiás, Száfet és Jaffa városokban élnek. A zsidó telepek a marhavésztől és a sáskáktól sokat szenvedtek.

Rabbiválasztás. Dr. Lövinger Salamon a nagyatádi izr. hitközség rabbijává lett megválasztva.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Társadalmi szemle	1
A nevelés eszménye	117
Társadalmi szemle	120
Az Izr. Országos Irodájának jelentése	213
A kerületi elnökök gyűlése és tisztelgése a kormánynál	231
1848 : XX	237
Társadalmi szemle	240
Dr. Vajda Béla: Jókai Mór	245
Dr. Kiss Arnold: A nagy per	252
Ex occidente lux	325
Herzl Tivadar	327
Dr. Vajda Béla: Jókai Mór	331
Társadalmi szemle	355

TUDOMÁNY.

Dr. Weisz Miksa: Az átokról és hatásáról a talmudi irodalomban ..	11
Salamon Mózes: A zsidó nő és a zsidó kultúra ..	19
Dr. Krausz Sámuel: { Magyarország megemlítése egy kéziratban műben ..	25
{ Megjegyzések a tannák agádájához ..	28
Dr. Blau Lajos: { Tanchum Jerusalmi idézeteinek forráskimutatásához ..	37
{ Jóna Rapa polemikus iratának czíme ..	38
Dr. Büchler Sándor: Magyar-Zsidó Oklevéltár ..	125
Patai József: Alcharizi hatása Manuellora ..	142
Dr. Wellesz Gyula: Biblia apróságok ..	159
Dr. Weisz Miksa: A bölcsek kigyója ..	160
Dr. Farkas József: A talmud három ellentétes helyének kiegyenlítése ..	164
Dr. Venetianer Lajos: Kant és a zsidóság ..	264
Dr. Grünhut Lázár: Egy szamaritanus bibliatöredék ..	276
Dr. Blau Lajos: { A héber bibliakánon ..	278
{ Tekercs és kódex ..	284
Dr. Frisch Ármin: Magyar Zsidó Oklevéltár ..	289
Dr. Büchler Sándor: Válasz ..	293
Dr. Bacher Vilmos: Gemára ..	362
Dr. Wellesz Gyula: Izsák ben Mózes Ór-Zarua és az üreghi zsidók ..	370

FOLKLORE.

	Lap
B. L.: { Szentföldi folklore ..	41
{ Vezérfonal a folklore számára ..	42
Vadász Ede: A chászidok eldorádoja ..	46
Dr. Friedlieber Ignác: Dusz lid vim Kigely ..	167
Dr. Silberfeld Jakab: De czvá brider ..	170
Dr. Löwinger Adolf: Leviathan ..	374
Dr. Friedlieber Ignác: Egy kis helyreigazítás ..	382

IRODALOM.

A tannák agádája ..	48
The Jewish Encyclopedia ..	54
Irodalmi szemle ..	57
Gerő Attila: Hósi emlékek ..	64
Dr. Schwarz Gábor: Az IMIT. Évkönyve ..	172
Irodalmi szemle ..	175
Gerő Attila: Baruch Seamar ..	200
Secundus: A pap hárfája ..	296
The Jewish Encyclopedia ..	300
Irodalmi szemle ..	303
Kiss Arnold: Jób ..	310
Gerő Attila: A »márv« imából ..	311
Dr. Lövy Ferenc: Válgunk el ..	314
The Jewish Encyclopedia ..	383
Irodalmi szemle ..	385
Gerő Attila: Újévi reflexiók ..	396
Patai József: Al-Charizi makamája ..	397

TANÜGY.

Az országos iroda átirata a hitoktatási tanterv ügyében ..	72
Dr. Bernstein Béla: Egyöntetű vallásoktatásunk tanterve ..	73
Dr. Neumann Ede: Vallásoktatásunk ..	84
Dr. Friss Ármin: Vallásoktatásunkról ..	100
Dr. Kiss Arnold: Az egyetemes hitoktatási tanterv megállapítására kiküldött országos bizottság gyűlése ..	107
Dr. Frisch Ármin: Vallásoktatásunkról ..	203
Dr. Farkas József: Történetünk tanítása a polgári és középiskolákban ..	405

ORSZÁG VILÁG.

Velence ..	315
------------	-----

KUTFÖK.

Dr. Büchler Sándor: Az ó-budai zsidók összeírása 1727. augusztus hónapjában ..	413
--	-----

VEGYESEK.

Lap

Irodalmi hírek. — Dr. Ziegler Ignác. — Fél százados tanítói jubileum.	
— Zsidó tanulók a fővárosban. — Felolvasás. — Kiss József.	
Lederer Béla. — Rabbiválasztások. — Zsidó egyetemi hallgatók.	
A kisenevi bűnpör. — Dr. Jastrow Marcus M. — Castiglioni	
Vittore. — Dr. Maybaum Zsigmond. — A bécsi szeminárium.	
Kis-Ázsia. — Kanada. — Szentfröldi telepítés. — Morálitás a	
zsidóknál. — Héber könyvmda. — A magyar birodalom története.	
— Hirdetés	110
Irodalmi hírek. — Özvegy Blau Mórné. — Breitner Zsigmond.	
Dr. Alexander Bernát. — Gestettner Adolf. — Csetei Herzog Péter.	
— Rabbvizsgálatok. — Münz Ármin. — Dr. Rahmer M. — Nagy	
alapítványok a berlini »Lehranstalt«-nak. — Zsidó irodalmi tár-	
sulat. — Rasi és Maimuni-jubileum. — Franzos Karl Emil. —	
Rabbiképzők. — A biblia. — Mármaros. — Jerusalmi-kiadás. —	
Mekize Nirdamim. — A jeruzsálemi spanyol községek. — Jeru-	
zsálem. — A magyar birodalom története. — Zunzstiftung. —	
Hirdetés	208
Irodalmi hírek. — Dr. Goldziher Ignác. — Wechselmann-alapítvány.	
— Dr. Adler Lipót. — Rabbiválasztás. — Slonimski S. Ch. —	
Dr. Maybaum Zsigmond. — Botfai Hüvös József. — Palotai Rezső.	
— Major I. Gyula. — Brill Bernát. — Goldsmid A. E. W. — Zsidó	
üldözés. — Zsidó generálisok. — Sokolow Náchum. — A Közalap	
iskolája. — A nagy per	322
Irodalmi hírek. — Spanyolok a kiűzött spanyol zsidókért. — Selt-	
mann Lajos. — Fejedelmi alapítvány. — Veigelsberg Leó.	
Király a zsinagógában. — Wolfner Lajos. — Adományok a kisineviek	
számára. — A mizrachista nemzetközi cionista kongresszus. —	
Rabbiválasztás	416

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Dr. Bacher Vilmos: Die Agada der Tannaiten. Von Hillel bis Akiba.	
Von 30 vor bis 135 nach der gew. Zeitrechnung. Zweite verbesserte	
und vermehrte Auflage. Strassburg, 1903	48
Jewish Encyclopedia V. (New-York, London 1904)	54
Izr. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest 1904. Szerkeszti	
Bánóczy József	172
Dr. Kiss Arnold: A pap hárfája (Budapest 1904)	296
Jewish Encyclopedia VI. és VII. (New-York, London 1904)	300, 383
Számos mű kisebb-nagyobb terjedelmi ismertetése az »Irodalmi	
Szemlében«	57, 175, 303, 385

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY